

Ірина Чугаєва

Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело?

Департамент інформаційної діяльності
та комунікацій з громадськістю
Чернігівської обласної державної адміністрації

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка

Ірина Чугаєва

Чернігівське літописання XI–XIII ст.: ІСТОРОГРАФІЧНИЙ МІФ ЧИ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО?

Чернігів
ПАТ «ПВК «Десна»
2018

Книга видана коштом обласного бюджету Чернігівської області в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 роки за результатами конкурсу рукописів місцевих авторів 2018 року.

Не для продажу.

Рецензенти: доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник відділу історії середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України **Котляр Микола Федорович**

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України **Моця Олександр Петрович**

Відповідальний редактор: доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка **Дятлов Володимир Олександрович**

Чугаєва І.К.

Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? [Текст] : монографія / І. К. Чугаєва; відп. ред. В. О. Дятлов. – Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2018. – 336 с.

ISBN 978-966-502-603-7

У монографії на основі аналізу наукової літератури та залучення широкого кола писемних, зокрема літописних та агіографічних джерел, XIII–XVI ст. здійснено комплексне дослідження чернігівських літописних фрагментів XI – середини XIII ст. Завдяки окресленим критеріям і методиці виокремлення чернігівських літописних звісток XI – XIII ст. було виділено літописні фрагменти чернігівського походження та змісту з південноруських, новгородських та північно-східних літописних зводів на тлі процесу становлення й укріплення Чернігівського князівства. Обґрунтовано структуру ймовірного чернігівського літописання XI–XIII ст. і здійснено реконструкцію Чернігівського літописання Ольговичів, а також схарактеризовано його ідейні, змістовні та стилістичні особливості.

Видання насичене цитатами з літописів і додатками, що відображають основні риси чернігівських літописних фрагментів і являють собою ілюстративний матеріал до тексту.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, студентів, учителів історії і всіх, хто цікавиться історією Київської Русі та Чернігово-Сіверської землі зокрема.

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (протокол № 7 від 1 лютого 2018 р.)

ISBN 978-966-502-603-7

УДК 94(477.51)»10/12»:930.2

© Чугаєва І.К., 2018

© ПАТ «ПВК «Десна», художнє оформлення, видання, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
--	---

ПЕРЕДМОВА	6
------------------------	---

НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ:

<i>Наукове вивчення давньоруського історіописання наприкінці XVIII – у першій чверті XX ст</i>	9
<i>Чернігівське літописання XI–XIII ст. у дослідженнях 1920– 1980-х рр</i>	17
<i>Сучасні теоретико-методологічні проблеми і здобутки у студіюванні чернігівського літописання давньоруської доби</i> ..	24

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ XI–XIII ст.:

<i>Репрезентативність джерельної бази дослідження</i>	30
<i>Методологічний інструментарій реконструкції чернігівського літописання давньоруського часу</i>	43

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЛІТОПИСНИЙ МАТЕРІАЛ У ЛІТОПИСНИХ ТРАДИЦІЯХ XI–XVI ст.:

<i>Чернігівські князі та Чернігово-Сіверська земля на сторінках Повісті временних літ</i>	59
<i>Літописний матеріал чернігівського походження в Київському літописі XII ст. та Галицько-Волинському літописі XIII ст</i>	78
<i>Інформація про Чернігово-Сіверщину XII–XIII ст. в новгородсько-софійській групі літописів XIV–XVI ст</i>	116
<i>Чернігівський літописний матеріал XII–XIII ст. у загальноруських і північно-східних літописних зводах XV–XVI ст</i>	137

**РЕКОНСТРУКЦІЯ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ КИЄВО-РУСЬКОЇ
ДОБИ:**

<i>Чернігово-тмутороканська усна традиція XI ст</i>	160
<i>Літопис Давида Святославича</i>	170
<i>Літописець Святослава Ольговича</i>	180
<i>Літописання Давидовичів</i>	210
<i>Літопис Ігоря Святославича</i>	220
<i>Літописання Святослава Всеволодича</i>	236
<i>Літопис Михайла Всеволодича</i>	251
ЗАКЛЮЧЕННЯ	258
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	262
ДОДАТКИ	299

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ПВЛ	Повість временних літ;
КЛ	Київський літопис;
ГВЛ	Галицько-Волинський літопис;
НПЛ	Новгородський Перший літопис;
Іп.	Іпатіївський літописний звід;
Лавр.	Лаврентіївський літописний звід;
ЛПС	Літописець Переяславля Суздальського;
Рог.	Рогозький літописець;
Авр.	Літопис Авраамки;
С1	Софійський Перший літопис;
Н4	Новгородський Четвертий літопис;
МЛ	Московський літописний звід кінця XV ст.;
Єрм.	Єрмолинський літопис;
ВЛ	Воскресенський літопис;
Вл	Володимирський літописець;
Тр.	Троїцький літопис;
ГЛ	Густинський літопис;
КПП	Києво-Печерський Патерик;
ЛС	Любецький синодик;
ЖНМП	Журнал Міністерства народного просвещения;
ПСРЛ	Полное собрание русских летописей;
УІЖ	Український історичний журнал;
БАН	Бібліотека Академії наук;
РНБ	Російська національна бібліотека;
РДБ	Російська державна бібліотека;
РДАДА	Російський державний архів давніх актів;
ДІМ	Державний історичний музей.

ПЕРЕДМОВА

Ця книга – реалізація спроби автора вирішити вкрай важливе, але й до сьогодні дискусійне, питання з приводу існування традиції історіописання та, зокрема, можливості ведення в Чернігові літопису (літописання) за часів Київської Русі. Це спричинено тим, що окрема літописна пам'ятка (Чернігівський літопис) чи великий неперервний літописний текст (у складі іншого літописного зводу), з яким би асоціювалося чернігівське літописання давньоруського часу, на відміну від київської, новгородської, суздальської та галицько-волинської літописних традицій, наразі історичній науці не відомі. Тому ця книга й отримала таку назву – Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф (вигадка дослідників 200-літнього строку давності?) чи історичне джерело (яке втрачено або, маємо надію, все ж таки існує, але поки нам не доступне). Отже, основними завданнями дослідження є пошук протографів і джерел літописних зводів XIV–XVIII ст., що містять різнопланову детальну південноруську, зокрема і чернігівську за змістом і походженням інформацію, та її інтерпретація, а також реконструкція ймовірних структурних елементів чернігівського літописання XI–XIII ст.

Перший вагомий історичний аргумент на користь чернігівського літописання давньоруської доби – це те, що Чернігів у XI–XII ст., безсумнівно, був другим за значущістю містом після Києва в Південній Русі, а власне Чернігівське князівство було потужним державним утворенням, завдяки розвиненому воєнному мистецтву, політичному (друге князівство після Київського), адміністративному, економічному та культурно-релігійному розвитку конкурувало з іншими князівствами Русі. Чернігівське князівство у другій половині XI – на початку XII ст. було другим за площею в Давньоруській державі після Новгородського, а за підрахунками дослідників займало перше місце за кількістю населення.

Князівська столиця – Чернігів – за кількістю мешканців був на рівні із тогочасними столицями західноєвропейських королівств, такими, як Париж, Лондон і Амстердам, а площа Чернігівського дитин-

ця за часів першого князя Мстислава Хороброго дорівнювала 16 га, що в півтора раза більше київського. У давньоруському Чернігові існував другий за часом заснування, площею та значенням печерний монастир – Антоніївський Богородичний, який разом із Єлецьким Успенським монастирем були одними з найстаріших православних обителів у Центрально-Східній Європі. За підрахунками дослідників, у Чернігові нараховувалося до 20 мурованих споруд домонгольського часу, враховуючи князівські і боярські тереми, церкви та монастирі, з яких до сьогодні збереглося усього 5 мурованих пам'яток культового будівництва (для порівняння, в Києві – 9).

Чернігівське літописання, вірогідно, мало звеличувати князів місцевої династії Ольговичів (нащадків авантюрного Олега Святославича) та Давидовичів (синів миролюбного Давида Святославича), правонаступників засновника чернігівської династії Святослава Ярославича. Чернігівські Ольговичі були могутнім кланом у XII–XIII ст., який суперничав з князями інших династій за першість на Русі, й, зрештою, з їхніми інтересами рахувалися інші давньоруські та європейські володарі. Чернігівські князі мали свої резиденції в урочищі Дорогожичі та на Копиревому кінці (монастир Святого Симеона, не зберігся до наших часів) на стратегічних підступах і околиці Києва (територія сучасної столиці України).

Пріоритетними темами для літописців були стихійні лиха, що часто трактувалися як природні знамення, релігійні події (зміна церковних ієрархів і монастирського кліру, постриги у ченці, праведне життя, мученицька смерть, церковно-монастирське будівництво), сімейна хроніка князів (народження, одруження, смерть князів, княгинь і князівен), а також військово-політичні кампанії володарів Русі всередині князівства, держави та боротьба із зовнішніми ворогами. Тому активна життєва позиція і військово-дипломатична діяльність представників Ольговичів у Чернігові, Новгороді-Сіверському і Києві та правління Давидовичів у Чернігові й Києві не могли не отримати належне висвітлення на сторінках літописних зводів і компіляцій, які дійшли до наших днів. І перші, і останні неодноразово успішно займали київський князівський стіл. Ольговичі навіть мали обґрунтовані претензії і цілком реальну можливість об'єднати під своєю владою

всю Південну Русь, адже в XII ст. встигли породичатися чи не з усіма династіями Русі в широкому смислі та деякими європейськими правителями!

Традиційно вважається, що Чернігів пережив 3 величні сплески – апогеї-екстремуми у своєму політико-адміністративному та культурно-релігійному розвитку – давньоруські часи (XI–XII ст.), козацька доба (середина XVII–XVIII ст.) та XIX ст. Чинники, що спричинили перший злет Чернігово-Сіверщини, знайшли відображення і в унікальному культурному явищі – літописанні.

Це дослідження також частково покликане з'ясувати, чому давньоруський Чернігів не зміг утримати колишню військову звитягу та політичну міць у наступні епохи, залишивши за собою статус культурно-релігійного центру.

Висловлюю вдячність моїм рідним, близьким, колегам, друзям і студентам, які щиро вірили в появу цієї монографії й усіляко підтримували починання автора. Особлива подяка за цінні поради, рекомендації та наставництво моїм Вчителям: науковому керівнику члену-кореспонденту НАН України Котляру Миколі Федоровичу, першому науковому керівнику доценту Коваленку Володимирі Петровичу та директору Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка професору Коваленку Олександрі Борисовичу.

НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ

Наукове вивчення давньоруського історіописання наприкінці XVIII – у першій чверті XX ст.

Літописання як історико-культурний феномен вчені почали досліджувати відтоді, як історія стала окремою науковою дисципліною, власне наукою, із усією сукупністю притаманних їй методів і методик дослідження. Воно розглядалося як елемент історіописання, як сукупність літописних джерел, як літературне явище, а також з філософсько-релігійної точки зору. Зокрема, історія вивчення чернігівського літописання налічує понад два століття.

Всю сукупність поглядів дослідників на чернігівське літописання XI–XIII ст. розглянуто за проблемно-хронологічним принципом, за допомогою якого можна систематизувати та класифікувати думки вчених-істориків, лінгвістів, текстологів на проблемні питання, що вони висвітлювали у своїх студіях.

Вивчення літописних джерел було спричинено віднайденням і публікацією цілої низки літописних зводів і компіляцій XIII–XVIII ст. Наприкінці XVIII ст. з'явилися перші видання літописів, здійснені О. І. Мусіним-Пушкіним – відомим колекціонером і збирачем старовинних рукописів і старожитностей¹. Завдяки цьому в середині XVIII–XIX ст. відбувається сплеск історичних досліджень, присвячених літописанню. Зусиллями цілої плеяди вчених кінця XVIII – початку XX ст. таких, як В. М. Татищев², А. Л. Шлецер³, М. П. Погодін⁴, К. М. Бестужев-Рюмін⁵, М. І. Костомаров⁶,

¹ Вяткин В. В. Алексей Иванович Мусин-Пушкин // Вопросы истории. 2013. № 9. С. 20–32.

² Татищев В. Н. История Российская: в 7-ми тт. М.; Л.: АН СССР, 1962. Т. 1. 500 с.

³ Шлецер А. Л. Русские летописи на древне-славянском языке. М.: Книга по требованию, 2013. Ч. 1. 708 с.

⁴ Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции по русской истории. Т. 1. Об источниках русской истории, преимущественно о Несторе. М., 1846. 404 с.

⁵ Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. СПб.: Типография А. Траншеля, 1868. 378 с.

⁶ Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. СПб.: Типография В. Безобразова и комп, 1861. Ч. 1. Источники русской истории. 100 с.; Його ж. Предания первоначальной русской летописи VI–XII вв. // Вестник Европы. 1873. Т. 1, январь. С. 5–34; Його ж. Предания первоначальной русской летописи VI–XII вв. // Вестник Европы. 1873. Т. 1, февраль. С. 570–624.

М. М. Яніш⁷, І. П. Хрущов⁸, І. О. Тихомиров⁹, О. М. Пипін¹⁰, І. І. Срезневський¹¹, В. С. Іконніков¹², М. С. Грушевський¹³, нарешті, О. О. Шахматов¹⁴ і С. О. Бугославський¹⁵ та багатьма іншими були окреслені напрямки та дискусійні питання у вивчення не тільки давньоруського літописання взагалі, але й визначені основні засади і підходи до реконструкції чернігівського літописання зокрема.

Утім, більшість їхніх досліджень була спрямована не на вивчення місцевого літописання, а на зародження літописного жанру в XI ст. (так званий Початковий літопис¹⁶), ПВЛ (у переважній більшості дискусії з приводу хронології, періодизації та авторства¹⁷), новгородське

⁷ Яніш Н. И. Новгородская летопись и её московские переделки. М.: Университетская типография, 1874. 96 с.

⁸ Хрущов И. П. Древние русские сказания в летописях. Сказание о Васильке Ростиславиче // ЖМНП. 1874. Ч. CLXXIV. С. 176–193; Его же. Беседы о древней русской литературе. СПб.: Типография М. Акинфиева и И. Леонтьева, 1900. 330 с.

⁹ Тихомиров И. А. О сборнике, именуемом Тверской летописью // ЖМНП. 1876. Ч. CLXXXVIII. С. 262–308; Його ж. О Лаврентьевской летописи // ЖМНП. 1884. Ч. CCXXV. № 10. Отд. 2. С. 239–270.

¹⁰ Пыпин А. Н. История русской литературы. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1898. Т. 1. Древняя письменность. 484 с.

¹¹ Срезневский И. И. Чтения о древних русских летописях. Чтения I–III. Приложение ко второму тому записок Императорской Академии наук. СПб., 1862. С. 32–48; Його ж. Статья о древних русских летописях (1853–1866) И. Срезневского. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1903. 132 с.

¹² Иконников В. С. Опыт русской историографии. К.: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1908. Т. 2. Кн. 1. 1955 с.

¹³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1905. Т. 2. 633 с.; Його ж. Історія української літератури: в 6-ти тт., 9-ти кн. К.; Львів, 1923. Т. 3. 296 с.

¹⁴ Шахматов А. А. Киево-Печерский Патерик и Печерская летопись. I–III. СПб.: Типография императорской академии наук, 1897. 50 с.; Його ж. Общерусские летописные своды XIV–XV вв. Ещё несколько данных, свидетельствующих о существовании общерусского свода XV в. // ЖМНП. Ч. CCCXXXII. 1900. № 11. Отд. 2. С. 135–200; Його ж. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. 686 с.; Його ж. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. М.; Л.: Академия наук СССР, 1938. 372 с.; Його ж. (1864–1920): Сборник статей и материалов / под ред. С. П. Обнорского. М.; Л.: Академия наук СССР, 1947. 476 с.

¹⁵ Бугославский С. А. К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора // Известия отделения русского языка и словесности имперской АН. Петроград: Типография Императорской Академии наук, 1914. Т. 19. Кн. 1. С. 1–95; Його ж. Текстология Древней Руси. М.: Языки русских культур, 2006. Т. 1: Повесть временных лет / сост. Ю. А. Артамонов. 312 с.; Його ж. Текстология Древней Руси. М.: Языки славянских культур, 2007. Т. 2: Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе / сост. Ю. А. Артамонов. 656 с.

¹⁶ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. С. 162–170, 420–460.

¹⁷ Там само. С. 1–13, 398–420; Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. С. 25; Бугославский С. А. К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора. С. 85–95.

(дослідження Д. І. Прозоровського¹⁸, І. П. Сенігова¹⁹ і М. М. Яниша²⁰) та південноруське й київське літописання (студії К. М. Бестужева-Рюміна²¹, М. І. Костомарова²², А. І. Маркевича²³ та М. С. Грушевського²⁴).

Детальний бібліографічний перелік перших наукових праць, присвячених літописам, з власними короткими коментарями подав А. І. Маркевич²⁵. Систематизований аналіз історичних студій XVIII – середини XIX ст. про початкове давньоруське літописання здійснив О. С. Архангельський. До них, зокрема, відносяться дослідження В. М. Татищева, Г. Ф. Міллера, А. Л. Шлецера, П. М. Строева, М. М. Карамзіна, М. П. Погодіна²⁶.

Першим дослідником літописів вважається В. М. Татищев, котрий створив фундаментальну працю «История Российская» (у 7 томах), і, за влучною характеристикою Б. О. Рибаківа, був «останнім літописцем і першим історіографом»²⁷, оскільки в його праці наявна хронологічна сітка та опис подій ведеться за роками. В. Н. Татищев стоїть особно серед інших літописознавців тому, що йому вдалося на більше ніж два століття переконати своїх наступників у достовірності так званих «татищевських повідомлень», або інформації унікальних джерел, якими він нібито користувався²⁸. Він називав літописні списки – джерела своєї праці, що не збереглися, Розкольничий, Іоакимівський, Голіцинський, Хрущовський та Єропкінський списки разом із Радзивілівським списком ПВЛ, Никонівським та Новгородськими літописами²⁹, що робить його студії, з одного боку, унікальними, а з ін-

¹⁸ Прозоровский Д. И. Кто был первым писателем Новгородской Первой летописи? // ЖМНП. 1852. Ч. 25. Отд. II. С. 1–28.

¹⁹ Сенитов И. П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1886. 125 с.

²⁰ Яниш Н. И. Новгородская летопись и её московские переделки.

²¹ Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. С. 72–150.

²² Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. С. 26–47.

²³ Маркевич А. И. О русских летописях. Киевская летопись. Одесса: Типография Одесского вестника, 1885. Вып. 2. 56 с.

²⁴ Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 5–106.

²⁵ Маркевич А. И. О летописях: Из лекций по русской историографии. Одесса: Типография П. А. Зеленского, 1883. Вып. 1. С. 24–44.

²⁶ Архангельский А. С. Первые труды по изучению начальной русской летописи (до начала изд. «Полного собрания русских летописей»). Казань, 1886. 63 с.

²⁷ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. С. 158.

²⁸ Толочко А. П. «История Российская» В. Татищева: источники и известия. М.: Новое литературное обозрение, 2005. 543 с.

²⁹ Татищев В. Н. История Российская. Т. 1. С. 61–64.

шого – такими, що викликають сумніви і дискусії щодо автентичності втрачених джерел ще з часів М. М. Карамзіна³⁰.

Саме В. Н. Татищев вперше побачив у новгородському єпископі Нифонті автора південноруського літопису в частині до 1156 р., котрий писав на *«оной стороне Днепра»*, тобто на Лівобережжі, можливо, в Чернігові³¹. Втім, О. О. Шахматов також виділяв фразу-кліше *«по оной стороне Днепра»*, *«на оной стороне»* в Лавр. та *«на сей стороне»* в П. для окреслення Київської землі³².

А. Разудов вважав, що оригінальні літописи XI–XIII ст. загинули, серед яких був і Чернігівський літопис³³. Уривчасті згадки про існування чернігівського літописання в давньоруський час трапляються в дослідженнях Н. І. Яніша, котрий ототожнював чернігівські звістки ПВЛ і КЛ із чернігівським літописанням³⁴. Проте, далі цю тезу він не розвинув, навіть не виділив комплексу чернігівських повідомлень і не з'ясував шляху їх потрапляння до Києва. А. І. Маркевич також лише припускав існування чернігівського, новгород-сіверського ба навіть курського і тмутороканського літописів³⁵.

Одним із перших використав термін «чернігівське літописання» В. С. Іконников, виділивши інформацію, що походила з чернігівського літописного джерела, з ПВЛ, КЛ, ВЛ XVI ст. і Никонівського літопису XVII ст.³⁶. Загалом, у чернігівських літописних звістках середини XII ст. КЛ одні вчені фіксували руку автора-чернігівця³⁷, деякі сіверянина, інші – південнорусича³⁸ або чернігівця, який міг фіксувати події і в Києві, під час правління чернігівських князів³⁹.

Важливим досягненням історіографії літописання XIX ст. було доведення того факту, що літописи, які збереглися, є зводами, тобто поєднанням інформації різних джерел, додаванням її до окремих хронікаль-

³⁰ Тихомиров М. Н. О русских источниках «Истории Российской» // Татищев В. Н. История Российская: в 7-ми тт. М.: Академия наук СССР, 1962. Т. 1. С. 39.

³¹ Татищев В. Н. История Российская. Т. 1. С. 57.

³² Шахматов А. А. Обозрение... С. 18.

³³ Разудов А. Несколько слов по вопросу о первых русских летописях // Московские университетские известия. 1868. № 9. С. 773–774.

³⁴ Яниш Н. И. Новгородская летопись. С. 17–18.

³⁵ Маркевич А. И. О русских летописях. Киевская летопись. Одесса: Типография Одесского вестника, 1885. Вып. 2. С. 28.

³⁶ Иконников В. С. Опыт русской историографии. С. 305, 494–497.

³⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М.: Мысль, 1988. Т. 3–4. С. 109; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 332; Шахматов А. А. Разыскания... С. 78.

³⁸ Тихомиров И. А. О Лаврентьевской летописи. С. 243–244.

³⁹ Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 33.

них записів, у тому числі й місцевого походження, об'єднанням цілісних повістей, казань, оповідань в єдине ціле вже у літописному зводі⁴⁰.

Крім того, до одного з основних питань у дослідженні чернігівського літописання відноситься з'ясування форми літописної роботи, через що до київської літописної традиції потрапили фрагменти чернігівського змісту або розчинилися серед інших літописних зводів, які збереглися. Структурними складовими КЛ були воїнські розповіді, оповідання та сказання (на думку К. М. Бестужева-Рюміна⁴¹) або дружинні повісті (за М. С. Грушевським⁴²). Цю ідею в цілому підтримали А. І. Маркевич⁴³, І. П. Хрущов⁴⁴ та О. М. Пипін⁴⁵.

Згідно з поглядами К. М. Бестужева-Рюміна та М. С. Грушевського, частина літописних повістей та сказань мали чернігівське походження. Це, зокрема, агіографічне «Сказання про страждання Ігоря» («Житіє Ігоря», «переплавлене» до складу Повісті про вбивство Ігоря киянами 1147 р.⁴⁶); «джерело, що благоволило Святославу Ольговичу» (на основі нього записана зустріч Святослава та Юрія Долгорукого у Москві 1147 р. та смерть Петра Ілліча), або «Оповідання про Святослава Ольговича», фрагменти з якого, відповідно до М. С. Грушевського, помітні під 1146–1147 рр. та 1152 р.⁴⁷, або «чернігівське казання» – розповідь про намагання Святослава Ольговича звільнити свого брата Ігоря (за А. І. Маркевичем⁴⁸); Повість про похід Ігоря на половців 1185 р. та чернігівські «додатки» за 80–90-ті рр. XII ст.⁴⁹. Усі ці джерела були поєднані порічними записами редакторами і упорядниками КЛ. К. М. Бестужев-Рюмін та М. С. Грушевський розглядали чернігівські літописні фрагменти не як складові чернігівського літописання, а як вставки з окремих воїнських повістей, ототожнюючи при цьому термін «повість» із дефініціями «літопис» та «літописець».

⁴⁰ Бестужев-Рюмін К. Н. О составе русских летописей... С. 75.

⁴¹ Там само. С. 77–105.

⁴² Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 5, 11–12, 33–34.

⁴³ Маркевич А. И. О русских летописях. Киевская летопись. Одесса: Типография Одесского вестника, 1885. Вып. 2. С. 6–12.

⁴⁴ Хрущов И. П. Древние русские сказания в летописях. С. 179–184.

⁴⁵ Пыпин А. Н. История русской литературы. С. 302–303.

⁴⁶ Бестужев-Рюмін К. Н. О составе русских летописей... С. 80–86; Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 12–18.

⁴⁷ Бестужев-Рюмін К. Н. О составе русских летописей... С. 83; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 332; Його ж. Історія української літератури. Т. 3. С. 32–33, 53.

⁴⁸ Маркевич А. И. О русских летописях. Киевская летопись. Одесса: Типография Одесского вестника, 1885. Вып. 2. С. 14.

⁴⁹ Бестужев-Рюмін К. Н. О составе русских летописей... С. 110–111; Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 34.

О. О. Шахматов уперше назвав поряд з іншими джерелами Іп. «Чернігівський літопис, що співчував Ольговичам»⁵⁰. Дослідник побудував генеалогічну схему давньоруського літописання, з'ясував можливість існування текстів, що передували ПВЛ – це т. зв. Найдавніший звід 1039 р., найдавніший Новгородський звід 1050 р., Києво-Печерський звід 70-х рр. XI ст. та Початковий літопис 1095 р.⁵¹, а також запропонував низку гіпотетичних літописних зводів, головним серед яких був загальноруський звід початку XIV ст. – Поліхрон та загальноруський звід XV ст., що отримав умовну назву Володимирський Поліхрон митрополита Фотія⁵². Ці два зводи, на його думку, стали джерелами для більшості літописних традицій XV–XVI ст. Аналізуючи склад гіпотетичного Володимирського Поліхрону XV ст., що відобразився у звістках за XII–XIII ст. Іп., дослідник виділив, що, в свою чергу, його джерелом був Чернігівський літопис кінця XIII ст., який став протографом Іп.⁵³. Він намагався обґрунтувати його існування, спираючись на історичні аргументи та текстологічні дослідження (переважно ретроспективного характеру: від дослідження більш пізніх зводів до їх давніших архетипів та протографів) і вважав, що цей літопис створювався чи у Чернігові, чи на Чернігівщині та завершувався Повістю про Курське княжіння 1284 р. Утім, цю ідею вчений так і не розвинув. Згодом вона не знайшла підтримки навіть серед його учнів і послідовників.

О. О. Шахматов вперше наголосив на тому, що можна реконструювати текст ПВЛ за гіпотетичним Чернігівським літописом кінця XIII ст. В основі тексту Чернігівського літопису XIII ст., на його думку, лежав південноруський звід 1223–1231 рр., який, у свою чергу, містив ПВЛ 3-ї редакції (О. О. Шахматов її датував 1117 р.)⁵⁴ Вчений обґрунтовував тезу про те, що ціла низка літописних статей за XII ст. (1147, 1151, 1156, 1167, 1245 рр.) Никонівського літопису, ВЛ, С1 та Н4 використали Чернігівський літопис в якості джерела, оскільки ці літописні звістки були запозичені укладачами пізніх літописних зведень із Володимирського Поліхрону⁵⁵.

⁵⁰ Шахматов А. А. Обозрение... С. 72.

⁵¹ Його ж. Разыскания... С. 162–170, 420–460.

⁵² Там само. С. 232–251.

⁵³ Шахматов А. А. Общерусские летописные своды XIV–XV вв. С. 161–163, 170–171.

⁵⁴ Там само. С. 168–171.

⁵⁵ Там само. С. 158–159.

Від часу появи концепції О. О. Шахматова у нього з'являються наукові опоненти і противники. До них відноситься, у першу чергу, С. О. Бугославський⁵⁶. На основі порівняння лінгвістичних та стилістичних особливостей текстів агіографічного і літописного характеру Нестора Печерського, С. О. Бугославський спромігся виділити риси літературної манери Нестора, що вказували на його непричетність до тексту ПВЛ⁵⁷. Цей дослідник використовував метод критики тексту: співставляв усі відомі списки літопису (у його дослідженнях саме ПВЛ), за рахунок чого розподіляв їх на групи, що відображали етапи її редагування⁵⁸. С. О. Бугославський дослідив усі списки ПВЛ, розподілив їх по групах, а також довів, що ПВЛ можна відновити на основі Лаврентіївського списку, оскільки саме він найкраще передає первинний текст⁵⁹.

Питання про літописні фрагменти, що є чернігівськими вставками або інформацією, яка відобразилася в них, і належала до чернігівських джерел, вирішувалося наступним чином. Вчені XIX ст. виокремлювали чернігівські літописні фрагменти у складі літописних статей Іп. за XII ст. – від 1146–1147 рр. К. М. Бестужев-Рюмін виділяв комплекс записів чернігівського походження під 1147 р., 1164 р., 1176 р., 1177 р. та 1185 р.⁶⁰ Літописні звістки 1159 р. (смерть митрополита Костянтина у Чернігові) та 1162 р. (вигнання єпископа Леона з Суздаля та його прихід до Чернігова) зараховувалися І. О. Тихомировим чернігівськими вставками в Лавр.⁶¹ Натомість М. С. Грушевський взагалі не окреслював чернігівські фрагменти КЛ текстологічно, лише зазначивши, що «записки про війну 1146–1147 рр., можливо, писав якийсь чернігівський партизан у Києві. Є пряма вказівка (Іпатіївський літопис, 1152 р., с. 315), що вона написана на лівому березі Дніпра, правдоподібно, у самому Чернігові»⁶².

Чи не вперше найбільш повно виділив комплекс літописних статей, що мали чернігівське походження, у складі КЛ, ПВЛ та ВЛ В. С. Іконніков. Вони стосувалися міжкнязівських відносин, військових кампаній чернігівських князів, а менша частина з них висвітлюва-

⁵⁶ Бугославский С. А. Текстология Древней Руси. Т. 1. С. 71–72.

⁵⁷ Його ж. К вопросу о характере и объеме литературной деятельности Нестора. С. 5–95.

⁵⁸ Його ж. Текстология Древней Руси. Т. 1. С. 60–63.

⁵⁹ Артамонов Ю. А. «Повесть временных лет» – малоизвестная работа С. А. Бугославского // Могилянські читання. 2003. К., 2004. С. 22–23.

⁶⁰ Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей... С. 111–140.

⁶¹ Тихомиров И. А. О Лаврентьевской летописи. С. 244–245.

⁶² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 332.

ла сімейні справи князів⁶³. Вчений запропонував розширити джерельну базу за рахунок залучення більш пізніх літописних зведень, таких, як ВЛ (статті про чернігівських князів 1151 р., 1159 р. та 1161 р.) та Никонівський літопис, а також розсунути хронологічні межі пошуку чернігівських літописних фрагментів – від XI ст. (у ПВЛ про князювання Мстислава Володимировича у Чернігові та події 1076–1077 рр.) до середини XIII ст. (1204, 1212, 1120, 1237, 1246 рр.)⁶⁴.

Однак О. О. Шахматов обмежив цей перелік «чернігівських статей» КЛ подіями, що присвячені «сімейним справам» чернігівських можновладців – народженню і смерті князів і єпископів, одруженню князів, а тільки мала частина з них – військовим походам проти половців (1142, 1146, 1147, 1159, 1164, 1167, 1173, 1174, 1175, 1177, 1179, 1185, 1186, 1187, 1191, 1194, 1196, 1198, 1239 рр.)⁶⁵.

Отже, літописознавці поділилися на скептиків, які відкидали можливість існування чернігівського літописання домонгольської доби і ототожнювали чернігівську літописну інформацію з південноруським або київським джерелом (М. І. Костомаров⁶⁶, І. О. Тихомиров⁶⁷ та І. П. Хрущов⁶⁸), а також вчених, котрі не доводили існування цілісного чернігівського літописного зводу, однак виділяли чернігівські фрагменти і звістки у складі літописів, що збереглися (К. М. Бестужев-Рюмін, В. С. Іконніков, О. О. Шахматов).

Таким чином, дослідники кінця XVIII – початку XX ст. вперше порушили проблему чернігівського літописання, запропонували цей термін, співставляли тексти відомих на той час давньоруських хронік, виділяли їх джерела та протографи. Найбільших успіхів у цьому досягнув О. О. Шахматов, який побудував генеалогію літописання.

Погляди на давньоруське чернігівське літописання від XIX до початку XX ст. еволюціонували від уявлення про чернігівські повісті та сказання у складі КЛ (К. М. Бестужев-Рюмін), фрагментів з нього у ВЛ (В. С. Іконніков), «записів» чернігівського походження у КЛ (М. С. Грушевський) аж до Літопису Ольговичів XII ст. та Чернігівського літопису XIII ст. (О. О. Шахматов).

⁶³ Іконніков В. С. Опыт русской историографии. С. 495–496.

⁶⁴ Там само. С. 305, 494, 496–497.

⁶⁵ Шахматов А. А. Обозрение... С. 72, 78–79.

⁶⁶ Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. С. 42–44.

⁶⁷ Тихомиров И. А. О Лаврентьевской летописи. С. 243–245, 250, 255–256.

⁶⁸ Хрущов И. П. Беседы... С. 73–74.

Чернігівське літописання XI–XIII ст. у дослідженнях 1920–1980-х рр.

У 20-х рр. XX ст. в історичній науці поступово укорінюється марксистська методологія дослідження літописів. Історія Давньоруської держави, що відображена на сторінках літописів, розглядалася під кутом зору матеріалізму.

В галузі літописознавства дослідження сконцентрувалися, насамперед, на критиці концепції літописання О. О. Шахматова. Науковці розподілилися на прибічників схеми давньоруського історіописання, які застосовували, розвивали і вдосконалювали її у своїх власних студіях (переважно, це його учні та послідовники), а також опонентів, котрі не сприймали висновків О. О. Шахматова, переважно, з приводу початкового літописання – Найдавнішого літопису, Початкового літопису та ПВЛ, а також гіпотетичних загальноруських зводів – Поліхронів XIV та XV ст.

Науковці розділилися на прибічників схеми давньоруського історіописання О. О. Шахматова (М. Д. Присьолков, Є. Ю. Перфецький, Д. С. Лихачов, А. М. Насонов, В. Т. Пашуто, М. Х. Алешковський, Я. С. Лур'є, Б. О. Рибаків), які так чи інакше підтримували або розвивали його ідеї, видозмінювали його генеалогію літописання, намагаючись реконструювати протографи літописних зводів XIV–XVI ст., а також робили спроби переглянути його висновки. Натомість опоненти О. О. Шахматова не сприймали висновків з приводу початкового літописання, гіпотетичних Поліхронів XIV та XV ст. (В. М. Істрін, М. К. Нікольський, М. М. Тихомиров, Л. В. Черепнін та І. П. Єрьомін)⁶⁹.

У цей час активно порушувалося питання хронології літописів М. Г. Бережковим та А. Г. Кузьмінім. М. Г. Бережков з'ясував, що в Давньоруській державі XII–XIV ст. використовували березневий та ультраберезневий стилі, на відміну від Візантії, де існував вересневий стиль літочислення. Дослідник дійшов висновку про те, що в ПВЛ використаний лише березневий стиль (на півроку пізніше вересня), а

⁶⁹ Буганов В. И. Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы. М.: Наука, 1975. С. 50–56, 133–138.

ультраберезневий (початок року на півроку раніше вересня) зародився лише в XII ст., тому наявний у тексті КЛ⁷⁰. А. Г. Кузьмін особливу увагу приділив проблемі хронології Початкового літопису, ПВЛ та НПЛ, підкреслюючи наявність у них різних стилів та намагаючись перевірити та уточнити деякі дати⁷¹. Іноді дати в літописах повторюються двічі, що, на його думку, свідчить про поєднання декількох джерел упорядником літописного тексту⁷².

Літописи як літературне явище розглядав Д. С. Лихачов⁷³, як історико-літературні твори – А. С. Орлов⁷⁴ та І. П. Єрьомін⁷⁵. Житийні та військові повісті у складі літописних зводів – Л. О. Дмитрієв⁷⁶ та Р. П. Дмитрієва⁷⁷.

Є. Ю. Перфецький спробував реконструювати склад «пізньої редакції Поліхрона», що включав і південноруське джерело (Південноруський літопис XIII ст., що, на його думку, закінчувався 1246 р. – Повістю про вбивство Михайла Чернігівського та його боярина Федора в Орді), яке містило, зокрема, звістки чернігівського походження⁷⁸. На жаль, Є. Ю. Перфецький не зупинився детальніше на аналізі походження чернігівських повідомлень, оскільки підтримував ідею переяславського літописання XII ст., опосередковано доводячи його існу-

⁷⁰ Березков Н. Г. О хронологии русских летописей по XIV в. включительно // Исторические записки. М., 1927. Т. 23. С. 325–363; Його ж. Хронология русского летописания. М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. С. 347.

⁷¹ Кузьмін А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси. Рязань, 1969. С. 68–98.

⁷² Там само. – С. 77–78.

⁷³ Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Л.: Наука, 1986. 406 с.; Його ж. Развитие русской литературы X–XVII вв. Поэтика древнерусской литературы // Избранные работы в 3-х тт. Л.: Художественная литература, 1987. Т. 1. 656 с.; Його ж. Историческая поэтика русской литературы. СПб.: Алетейя, 2001. 566 с.

⁷⁴ Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия отдела русского языка и словесности. Л., 1926. Т. 31. Кн. 1. С. 93–126; Його ж. Древнерусская литература XI–XVII вв. М.; Л.: Академия наук СССР, 1945. 2 изд. 341 с.; Його ж. О галицко-волинском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы. М.; Л., 1947. Т. 5. С. 15–24.

⁷⁵ Еремін І. П. «Повесть временных лет»: Проблемы её историко-литературного изучения. Л., 1946. 92 с.; Його ж. Литература Древней Руси (Этюды и характеристики). М.; Л.: Наука, 1966. 263 с.

⁷⁶ Дмитрієв Л. А. Сюжетное повествование в житийных памятниках конца XIII–XV вв. // Истори русской беллетристики. Л.: Наука, 1970. С. 208–262; Його ж. Житийні повісті російського Севера як пам'ятники літератури XIII–XVII вв. Еволюція жанра легендарно-біографічних сказань. Л.: Наука, 1973. 303 с.; Його ж. Воїнські повісті Древней Руси. Л., 1985. 495 с.; Його ж. Сказание об убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Федора // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1987. Вып. 1. С. 413–415.

⁷⁷ Дмитрієва Р. П. Сказание о князьях владимирских. М.; Л.: Академия наук СССР, 1955. 214 с.

⁷⁸ Перфецький Е. Ю. Русские летописные своды и их взаимоотношения. Братислава, 1922. С. 26–27.

вання слабким аргументом – літописною фразою-кліше «оная сторона Днепра», що він вважав слідом саме переяславської фіксації⁷⁹.

Реконструкцію гіпотетичного Київського літопису 1238 р. на основі співставлення текстів Іп., ВЛ, НПЛ та «Історії Польщі» Я. Длугоша запропонував В. Т. Пашуто⁸⁰. Він був логічним продовженням літопису Рюрика Ростиславича – КЛ кінця XII ст. Однак, ця концепція не була підтримана дослідниками і не отримала розвитку в радянські часи, адже, як зазначав В. Д. Королюк у рецензії на монографію В. Т. Пашуто, це не міг бути київський літопис, бо в тексті бракує власне київських звісток⁸¹. С. К. Черепанов вважав протографом унікальних чернігівських звісток початку – середини XIII ст. Іп., С1 і Н4 «оригінал Іпатіївського літопису», що найкраще відобразився в двох останніх⁸². Я. С. Лур'є торкнувся існування можливих південноруських джерел XII–XIII ст. та їхнього впливу на подальшу літописну традицію, відкидаючи існування гіпотетичних зводів і вважаючи, що варто реконструювати протографи літописних зводів, їхні справжні взаємозв'язки без проміжних ланок та з'ясувати їхню структуру і джерела⁸³.

Розповіді інформаторів-чернігівців, як джерела звісток КЛ, розглядав І. П. Єрьомін⁸⁴. Ідею сімейного літописця Святослава Ольговича XII ст., до якого потрапила Повість про вбивство Ігоря Ольговича 1147 р., та літописців Олега та Ігоря Святославичів, синів Святослава Ольговича, запропонував М. Д. Присьолков⁸⁵. Її підтримав і розвинув Д. С. Лихачов⁸⁶, вважаючи, що Літописець Ігоря Святославича містив також відомості з Літописців Святослава Ольговича та його сина Олега Сіверського.

⁷⁹ Перфецкий Е.Ю. Русские летописные своды и их взаимоотношения. С. 35.

⁸⁰ Пашуто В. Т. Киевская летопись 1238 г. // Исторические записки. М., 1948. Т. 26. С. 273–305; Його ж. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 21–67.

⁸¹ Буганов В. И. Отечественная историография русского летописания. С. 160.

⁸² Черепанов С. К. К вопросу о южном источнике Софийской I и Новгородской IV летописей // Труды Отдела древнерусской литературы. Л., 1976. Т. 30. С. 279–283.

⁸³ Лурье Я. С. Общерусские летописи XIV–XV вв. Л., 1976. С. 32–34, 78–87, 91–95, 154; Його ж. Генеалогическая схема летописей XI–XVI вв., включенных в «Словарь книжников и книжности Древней Руси» // Труды Отдела древнерусской литературы. Л., 1985. Т. 40. С. 191–192, 195; Його ж. Россия древняя и Россия новая. СПб., 1997. С. 31–32.

⁸⁴ Еремин И. П. Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы. Л., 1949. Т. 7. С. 68–69.

⁸⁵ Присьолков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 88–92.

⁸⁶ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 182–188.

Першовитоки літописання в Чернігові при Спаському соборі у XI ст. помітив А. М. Насонов. На його думку, на це вказують статті ПВЛ за 1076–1078 рр.⁸⁷ А. М. Насонов розширив джерельну базу своїх студій за рахунок співставлення Іп. та Лавр., а також Іп. з МЛ. Чернігівські звістки Іп., які відсутні в Лаврентіївському зводі, А. М. Насонов відносив до чернігівського джерела – це статті 1151, 1152, 1153, 1154 (?), 1155, 1162, 1176, 1182 рр. Також він доповнив перелік літописних статей чернігівського походження КЛ звістками за 1120, 1124, 1141, 1143, 1145, 1149 рр.⁸⁸

Літописні фрагменти, які відрізнялися позитивним ставленням до того чи іншого князя, частина дослідників відносила до місцевого літописання. В результаті в науці з'явилася ціла низка хронік – Літопис Юрія Долгорукого і Андрія Боголюбського (за Ю. О. Лимоновим⁸⁹) та Літописи Святослава Ольговича і Олега Сіверського, Літописання Святослава Всеволодича, а також Всеволода Чермного (за Б.О. Рибаківим⁹⁰). Якщо перші дві хроніки відносилися Ю. О. Лимоновим до суздальського літописання, то хронікальні записи та навіть цілі літописи чернігівських і київських князів Б. О. Рибаків не розглядав з позиції певної місцевості. Хоча в одному випадку він прямо називав Літопис Святослава Всеволодича київським, наголошуючи на його київському походженні⁹¹, можливо, через те, що сам був апологетом київського літописання. Усі перелічені князі (хоча і представники чернігівської династії), які нібито, на його думку, мали своїх літописців, були київськими, відповідно, їхні хроніки зараховувалися до київського літописання. Б. О. Рибаків також виділив літописні фрагменти КЛ, в яких помітна прихильність до Святослава Ольговича та його синів, а також літописання за правління в Києві Святослава Всеволодича⁹². У ньому дослідник нарахував 10 фраг-

⁸⁷ Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII вв. М., 1969. С. 51.

⁸⁸ Там само. С. 100–107, 146–148.

⁸⁹ Лимонов Ю. А. Ростово-Суздальское летописание середины XII в. (Летописец Юрия Долгорукого) // Исторические записки. М., 1962. Вып. 72. С. 184–216; Його ж. Летописание Владимиро-Суздальской Руси. Л.: Наука, 1967. С. 34–69.

⁹⁰ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. С. 306–307, 310; Його ж. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971. С. 201; Його ж. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972. С. 41–43, 131–138.

⁹¹ Його ж. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 131.

⁹² Рыбаков Б. А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. С. 306–307, 310; Його ж. Русские летописцы... С. 41–43.

ментів з літопису Святослава Ольговича на відрізку 1146–1147 рр. та 9 – на відрізку між 1147–1154 рр.⁹³.

У цей час дослідники також зосередилися на проблемі існування місцевих літописних традицій у Південній та Північно-Східній Русі в XII–XIII ст. Це характерно для праць М. М. Вороніна та А. М. Насонова (щодо суздальського літописання XII ст.⁹⁴), А. Г. Кузьміна (студіювання рязанського літописання⁹⁵), Я. С. Лур'є (щодо московської літописної традиції⁹⁶), В. Т. Пашуто (реконструкція київського літописання XIII ст.), Ю. О. Лимонова (щодо володимиро-суздальської літописної традиції XII ст.) та Б. О. Рибаківа (про київське літописання XII ст.).

З середини XX ст. для аналізу південноруської інформації за XII–XIII ст. Іп. дослідники дедалі більше залучали пізні літописні зводи, зокрема МЛ. Це характерно для робіт М. Д. Присьолкова⁹⁷, А. М. Насонова⁹⁸ та Ю. О. Лимонова⁹⁹.

Б. О. Рибаків виокремив наступні структурні елементи – складові частини КЛ: до початку 1170-х рр. – Києво-Печерський літопис. У ньому відображалися інтереси Ольговичів, а пізніше – інтереси Ростислава Мстиславича; чернігово-суздальське літописання 1174–1175 рр., що було вставлене до тексту КЛ за правління Святослава Всеволодича; літописання співправителів Рюрика Ростиславича та Святослава Всеволодича (1180–1190-ті рр.); літописання Святослава

⁹³ Рыбаков Б.А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. С. 310.

⁹⁴ Воронин Н. Н. К вопросу о начале ростово-суздальского летописания // Археографический ежегодник за 1964 г. М., 1965. С. 19–39; Насонов А. Н. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому (XII в.) // Проблемы источниковедения. М., 1958. Вып. 8. С. 466–494; Його ж. Малоисследованные вопросы Ростово-Суздальского летописания XII в. // Проблемы источниковедения. М., 1962. Вып. 10. С. 349–392; Його ж. Лаврентьевская летопись и владимирское великокняжеское летописание первой половины XIII в. // Проблемы источниковедения. М., 1963. Вып. 11. С. 429–480.

⁹⁵ Кузьмин А. Г. Рязанское летописание. Сведения летописей о Рязани и Муроме до середины XVI в. М.: Наука, 1965. 286 с.

⁹⁶ Лурье Я. С. Троицкая летопись и московское летописание XIV в. // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1974. Вып. 6. С. 79–106.

⁹⁷ Присёлков М. Д. История русского летописания. С. 251–253.

⁹⁸ Насонов А. Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. М., 1961. Вып. 9. С. 372–377; Його ж. История русского летописания... С. 275–279, 288–291.

⁹⁹ Лимонов Ю. А. О южнорусском источнике Московского летописного свода конца XV в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. М., 1963. С. 146–149; Його ж. Северо-восточный источник Московского летописного свода 1480 г. // Исследования по истории феодально-крепостнической России. М., 1964. С. 27.

Всеволодича 1179–1194 рр.; літописання ігумена Видубецького монастиря Мойсея – придворного літописця Рюрика Ростиславича; виписки із сімейної хроніки Ігоря Святославича про народження його синів, а також ретроспективні записи про взаємини Ігоря з його шурином Володимиром Галицьким¹⁰⁰.

Не менш важливим для дослідників 20–80-х рр. ХХ ст. виявилось з'ясування авторства літописних текстів, зокрема і чернігівських за змістом. Події за 40–70-ті рр. ХІІ ст. щодо сімейних і політичних справ чернігівських і новгород-сіверських князів, опис яких містить КЛ, на думку Б. О. Рыбакова, описав ігумен Києво-Печерського монастиря Полікарп, який деякий час служив Святославу Ольговичу та його сину Олегу Сіверському¹⁰¹. Дослідник також висунув припущення, що автором літописної Повісті про вбивство Андрія Боголюбського був чернігівець Кузьмище Киянин, котрий написав твір у Чернігові. Кузьмище служив Святославу Всеволодичу, тому був обізнаним про чернігівські справи 70-х рр. ХІІ ст. і записав цю інформацію, що відобразилася у КЛ¹⁰². Кузьмище Киянин неодноразово згадується в літописній статті 1175 р. Б. О. Рыбаков обґрунтував думку про літописання Святослава Всеволодича на основі володимиро-чернігівських творів Кузьмища, які складаються із володимиро-суздальського літописання Андрія, Повісті про вбивство Андрія Боголюбського, опису боротьби за Володимиро-Суздальську землю 1174–1177 рр. і участі в ній Святослава¹⁰³.

У середині ХХ ст. з'явилися й узагальнюючі праці з історії давньоруського літописання. Значний інтерес становить стаття В. І. Буганова з історіографії літописання до 60-х рр. ХХ ст., в якій вчений проаналізував вивчення усіх хронік послідовниками і опонентами О. О. Шахматова¹⁰⁴ і його ж монографія щодо дослідження літописів у 1918–на початку 1970-х рр.¹⁰⁵, а також розвідка щодо польської історіографії КЛ¹⁰⁶. Окремо можна виділити ґрунтовну бібліографію дав-

¹⁰⁰ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. С. 171.

¹⁰¹ Його ж. Русские летописцы... С. 41–43, 45, 57, 183.

¹⁰² Там само. С. 115–131.

¹⁰³ Там само. С. 174–175.

¹⁰⁴ Буганов В. И. Русское летописание в советской историографии // Вопросы истории. 1966. № 12. С. 143–155.

¹⁰⁵ Буганов В. И. Отечественная историография русского летописания.

¹⁰⁶ Горанин Э. Киевская летопись XII в. в польской историографии // Вопросы истории. 1974. № 9. С. 186–193.

ньоруського літописання, що включала праці, опубліковані до початку 1960-х рр.¹⁰⁷, бібліографію літописання 60-х–1972 рр. А. М. Казакевича¹⁰⁸, а також бібліографію вивчення літописів за кордоном у 1962–1964 рр., що була упорядкована Ю. К. Бегуновим¹⁰⁹.

Таким чином, радянські дослідники зосередилися на проблемі існування місцевих літописних традицій у Південній та Північно-Східній Русі в XII–XIII ст. і спрямували свої дослідження на їхнє виділення й аналіз. Однак, вчені 20–80-х рр. XX ст. сприймали чернігівські відомості в складі КЛ та їхнє походження з Чернігівського літопису XII ст. на віру, часто ототожнюючи «інформацію про Чернігово-Сіверщину» з «літописанням», при цьому не завжди з'ясовуючи механізм її потрапляння на Північ, Північний Схід Русі чи у більш пізні літописні зводи. Утім, у цей час залишалися відкритими такі аспекти історії літописання, як початкове і найдавніше літописання, співвідношення усної та літописної традицій, етапів і процесу поповнення літописів інформацією, а також, власне, сукупності критеріїв виділення слідів місцевого літописання давньоруського часу в літописних зводах.

¹⁰⁷ Библиография русского летописания / сост. Р. П. Дмитриева. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1962. 352 с.

¹⁰⁸ Казакевич А. Н. Советская литература по летописанию (1960–1972) // Летописи и хроники. 1976. М., 1976. С. 294–376.

¹⁰⁹ Бегунов Ю. К. Зарубежная литература о русском летописании за 1960–1962 гг. // Летописи и хроники. 1980. М., 1982. С. 244–253.

Сучасні теоретико-методологічні проблеми і здобутки у студіюванні чернігівського літописання давньоруської доби

Дослідники 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. продовжили студії своїх попередників із проблемних і дискусійних питань історії складання літописних зводів, в тому числі й чернігівського літописання. Дослідження сучасних вчених носять багатоаспектний, міждисциплінарний характер і передусім полягають у з'ясуванні походження літописних зводів та інтерпретації їхніх повідомлень.

На зламі ХХ–ХХІ ст. активізувалися міждисциплінарні студії, що поєднують інструментарій різних наук – історії і психології, історії та соціології, історії й антропології, історії і філософії, історії та лінгвістики, й, нарешті, історії і математики: застосовуються відносно нові методи і методики дослідження джерел, а стара методологія піддається ревізії. Тому увага сучасних дослідників звернена, у першу чергу, на перевірку аксіом та перегляд усталених в історичній науці концепцій щодо давньоруських літописів, які укорінилися в історіографії ще з середини ХVІІІ ст.

Це характерно для студій О. П. Толочка, який аргументовано розвінчує міф про унікальні, відомі лише В. М. Татищеву, літописні списки і, відповідно, їхні повідомлення, на які посилалися дослідники ще з кінця ХVІІІ ст. як на достовірні, що не потребують перевірки, додаткового аналізу й пояснень. Завдяки студіям дослідника доведено, що В. М. Татищев створив свою працю на загальновідомих літописних списках (лише називав їх по-іншому та домислював їхнє нібито оповите легендами походження)¹¹⁰.

Методика роботи В. М. Татищева, за О. П. Толочком, зводилася не просто до копіювання відомих йому літописних текстів чи переказу близько до тексту, а й до збирання і розташування літописних повідомлень за хронологічним принципом від початку до кінця, але невідоме чи просто незрозуміле він домислював, щоб текст був пов'язаний причинно-наслідковими зв'язками, логікою з метою завуалювати

¹¹⁰ Толочко А. П. «История Российская» В. Татищева: источники и известия. М., 2005. С. 51–287.

сліди своїх таких «редакторських» правок¹¹¹. При цьому дослідження В. М. Татищева містило посилання на унікальні літописні джерела, що виявилися підробкою: посилання були неправильні, зроблені не добросовісно, та й взагалі доволі рідко траплялися, а домислами він намагався ліквідувати недостатню кількість джерел і відсутність інформації. Таким чином, на думку О. П. Толочка, з'явився цілком новий авторський текст, що зовсім не суміжний із поняттям «літописання», який більше тяжіє до критичної праці історика, ніж до автентичного джерела¹¹².

Піддані ревізії погляди на склад і походження гіпотетичних зводів, насамперед, зводу 1448 р. та Поліхрону митрополита Фотія – головного джерела унікальних південноруських свідчень (в тому числі, і чернігівських за змістом) цілої групи літописних зводів, що нібито походять з нього. Г. М. Прохоров відкинув існування Новгородсько-Софійського зводу¹¹³, О. Г. Бобров датує цей звід 1418 р., називаючи його «Зводом митрополита Фотія». Для його реконструкції дослідник пропонує залучити як Новгородський Карамзінський, так і С1¹¹⁴. М. О. Шибаєв на основі співставлення усіх списків С1, Н4 та Новгородського Карамзінського літописів довів, що існував спільний їх прототип, який закінчувався літописною статтею 1418 р.¹¹⁵ Дослідник заперечує ідею Володимирського Поліхрону митрополита Фотія і натомість обґрунтовує існування Новгородсько-Софійського зводу¹¹⁶.

Варіант реконструкції гіпотетичного київського літописання XIII ст. запропонував В. І. Стависький. Він довів існування Київського літопису 1238–1239 рр. та аргументував власну гіпотезу про Київський літопис 1246 р. на основі співставлення текстів Лавр., ГВЛ, ВЛ і ГЛ, а також іноземних джерел – «Історії Польщі» Я. Длугоша та «Історії монголів» П. Карпіні¹¹⁷. При цьому він обґрунтував, що пові-

¹¹¹ Толочко А. П. «История Российская» В.М. Татищева. С. 22 – 264.

¹¹² Там само. С. 147, 280.

¹¹³ Бобров А. Г. Новгородские летописи XV в. М., 2001. С. 95–96.

¹¹⁴ Його ж. Летописный свод митрополита Фотия (Проблема реконструкции текста) // Труды Отдела древнерусской литературы. СПб., 2000. Т. 52. С. 102–103; Його ж. Новгородские летописи. С. 95–96, 131–160.

¹¹⁵ Шибаєв М. А. Софийская 1 летопись младшей редакции: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата исторических наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». СПб., 2000. С. 13–14.

¹¹⁶ Його ж. Владимирский Полихрон и Новгородско-Софийский свод // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2012. № 2 (48). С. 83–95.

¹¹⁷ Стависький В. І. Київ і київське літописання в XIII ст. К., 2005. С. 7–51, 66–74.

домлення ГЛ за першу половину XIII ст. не можуть походити з ГВЛ, де опис менш логічний, тоді як у ГЛ наявні цілком унікальні звістки, що свідчить на користь того, що його укладач та упорядник протографу МЛ та Єрм. використав південноруське джерело київського походження у статті під 1206, 1210, 1211, 1213, 1216, 1218, 1226, 1228, 1234, 1235 та 1236 рр., що також було залучене і при укладанні ГВЛ. В. І. Стависький відніс звістки про діяльність Ольговичів початку – 40-х рр. XIII ст. у тексті ГВЛ, ВЛ і ГЛ до київського літописання Михайла Всеволодича 1239–1240 рр., що мало загальноруський характер, констатує доцільність виділення чернігівського літописання XII–XIII ст. Також він припускає наявність літописної компіляції в XIII ст., що поєднувала різномірні місцеві матеріали, саме у Києві як загальноруському культурному центрі, куди приходила інформація з різних земель¹¹⁸.

В. І. Стависький висловив сміливе припущення про наявність спільного джерела 1246–1247 рр. для тексту «Історії монголів» Плано Карпіні та ГВЛ у частині після монголо-татарської навали, що містило інформацію не лише про Чингізидів, але й було схожим із текстом «Життя Михайла Чернігівського»¹¹⁹.

М. Ф. Котляр обґрунтував думку про складання ГВЛ із окремих великих історико-літературних повістей, присвячених князям (Літописець Данила Галицького, Літописець Василька Романовича, Літописець Володимира Васильковича), які містять менші за обсягом повісті, тексти яких є роз'єднаними. Таких невеликих повістей у складі першої частини ГВЛ дослідник нарахував 5, тоді як для другої частини – їх усього 2¹²⁰. М. Ф. Котляр бачить попередником ГВЛ саме КЛ, оскільки в останньому також наявні повісті, присвячені князям, насамперед, Повість Ізяслава Мстиславича, що порівнюється вчепним із Літописцем Данила Галицького (у складі ГВЛ). Він відшукав риси схожості цих пам'яток у використанні зображальних і художніх засобів, а також у змалюванні особистості головного героя. На думку М. Ф. Котляра, літописна традиція відчула змін – від князів-

¹¹⁸ Стависький В. І. Київ і київське літописання в XIII ст. С. 8 – 11, 23 – 51, 64.

¹¹⁹ Там само. С. 67–71.

¹²⁰ Котляр М. Ф. Галицько-Волинський ізвод у колі давньоруських літописів // Київська старовина. 1999. № 1. С. 18–20.

ських повістей, що об'єднувалися літописними статтями в XII ст., до літописних повістей, розчинених у тексті ізводу в XIII ст.¹²¹

О. О. Гіппіус принагідно торкнувся повідомлень НПЛ південноруського походження, які вважав інформацією усних кореспондентів літописця, а деякі з них – під 1203 та 1204 рр. – з володимирського літописного зводу 1205 р.¹²² Натомість, О. Л. Конявська проаналізувала походження додаткових південноруських звісток початку XIII ст. (в тому числі й чернігівських) у НПЛ старшого ізводу, з'ясувавши незалежність їх походження від володимирського літописання¹²³. Н. І. Мілютенко називає протограф С1–Н4 Загальноруським митрополичим зводом початку XV ст., одним із його джерел було південноруське за своїм походженням. Воно, на її думку, міститься у скороченому вигляді в тексті С1 (у місцях, де відображено «київське джерело»), марковане фразами «*смотри в Киевском*», «*писано в Киевском*»). Дослідниця також називає одним із його джерел чернігівську інформацію¹²⁴. Н. І. Мілютенко також підтримує ідею існування спільного південноруського джерела для С1, Н4 та МЛ, що містило й чернігівську інформацію, і відобразилося під 1147, 1154 і 1162 рр.¹²⁵

В. Ю. Франчук проаналізувала лексичні та стилістичні особливості літописної манери ймовірних літописців Ольговичів¹²⁶. П. П. Толочко встановив, що найбільшу за обсягом частину чернігівського літописання давньоруського часу складав Чернігівський літопис Ольговичів, виділивши в його складі літописців Всеволода й Святослава Ольговичів та Ігоря Святославича, припустивши ведення Новгород-Сі-

¹²¹ Котляр М. Ф. Імовірна спадковість структури і форми Галицько-Волинського літопису (спостереження історика) // Український історичний журнал. 2007. № 3. С. 174–185.

¹²² Гиппиус А. А. К характеристике Новгородского владычного летописания XII–XV вв. // Великий Новгород в истории средневековой Европы. М., 1999. С. 358; Його ж. К вопросу о контактах региональных традиций в русском летописании первой трети XIII в. // Восточная Европа в древности и средневековье: восприятие, отношение, интерпретация. XXI Чтения памяти В. Т. Пашуто. М., 2009. С. 74.

¹²³ Конявская Е. Л. «Южнорусские статьи» в новгородских летописях (первое десятилетие XIII в.) // ROSSICA ANTIQUA. 2006. СПб., 2007. С. 170–174;

Її ж. «Южнорусские» статьи первой половины XIII в. в новгородских летописях // Новгородский исторический сборник. СПб., 2008. № 11 (21). С. 98–109.

¹²⁴ Милутенко Н. И. Южнорусская летопись в общерусском летописании начала XV в. // Летописи и хроники: Новые исследования: 2008. М.; СПб., 2008. С. 13, 22, 30–33.

¹²⁵ Там само. С. 13–15, 22, 30–33.

¹²⁶ Франчук В. Ю. Киевская летопись: состав, источники в лингвистическом освещении. К., 1986. С. 23, 25, 81, 97; Її ж. Тема Ігоря Ольговича Чернігівського в давньоруському літописанні // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Чернівці, 1997. С. 42–47.

верського літопису при дворі князя Олега Святославича¹²⁷. Т. Л. Вілкул виділила літописні звістки, написані сучасником подій з позиції чернігівських князів на основі детального співставлення текстів Іп. та Лавр., виділяючи фрагменти Літописця Святослава Ольговича¹²⁸. О. В. Шеков систематизував оцінки дослідників чернігівського літописання XII ст., а також окреслив чернігівські літописні фрагменти КЛ під 1160 р. і заперечив існування літописання Давидовичів¹²⁹. Він розглядав літописні записи про Давидовичів у контексті чи власне чернігівського літописання, чи бодай Літописця князя Ізяслава (його діяльність відображена найбільш повно з-поміж інших представників династії Давидовичів на відрізу з 1139 по 1162 рр. Іп.) у складі літописання Святослава Ольговича. У 7 повідомленнях про Ізяслава Давидовича Іп. дослідник побачив сліди чернігівського літописання цього князя¹³⁰. М. Ф. Котляр замість чернігівських «літописів» виділив воїнські повісті Святослава Ольговича та Ігоря Святославича¹³¹. В. О. Мельничук розділила літописання старших і молодших Ольговичів у складі КЛ¹³².

У свою чергу автор цього дослідження також протягом десяти років займається питаннями, пов'язаними з проблемою місцевого літописання Чернігово-Сіверщини за давньоруської доби.

Отже, на сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники застосовують комплексний підхід під час вивчення літописів, з'ясовують етапи та процес поповнення їх інформацією, виділяють ознаки індивідуальної стилістичної манери літописців. Студії з вивчення літописів відзначені лінгво-текстологічними дослідженнями, стратифікацією текстів, а також ревізією усталених поглядів на взаємозалежність літописних зводів. Це призводить до виникнення питань,

¹²⁷ Толочко П. П. Літописи Київської Русі. К., 1994. С. 52–53; Його ж. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. СПб., 2003. С. 145–151.

¹²⁸ Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. К.; Л., 2004. Т. 2. С. 63–74.

¹²⁹ Шеков А. В. Заметки о черниговском летописании XII в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2008. № 3. С. 106–114.

¹³⁰ Там само. С. 109–110, 112–114.

¹³¹ Котляр М. Ф. Структура і джерела Київського літопису XII ст. // УІЖ. 2007. № 5. С. 5, 7–15; Його ж. Київський літопис XII ст. Історичне дослідження. К., 2009. С. 33–37, 41–45, 114–117.

¹³² Мельничук В. А. К вопросу о составе черниговского летописания в Киевском летописном своде XII в. // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: история, филология. 2012. Т. 11. Вып. 2: филология. С. 97–101.

пов'язаних з теоретико-методологічними основами вивчення літописних ізводів, а також співставленням паралельних літописних текстів з метою не тільки внутрішньої та зовнішньої критики списків літописів, але й обґрунтуванням джерел, шляхів потрапляння чернігівської інформації на сторінки літописів.

Таким чином, незважаючи на більш ніж двохсотлітній досвід пошуку слідів чернігівського літописання, проблема його ведення не вирішена. Утім, підтверджена велика ймовірність його існування. Однак, жоден дослідник безпосередньо не спрямував свої зусилля на відшукування, атрибуцію та інтерпретацію звісток чернігівського й новгород-сіверського змісту у складі ранніх і пізніших літописних зводів.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ XI–XIII ст.

Репрезентативність джерельної бази дослідження

Джерельна база дослідження складається з писемних, усних, речових і зображальних джерел. Єдиною її суттєвою особливістю є відсутність цілісного тексту Чернігівського літопису як такого або у складі літописного зводу. Тому основне завдання полягає в тому, щоб відшукати серед наявних літописних текстів кінця XIII–XVII ст., що відобразили південноруські джерела XII–XIII ст., сліди чернігівського літописання – літописні фрагменти, повідомлення, звістки і матеріали чернігівського походження.

Використані під час дослідження наративні джерела можна розподілити на наступні види:

1. Літописні пам'ятки (Іп., Лавр., Радзивілівський літопис, ЛПС, НПЛ старшого і молодшого ізводів, С1, Н4, Рог., Авр., МЛ, ВЛ, ГЛ, Никонівський літопис);

2. Літературні твори («Слово похвальне на перенесення мощей Бориса і Гліба» («Слово про князів»), «Ізборники Святослава» 1073 р. та 1076 р.);

3. Агіографічна література (КПП, «Житіє Феодосія Печерського»);

4. Синодики (Любецький синодик, Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври).

Безперечно, найголовнішими для реалізації завдань цього дослідження були літописні зводи, що складають цілий комплекс текстів київської, галицької (південноруських) новгородської (новгородсько-софійської), суздальської та московської (північно-східної або загальноруської) літописних традицій.

Найважливіший з них – Іп., що отримав свою назву за місцем збереження його Іпатіївського списку в Костромському Іпатіївському монастирі. Іпатіївський список (БАН, 16.4.4) вважається краще збереженим: за ним робилося видання Іп. у II томі серії «Полное собрание русских летописей» із різночитаннями по Хлебніківському (XVI ст.,

РНБ, F.IV.230), Погодінському (XVII ст., РНБ, зібрання М. П. Погодина, № 1401) та Єрмолаївському (кінець XVII – початку XVIII ст.) списках. На сьогоднішній день літопис відомий у 8 списках¹³³.

Іп. – це південноруський звід кінця XIII ст., який складається з ПВЛ (третьої редакції 1118 р.), КЛ (зараз з приводу датування точається дискусія¹³⁴, хоча в історіографії закріпилося його датування кінцем XII ст. – 1198 р., 1199 р. та навіть 1200 рр.¹³⁵), який був створений у Видубицькому монастирі ігуменом Мойсеєм, та ГВЛ. Його текст був відредагований у Володимирі-Волинському.

У тексті Іп. міститься не лише інформація про Чернігово-Сіверщину за XI – середину XIII ст., але й, імовірно, цілі звістки, вставки та великі фрагменти чернігівського походження. Вже в передмові до видання Іп. 1908 р. зазначено, що КЛ – багаточасова структура, що містила у своєму складі цілу низку родових літописців – смоленських Ростиславичів, чернігівських Ольговичів, суздальського князя Всеволода Велике Гніздо¹³⁶.

У КЛ наявна максимальна кількість літописних фрагментів чернігівського змісту і походження, що вказують на існування Літописання Ольговичів у XII ст. ГВЛ містить інформацію про боротьбу Михайла Всеволодича Чернігівського з Данилом Галицьким за Галицько-Волинську землю. ГВЛ XIII ст. являє собою літописну пам'ятку, що складається з двох частин – галицької (1205–1258 рр.) та волинської (1259–1290 рр.). Боротьба за Галицько-Волинську землю Михайла Всеволодича відобразилася у літописній інформації у частині так званого Літописця Данила Галицького¹³⁷.

Лавр. (РНБ, F. п. IV 2) отримав свою назву через те, що був переписаний ченцем Лаврентієм 1377 р. на замовлення суздальсько-нижегородського князя Дмитра Костянтиновича. Ця літописна компіляція складається із ПВЛ, творів Володимира Мономаха («Повчання дітям»),

¹³³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. М.: Языки русской культуры, 1998. Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). С. IV.

¹³⁴ Толочко А. П. О времени создания Киевского свода 1200 г. // Ruthenica. 2006. Т. 5. С. 73–87; Гишпиус А. А. К вопросу о контактах региональных традиций... С. 74–76.

¹³⁵ Толочко П. П. Русские летописи и летописцы... С. 98.

¹³⁶ Ипатьевская летопись.

¹³⁷ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра. К.: Наукова думка, 2002. С. 35–50.

листа до Олега Святославича) та хроніки подій у Північно-Східній Русі до початку XIV ст. Зберігся в єдиному списку, доведеному до 1304 р.¹³⁸. Цей літописний звід північно-східний за змістом та походженням, синхронний Іп., використаний для порівняння і співставлення статей про Чернігово-Сіверщину за XII–XIII ст. та для уточнення і конкретизації їх інформації. Як вважав А. М. Насонов, ті відомості з КЛ, що відносяться до чернігово-сіверського літописання, не знайшли відображення в Лавр.¹³⁹

Серед науковців точаться суперечки з приводу походження спільної інформації за XII ст. в Іп. та Лавр. Погляди вчених еволюціонували від тих, хто бачив у тексті Лавр. скорочення більш розлогого Іп. (А. М. Насонов) до тих, хто вважав їхній спільний текст протографом обох літописів (Т. Л. Вилкул)¹⁴⁰. Намагаючись пояснити витоки поширеного тексту Іп., переважна більшість дослідників констатували користування південноруським літописцем додатковими джерелами.

ЛПС початку XIII ст. (збірник РДАДА, фонд 181, № 279/658) використаний в якості додаткового джерела до відомостей Іп. і Лавр. В основі його лежить обробка ПВЛ і дві додаткові статті – під 1137 р. і 1143 р., що розширюють південноруську інформацію. З 1138 до 1214 р. містить текст, суздальський за змістом, а в частині за 1206–1214 рр. міститься літописання Переяславля Суздальського¹⁴¹. В. К. Зіборов вважає, що текст ЛПС походить з більш раннього зводу XI ст.¹⁴². За нашими спостереженнями, він має низку унікальних південноруських матеріалів за XII ст., що можуть послугуватися у справі перевірки походження чернігівських звісток.

НПЛ старшого ізводу (рукописний відділ ДІМ у Москві, Синодальне зібрання № 787) представлений єдиним Синодальним списком XIV ст., за яким і опублікований за редакцією А. М. Насонова

¹³⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. М.: Языки русской культуры, 1997. Т. 1 (репринтное издание Л., 1926). 496 с.

¹³⁹ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 106.

¹⁴⁰ Вилкул Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // Palaeoslavica. 2005. XIII. P. 25; Ї ж. «Людие» и князь в реконструкциях летописцев XI–XIII вв. К., 2007. С. 18.

¹⁴¹ Летописец Переяславля-Суздальского (Летопись русских царей) // ПСРЛ. М.: Археографический центр, 1995. Т. 41. С. V–VI.

¹⁴² Гимон Т. В. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: Сравнительное исследование. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. С. 103.

в 1950 р. та М. М. Тихомирова в 1964 р.¹⁴³. Початок цієї хроніки вважається втраченим, адже збережений текст починається з літописної статті 1016 р., з опису Любецької битви. Перша частина тексту НПЛ Синодального списку була створена, на думку Т. В. Гімона, в 1234 р., яким і завершувалася, а інша – 1234–1330 рр. написана, відповідно, 1330 р.¹⁴⁴.

Новгородську літописну традицію представляє і НПЛ молодшого ізводу за Комісійним списком XV ст. (відділення Інституту історії в Санкт-Петербурзі, зібрання б. Археографічної комісії, № 240), що охоплює події 854–1447 рр. Він дійшов до наших днів у 8 списках; але в даній праці використаний Комісійний список середини XV ст., видання якого здійснене А. М. Насоновим 1950 р. Як підкреслює О. Г. Бобров, одним із найважливіших списків є саме Комісійний, адже він є найбільш раннім і складається із трьох частин, що виділяються завдяки різниці у почерках писців¹⁴⁵. В НПЛ є оригінальні відомості про історію Чернігово-Сіверської землі XII–XIII ст. та діяльність чернігівських князів, які не потрапили до інших літописних зводів. Зокрема, про правління Святослава Ольговича і Михайла Всеволодича у Новгороді, похід новгородців 1214 р. на Чернігово-Сіверську землю тощо.

Вважається, що протографом НПЛ був спільний текст НПЛ старшого та молодшого ізводів, утім створення протографа НПЛ молодшого ізводу О. О. Гіппіус датує 1397 р.¹⁴⁶

Додатковими літописними джерелами послуговувалися й інші пам'ятки, вже новгородсько-софійської літописної традиції – С1, Н4 та Новгородський Карамзінський літопис. Вони мають, переважно, спільний протограф, що містив не лише новгородські, але й комплекс неновгородських повідомлень, частина яких мають південноруське походження. Сукупність літописних звісток чернігово-сіверського змісту за XII–XIII ст. створює підстави для їх атрибутування та порівняння з іншими текстами новгородської літописної традиції і з'ясу-

¹⁴³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. А. Н. Насонова. М.; Л., 1950. С. 5.

¹⁴⁴ Гимон Т. В. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси... С. 101.

¹⁴⁵ Бобров А. Г. Новгородские летописи. С. 68.

¹⁴⁶ Гиппиус А. А. «До Александра и Исакия»: к вопросу о происхождении младшего извода Новгородской Первой летописи // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2009. № 3. С. 18–30.

вання походження унікальних звісток про Чернігово-Сіверську землю, що суттєво доповнюють текст Іп.

С1 дійшов до сьогодні в Карамзінському списку кінця XV – початку XVI ст. (РНБ, Q.IV.298), Оболенському списку XV ст. (РДАДА, фонд 135, відділ V, рубрика 2, № 3) та Толстовському, Воронцовському, Горюшкінському і Бальзеровському списках. Перша редакція цього літопису завершувалася 1422 р., а друга – 1456 р.¹⁴⁷. Завдяки вивченню приписок у тексті С1 «Писано в Киевском», «Ищи в Киевском» дослідники побачили не лише спільність його тексту за XII ст. з Іп., але й припустили використання літописцем С1 додаткового джерела.

На сьогодні відомо 10 списків Н4 та дві його редакції – старша (1437 р.) та молодша (1447 р.). За основу публікації цього літопису в ПСРЛ був взятий Строївський список (РНБ, зібрання Погодіна, № 2035)¹⁴⁸. Взаємозалежність між ними на сучасному етапі з'ясована – молодша завдячує своїм виникненням старшій¹⁴⁹. Д. С. Лихачов вважав, що Н4 в основній редакції доводив свій виклад до 1428 р., оскільки усі списки схожі між собою саме до 1428 р.¹⁵⁰. О. Г. Бобров вважає, що в якості джерел укладач Н4 використав Новгородський Карамзінський літопис, НПЛ молодшого ізводу та С1¹⁵¹.

Утім, у цій праці використаний не лише спільний текст С1 – Н4, але й усі унікальні звістки чернігово-сіверського змісту за XII – середини XIII ст., що не повторюються в інших літописних зводах.

Новгородський Карамзінський літопис зберігся в списку кінця XV – початку XVI ст.¹⁵². Через те, що цей літопис відомий у двох підбірках (до 1411 р. та до 1428 р.), його текст умовно позначають Новгородський Карамзінський Перший літопис та Новгородський Карамзінський Другий літопис відповідно. Згідно із сучасними дослідженнями Г. М. Прохорова та О. Г. Боброва, ця хроніка є більш ранньою, ніж С1 та Н4, і стала для них джерелом¹⁵³. Утім, з ним не погоджується М. О. Шибаєв, котрий вважає, що в основі С1, Н4 та

¹⁴⁷ Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 451–452.

¹⁴⁸ Новгородская IV летопись // ПСРЛ. М., 2000. Т. 4. Ч. 1. (репринтное издание М., 1848). С. VII.

¹⁴⁹ Там само. С. XIII.

¹⁵⁰ Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 450.

¹⁵¹ Фомина Т. Ю. Дискуссионные аспекты изучения Новгородской IV летописи в отечественной историографии // Вестник ТГПУ. 2009. № 5. С. 146.

¹⁵² Новгородская Карамзинская летопись // ПСРЛ. СПб.: Дмитрий Буланин, 2002. Т. 42. 221 с.

¹⁵³ Бобров А. Г. Новгородские летописи... С. 95–96, 128, 134.

Новгородського Карамзінського літопису лежить спільний протограф – Новгородсько-Софійський звід 1448 р., а не гіпотетичний митрополичий Фотіїв Поліхрон¹⁵⁴.

Літописні зводи новгородсько-софійської групи, на думку дослідників, відображають літописний текст XI ст., що не зберігся¹⁵⁵.

Рог. (зібрання РДБ, ф. 247 (зібрання Рогозького кладовища, № 253) 40-х рр. XV ст. був знайдений на території старообрядницького Рогозького кладовища у Москві Н. П. Лихачовим і був опублікований ним же 1922 р. Він має спільний із Тверським збірником протограф, що в Рог. скорочений, а також містить короткі відомості з гіпотетичного «Новгородсько-Софійського зводу 1448 р.»¹⁵⁶. Сучасні дослідники виділяють 2 основних джерела Рог. – Короткий Новгородський літописець та Ростовський літопис. Короткий Новгородський літописець з початку XIV ст. – це поєднання текстів Н4 та НПЛ¹⁵⁷.

Авр. (Рукописне зібрання Центральної наукової бібліотеки Академії наук Литви, F 22–49) кінця XV ст. складається з двох частин – давня основа 60–70-х рр. XV ст. та продовження до 1495 р., створене в Смоленську книжником Авраамкою¹⁵⁸. В деяких літописних статтях він розширює і доповнює літописні статті С1 та Н4. Авр. відомий у 6 списках, найбільш повним і точним з яких є Віленський¹⁵⁹. Обидва новгородські літописи залучені для коригування та перевірки інформації новгородсько-софійської групи літописів.

МЛ (ДІМ, Увар. № 1366) був відкритий О. О. Шахматовим у Ермітажному списку кінця XVIII ст., який є зіпсованим і містить багато помилок. Дослідник виводив його текст від Поліхрону початку XIV ст., звідки, на його думку, і потрапили унікальні південноруські відомості за XII ст.¹⁶⁰ Опис подій в МЛ доведений до 1492 р., але останні листи списку втрачені, через що М. М. Тихомиров припустив, що його

¹⁵⁴ Шибаев М. А. Софийская 1 летопись младшей редакции...; Його ж. Владимирский Полихрон и Новгородско-Софийский свод.

¹⁵⁵ Гимон Т. В. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси... С. 104.

¹⁵⁶ Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 458–459.

¹⁵⁷ Коняевская Е. Л. Краткий Новгородский летописец и его место в новгородском летописании // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2010. № 1. С. 40–41.

¹⁵⁸ Летописный сборник, именуемый Летописью Авраамки // ПСРЛ. М.: Языки русской культуры, 2000. Т. 16 (репринтное издание СПб., 1886). 320 с.

¹⁵⁹ Бобров А. Г. Новгородские летописи... С. 230.

¹⁶⁰ Шахматов А. А. Общерусские летописные своды XIV–XV вв. С. 152 – 157, 161.

текст мав продовження¹⁶¹. До 1206 р. в МЛ використаний спільний із Радзивілівським літописом протограф. На сьогодні відомо 2 списки МЛ – Ермітажний та Уваровський, що відносяться до першої половини XVI ст.¹⁶².

МЛ за XII–XIII ст. містить велику кількість унікальної південноруської інформації, зокрема і чернігівські матеріали, що уточнює, доповнює і розширює текст Іп. та літописів новгородсько-софійського кола. Тому в історіографії поширена думка про її походження з якого південноруського джерела.

Літописний звід було використано, зокрема, для реконструкції агіографічного тексту про смерть митрополита Костянтина 1159 р., а також для уточнення кордонів фрагментів Літопису Святослава Ольговича та літописання початку – середини XIII ст.

ВЛ (Воскресенський список, БАН, 34.5.24) отримав назву завдяки місцю свого зберігання у Воскресенському Новоєрусалимському монастирі, куди його помістив патріарх Никон 1658 р. Наразі відомо 13 його списків, 10 з яких вважають основними. На думку більшості дослідників, ця хроніка створена у 40-х рр. XVI ст.¹⁶³. ВЛ у цілому сполучає у своєму тексті матеріали МЛ та С1 по Царському списку. Однак, іноді він звертається до інших джерел, таких, як Н4. У його тексті за 20-х рр. XII – першу половину XIII ст. містяться звістки південноруського походження, що стосуються чернігівських князів і додаткова інформація чернігово-сіверського змісту, яка не збереглася в КЛ. Вона в основному походить із тексту МЛ або з гіпотетичного джерела давньоруського часу, що було використано його укладачем.

Єрм. був відкритий О. О. Шахматовим й датується другою половиною XV ст. Рукопис зберігається в РДБ, ф. 173/І, № 195.2. Відомий у Єрмолінському, Уваровському та Кирило-Білозірському списках. У тексті Єрм., на думку О. О. Шахматова та А. М. Насонова, відобразився Ростовський владичний звід. Б. М. Клос вважав, що літописець Єрм. використав Московське великокнязівське літописання¹⁶⁴.

¹⁶¹ Московский летописный свод конца XV в. / под ред. М. Н. Тихомирова // ПСРЛ. М.; Л., 1949. Т. 25. С. 3.

¹⁶² Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 469.

¹⁶³ Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. М.: Языки русской культуры, 2001. Т. 7 (репринтное издание СПб., 1856). 360 с.

¹⁶⁴ Ермолинская летопись // ПСРЛ. СПб.: Типография М. А. Александрова, 1910. Т. 23. С. IV–VI.

Тр. – пам'ятка загальноруського літописання XV ст., що згоріла в 1812 року в м. Москва. На думку М. М. Карамзіна, була створена в 1408 році в Москві. Тр. був реконструйований М. Д. Присьолковим на основі виписок М. М. Карамзіна, а відновлений за допомогою Лавр., ВЛ і Симеонівського літопису¹⁶⁵.

Вл. зберігся в Синодальному (ДІМ, Син. 793) та Чертковському (ДІМ, збір. Черткова № 362). Назва умовна. Текст Вл. подібний до Тр., Симеонівського літопису та Н4¹⁶⁶.

Никонівський (Патріарший) літопис – це літописна компіляція 20–30 рр. XVI ст., складена митрополитом Данилом Рязанцем, яка включає до себе місцеві літописні матеріали, повісті, казання, житія святих тощо. Одним із його списків володів патріарх Никон, ім'я якого і дало назву літопису. Основним списком є Патріарший список (БАН, 32.14.8) другої половини XVI ст., а оригінал першої редакції літопису відобразився у списку М. А. Оболенського (РДАДА, ф. 201, № 163). Серед інших списків можна виділити Академічний V, або Никонівський (БАН, 17.2.5) XVII ст., Строгановський XVII ст. (РНБ, F.IV.237), Архівський II (РДАДА, ф. 181, № 7) XVII ст., Троїцький III (РДБ, ф. 304/II, № 364) XVII ст.¹⁶⁷ Він містить інформацію, яка не повторюється в інших літописних зводах. Утім, її слід використовувати з обережністю.

До другої групи залучених в якості додаткових писемних джерел належить, зокрема, пам'ятка ораторської прози – «Слово про князів» (або «Слово похвальне на перенесення мощів святих Бориса і Гліба»), в якому міститься детальний опис смерті князя Давида Святославича Чернігівського.

«Слово про князів» було віднайдено М. П. Погодіним і опубліковано в 1843 р. уривками. Ця пам'ятка відома у рукописах XV–XVII ст. Її створення дослідники відносять до другої половини XII ст. – доби активізації об'єднувачих тенденцій, спрямованих проти міжусобиць, а місцем написання вважають Чернігів¹⁶⁸. М. С. Грушевський відніс де-

¹⁶⁵ Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.; Л.: Издательство АН СССР, 1950. С. 3–5.

¹⁶⁶ Владимирский летописец. Новгородская Вторая (Архивная) летопись // ПСРЛ. М.: Наука, 1965. Т. 30. С. V–IX.

¹⁶⁷ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. М.: Языки русской культуры, 2000. Т. IX. Издание 3-е. С. V.

¹⁶⁸ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Л.: Художественная литература, 1985. С. 162.

кламування «Слова» до кінця XII–початку XIII ст.¹⁶⁹ Написання «Слова» було приурочене до святкування пам'яті святих Бориса і Гліба (2 травня), за П. В. Голубовським, 1175 р. Приводом до його створення була війна взимку 1174–1175 рр. Олега Святославича Сіверського з київськими князями проти Святослава Чернігівського¹⁷⁰. З його тексту дізнаємося про деталі смерті Давида Святославича в Чернігові, де він зображений в образі ідеального князя. Також у пам'ятці згадується Святослав (Святоша) Давидович як «преподобний».

«Ізборник Святослава» 1073 р.¹⁷¹ використаний в якості додаткового джерела. Він виявлений у бібліотеці Воскресенського монастиря під Москвою 1817 р. Зараз відомо 22 списки «Ізборника». Його оригінал зберігається в Російській державній бібліотеці. Протографом «Ізборника» 1073 р. був болгарський рукопис «Ізборника» царя Симеона (919–927 рр.), який являв собою переклад IX–X ст. із візантійського прототипу пам'ятки, що не збереглася. З мініатюри родини Святослава, яка відкриває цю літературну пам'ятку, дізнаємося, що його син Олег був старшим за свого брата Давида за віком.

Наступну групу джерел складають пам'ятки агіографії, до яких відноситься текст КПП, який відомий у декількох редакціях – редакція 1406 р., що написана для тверського єпископа Арсенія, Феодосіївська редакція, так звана «Основна» редакція, І Касіанівська редакція 1460 р., а також редакція архімандрита Києво-Печерського монастиря Йосипа Тризни 40–50-х рр. XVII ст. та інші більш пізні версії¹⁷².

В основу КПП покладено листування єпископа Володимирського Симона (колишнього ченця Києво-Печерської обителі) із ченцем Полікарпом, повчання братії Феодосія Печерського, житійні твори Нестора, послання Полікарпа до ігумена Акіндіна¹⁷³. Патерик був складений на початку XIII ст. і подає тексти про святих Києво-Печерського монастиря. Він містить новели житійного характеру про святих, пов'язаних із Києво-Печерською обителлю та Чернігівським князів-

¹⁶⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 332; Його ж. Історія української літератури. Т. 3. С. 129.

¹⁷⁰ Самойленко Г. Страницы литературной жизни Черниговщины XII–XVIII вв. Нежин, 1992. С. 20.

¹⁷¹ Изборник Святослава 1073 года / под ред. Л. П. Жуковской. М.: Книга, 1983; Изборник Святослава 1073 г.: Факсимильное изд. 266 л.

¹⁷² Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 109.

¹⁷³ Толочко П. П. Киевская Русь. К.: Абрис, 1996. С. 318.

ством, – це Антоній Печерський, Никон Печерський, Микола Святоша. Вони залучаються в якості джерела з історії Чернігово-Сіверщини XI–XII ст. Для цього дослідження інформаційно цінними є новела про Миколу Святошу (сина чернігівського князя Давида Святославича) та про життя і діяльність Никона Печерського, котрий неодноразово відвідував Тмуторокань, що належала Чернігівському князівству, та його перебування в Києво-Печерській обителі, внаслідок чого робимо висновок про місіонерські та літописні завдання Никона на околицях Давньоруської держави¹⁷⁴.

Синодики (пом'яники), які були створені на Чернігово-Сіверщині, містять імена чернігівських князів та їхніх дружин – княгинь, більшість з яких названа по імені тільки у цих джерелах, а також їх канонічні (хрестильні) імена. До них відносяться, насамперед, Любецький синодик, який, за С. Келембетом, був укладений не пізніше 1751 р. і своїми коріннями сягає протографа князівського пом'яника XV ст. із давніми записами, зробленими відразу після смерті князів¹⁷⁵. Його рукопис зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського¹⁷⁶.

Вперше це джерело було опубліковано графом Г. О. Милорадовичем¹⁷⁷, а перше і найбільш вдале його коментоване видання належить Р. Зотову¹⁷⁸. В ньому міститься пом'яник чернігівських князів і княгинь, з якого дізнаємося, зокрема, й ім'я дружини Мстислава Володимировича, канонічні імена князів. З нього взяті й звістки біографічного характеру про князів династії Рюриковичів, у тому числі і чернігівських. За підрахунками С. Келембета, названо по імені 119 князів і 45 княгинь¹⁷⁹.

¹⁷⁴ Чугаєва І. К. «Тмутороканський» період діяльності монаха-літописця Никона Печерського // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Матеріали IV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2005. С. 183–185.

¹⁷⁵ Келембет С. Н. Рюрик-Костянтин Ольгович – загадковий чернігівський князь XIII ст. // Сіверянський літопис. 2012. № 1–2. С. 3; Його ж. Пом'яники (синодики) Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. 2016. № 6. С. 21–24.

¹⁷⁶ Ситий І. М. Рукописні книги у зібранні Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського: Електронний ресурс. URL: <http://knizhokult.narod.ru/Sytyj.htm> (дата звернення: 25.12.2016).

¹⁷⁷ Милорадович Г. А. Местечко Любеч (прежде бывший город): Приложение 2. Синодик Любечского Антониевского монастыря. Чернигов; СПб., 1855; 1859. С. 1–79.

¹⁷⁸ Зотов Р. О черниговских князях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1882. 377 с.

¹⁷⁹ Келембет С. Н. Княжеские синодики как историко-генеалогический источник // Литература і культура Полісся. Ніжин, 2004. Вип. 27. С. 250.

За підрахунками публікаторів ЛС Р. Зотова та Г. Милорадовича, у ньому перераховано 13 чернігівських єпископів XI–XVIII ст.¹⁸⁰ Частина зі списку чернігівських єпископів ідентифікована М. Жарких та співпадає з літописною інформацією. Зокрема, таких єпископів для XII ст. налічується 5 як в Іп., так і в ЛС, за виключенням єпископа Парфенія, невідомого з літописних джерел. На думку М. Жарких, джерелом для цих згадок ЛС послугувався Іп. чи близький до нього літопис, а сам перелік складений в хронологічній послідовності¹⁸¹.

Нещодавно введений до наукового обігу «Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври» був створений у середині – кінці XVII ст. й містить т.зв «історичну», або «перенесену» частину, що велася в попередньому синодику. В цій частині наявні записи про смерть князів, єпископів та архієпископів, у т.ч. й чернігівських¹⁸².

Утім, були й інші синодики, тексти яких не дійшли до нашого часу. Зокрема, чернігівський архієпископ Філарет (Гумилевський) також згадує Єлецький синодик єпископа Зосими¹⁸³. Дослідникам також відомі Сіверський та Іллінський. З інформації Єлецького та Сіверського синодиків дізнаємося імена 13 князів та однієї княгині, яких не згадує ЛС¹⁸⁴.

У дослідженні також були використані й усні джерела – дофольклорні форми історичної пам'яті, що відобразилися у літописах і стали джерелом для літописців. На думку М. Ф. Котляра, давньоруські літописи містять наступні усні джерела: родові та історичні перекази і легенди, твори дружинного епосу, серед яких більшою достовірністю вирізняються саме перекази. Усі вони передають оцінку подій їхніми сучасниками¹⁸⁵. Усна історична традиція чи не найбільш стійка, тому надовго зберігається у свідомості та колективній пам'яті людей, модифікуючись при цьому в інші форми. Літописні звістки про події до

¹⁸⁰ Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодику... С. 10.

¹⁸¹ Жарких М. Любецкий синодик: Электронный ресурс. URL: <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Articles/LjubechSynodikon/Editions.html> (дата звернення: 25.12.2016).

¹⁸² Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври / публ. та вступ. стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах: спецвипуск 7. К., 2007. С. 6–7, 16–17.

¹⁸³ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 3. С. 2.

¹⁸⁴ Келембет С. Н. Княжеские синодики... С. 249.

¹⁸⁵ Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К.: Наукова думка, 1986. С. 7, 10–11.

IX – першої половини XI ст. написані ретроспективно, і у більшості походять з усних джерел. Їхня інформація після фіксації у літописній пам'ятці видозмінюється¹⁸⁶.

В історіографії укорінилася думка про існування «усних літописів» ще до ведення писемних історичних хронік у Києво-Печерському монастирі з XI ст. Ці усні джерела (у формі розповідей інформаторів) природно відобразилися у зводах, що містять текст ПВЛ. Цю думку висловив і обґрунтував, слідом за О. О. Шахматовим, Д. С. Лихачов¹⁸⁷. Наразі ці «літописи» інтерпретують як «усну традицію» – комплекс заходів історіописання, що спрямовані на збереження у свідомості тогочасних людей істотних і значущих з точки зору володарів подій, які в них оспівувалися.

У цій праці були використані усні історичні твори, які збереглися у видозміненому варіанті вже в ранній літописній традиції, насамперед у ПВЛ. До них можна віднести дружинний епос княжої доби (родинні перекази, дружинну поезію), в якому змальовано образ ідеального князя, враження та свідчення очевидців – безпосередніх інформаторів літописця, місцеві родові перекази, а також фольклор¹⁸⁸. З-поміж них слід виокремити військовий епос про князя-богатиря Мстислава Володимировича – перекази про його двобій із касозьким ватажком Редедю 1022 р. та Лиственську битву 1024 р. між ним та Ярославом Володимировичем, що відбулися в чернігівській «Пісні про Мстислава», реконструйованій О. П. Толочком на основі Саги про Бйорна і ПВЛ¹⁸⁹.

Частина звісток про Чернігово-Сіверщину в складі літописних зводів походила від інформаторів-чернігівців або гостей Чернігівського князівства, котрі приносили літописцю ті чи інші повідомлення. Ймовірно, книжник до своєї хроніки заносив їх вибірково. Інші ж відображали враження очевидців і учасників чернігівських подій.

¹⁸⁶ Мельникова Е. А. Устная историческая традиция в раннем историописании: «ПВЛ» и «Сага об Инглингах» Снорри Стурлуссона // Восточная Европа в древности и средневековье. XV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2003. С. 157.

¹⁸⁷ Шахматов А. А. Разыскания... С. 423–425; Лихачёв Д. С. «Устные летописи» в составе Повести временных лет // Исторические записки / отв. ред. Б. Д. Греков. 1945. Т. 17. С. 206–224.

¹⁸⁸ Москаленко О. С. Усні джерела «Повісті временних літ»: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». К., 2004. С. 3–12.

¹⁸⁹ Толочко А. П. Черниговская «Песнь о Мстиславе» в составе исландской саги // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К.: Наукова думка, 1988. С. 165–174.

Речові та зображальні джерела використані для ілюстрації активної культурно-релігійної діяльності чернігівських князів, а також візуалізації діяльності чернігівських князів, історичної епохи загалом. До пам'яток архітектури Чернігово-Сіверської землі відносяться Спаський собор 30-х рр. XI ст., Борисоглібський собор 20-х рр. XII ст., Іллінська церква початку XII ст., Антоніївський Богородичний монастир кінця 60-х рр. XI ст., Єлецький Успенський монастир середини XI ст. та П'ятницька церква XIII ст. м. Чернігів. Зображальні джерела представлені переважно мініатюрами Радзивілівського літопису (БАН, 34.5.30).

Отже, наявний літописний фонд дозволяє припускати, що в літописних зводах відобразилося невідоме дослідникам південноруське джерело чернігово-сіверського змісту. Наявність достатньої репрезентативної джерельної бази і ґрунтовної історіографічної традиції уможлиблює дослідження проблеми, а інформаційний потенціал корпусу джерел сприяє досягненню основної мети дослідження – відповіді на питання: Чернігівське літописання давньоруського часу – це історіографічний міф чи втрачене джерело.

Методологічний інструментарій реконструкції чернігівського літописання давньоруського часу

Літописознавство як складова джерелознавства (вивчає літописні джерела та методику їх дослідження) не є самостійною науковою дисципліною, а лише галуззю знань, однак має власну специфічну методологічну основу, що виникла на підґрунті текстології, інструментарій якої використовували дослідники – історики та філологи ще з ХІХ ст.

Сучасні джерелознавчі дослідження характеризуються насамперед синтетичним поєднанням можливостей різних методик та підходів до вивчення літописних списків і редакцій. Різноманіття і критика методів дослідження літописів показана в розвідці В. Г. Вовіної-Лебедевої¹⁹⁰. Існують також вітчизняна (послідовники О. О. Шахматова і Д. С. Лихачова) і західна текстологічні традиції (Д. А. Кантен, Д. Островські¹⁹¹), а також синтезуюча, яка характерна переважно для сучасних дослідників (зокрема, для Т. В. Гімона¹⁹²).

На сьогодні методами студіювання давньоруських літописів поряд із традиційними для джерелознавства такими, як порівняльно-текстологічний, заснований О. О. Шахматовим і розвинений Д. С. Лихачовим¹⁹³, є міждисциплінарні методики, що поєднують методологічні можливості різних наук й історичних дисциплін. Серед них слід виділити кількісні методи дослідження¹⁹⁴.

Порівняльно-текстологічний метод має виявлення в кількісному аналізі різночитань різних списків усередині одного літописного зводу (за Т. В. Гімоном), або методі помилок (за Д. С. Лихачовим)¹⁹⁵. Він

¹⁹⁰ Вовина-Лебедева В. Г. К вопросу о методах исследования нарративных текстов // Отечественная история. 2002. № 4. С. 124–135.

¹⁹¹ Ostrowski D. Principles of editing the Povest' vremennykh let // Palaeoslavica. Cambridge (Mass.), 1999. Vol. 7. P. 5–25.

¹⁹² Гимон Т. В. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси... С. 332–333.

¹⁹³ Лихачев Д. С. Текстология (на материалах русской литературы X–XVII вв.) / под ред. Д. С. Лихачева, А. А. Алексеева, А. Г. Боброва. 3-е изд., перераб. и допол. СПб.: Алетейя, 2001. 759 с.

¹⁹⁴ Бородин Л. И. Контент-анализ и проблемы изучения исторических источников // Математика в изучении средневековых повествовательных источников / ред. кол.: Б. М. Клосс. М.: Наука, 1986. С. 8–30; Ивков Д. Э. Количественные методы в исследовании русских летописей и задача создания соответствующей базы данных // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. 2009. Вып. 2. С. 92–97.

¹⁹⁵ Ивков Д. Э. Количественные методы... С. 92.

заснований на співставленні літописних текстів із метою виділення протографів літописів, доповнень та слідів редагування, а також встановлення взаємозв'язків між текстами хронік. Ще О. О. Шахматовим була створена генеалогічна схема літописання, яка до сьогодні уточнюється і корегується.

На текстологічному методі засноване й постатейне співставлення текстів паралельних літописів задля фіксації текстологічних зв'язків, яким користуються майже всі вчені-літописознавці. Однак матеріали цього аналізу найбільш представлені в публікаціях Г. М. Прохорова¹⁹⁶ та Т. Л. Вілкул¹⁹⁷, а також А. Л. Нікітіна¹⁹⁸. Т. Л. Вілкул, постатейно порівнюючи тексти Лавр. та Іп., виділила їхні спільні фрагменти. Для реконструкції спільного протографу Іп. – Лавр. слід використовувати як Іп., так і Лавр. Утім, як наголошує дослідниця, текст Іп. розширений за рахунок різноманітних доповнень¹⁹⁹. Матеріали постатейного аналізу дають можливість порівняти тексти літописів, виділити різночитання, ймовірний текст-протограф, віднайти краще збережений текст і сліди редагувань.

Будь-яке історичне дослідження і використання літописів не обійдеться без внутрішньої критики задля з'ясування пріоритетних тем літописців, їхнього ставлення до князів, атрибуції літописних текстів та спробі віднайдення їх джерел. Запропонована методика полягає в аналізі описуваних подій, з'ясуванні пріоритетів і симпатій літописців та редакторів ізводів. Нею користувалися Б. О. Рибаків та П. П. Толочко.

Наступним методом, що логічно впливає з попереднього, є розкладання літописних текстів на складові частини, або структурний метод К. М. Бестужева-Рюміна²⁰⁰, М. С. Грушевський²⁰¹, що на сьо-

¹⁹⁶ Прохоров Г. М. Материалы постатейного анализа общерусских летописных сводов // Труды Отдела древнерусской литературы. СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. Т. 51. С. 137–205.

¹⁹⁷ Вілкул Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи. Р. 21–80.

¹⁹⁸ Никитин А. Л. Текстология русских летописей XI – начала XIV вв. М.: Минувшее, 2007. Вып. 2. Южно-русское и Владимирское летописание XII в. 488 с.; Його ж. Текстология русских летописей XI – начала XIV вв. М.: Минувшее, 2011. Вып. 3. Летописание Владимиро-Суздальской Руси XIII в. 360 с.

¹⁹⁹ Вілкул Т. Л. О происхождении общего текста... С. 79–80; Її ж. «Людие» и князь в реконструкциях летописцев XI–XIII вв. К., 2007. С. 18.

²⁰⁰ Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей... С. 77–105.

²⁰¹ Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 5–34.

годні набув розвитку в дослідженнях М. Ф. Котляра²⁰². Цей метод полягає в розкладанні літописного тексту, у даному випадку тексту Іп. (зокрема, КЛ і ГВЛ), на складові частини – літописні воїнські повісті з наступним їх аналізом як структурних елементів. Серед таких воїнських повістей КЛ М. Ф. Котляром виділені і повісті про чернігівських князів – Всеволода Ольговича, Святослава Ольговича та Святослава Всеволодича, які до нього дослідники називали літописами або сімейними літописцями князів.

На основі текстологічних методів виникли і набули розвитку й поширення спеціальні методи дослідження літописів такі, як герменевтика та генетична критика, що активно використовуються на сьогодні І. М. Данилевським²⁰³. Герменевтика передбачає пошук прихованих смислів літописних текстів, їх тлумачення, з'ясування задуму автора, віднайдення змістовних паралелей та джерел таких смислів, а також виділення концептів – цілей і завдань, який ставив перед собою автор²⁰⁴.

Значний інтерес становить лінгво-текстологія О. О. Гіппіуса²⁰⁵. Ці методи стоять на межі між філологією та джерелознавством. О. О. Гіппіус пропонує метод стратифікації літописних статей ПВЛ задля з'ясування залежності однієї від іншої та характеру редакторських правок, що вказує на різночасові напластування в тексті ПВЛ²⁰⁶. Дослідник з'ясував авторство і процес створення, складання тексту НПЛ, розподіливши його на основі зміни стилів літописців за авторами²⁰⁷.

²⁰² Котляр М. Ф. Галицько-Волинський ізвод у колі давньоруських літописів // Київська старовина. 1999. № 1. С. 13–20; Його ж. Імовірна спадковість структури і форми Галицько-Волинського літопису (спостереження історика) // УІЖ. 2007. № 3. С. 173–186; Його ж. Структура і джерела Київського літопису. С. 4–17; Його ж. Київський літопис XII ст.

²⁰³ Данилевский И. Н. Библия и «ПВЛ» // Отечественная история. 1993. № 1. С. 78–93; Його ж. «Повесть временных лет»: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. М.: Аспект Пресс, 2004. 370 с.

²⁰⁴ Данилевский И. Н. «Повесть временных лет»: Герменевтические основы источниковедения... С. 17–22.

²⁰⁵ Гиппиус А. А. Лингво-текстологическое исследование Синодального списка Новгородской первой летописи: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата филологических наук: спец. 10.02.01 «Русский язык». М., 1996. 27 с.; Його ж. История и структура оригинального древнерусского текста XI–XIV вв.: комплексный анализ и реконструкция: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора филологических наук: спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». М., 2006. 44 с.

²⁰⁶ Його ж. История и структура оригинального древнерусского текста XI–XIV вв. С. 9; Гиппиус А. А. К проблеме редакции «Повести временных лет». II // Славяноведение. 2008. № 2. С. 3.

²⁰⁷ Гиппиус А. А. К истории сложения текста Новгородской Первой летописи // Новгородский исторический сборник. СПб., 1997. № 6 (16). С. 3–72.

До лінгвістичних методів слід віднести й формулярний аналіз, який утілений у дослідженнях зокрема Т. В. Гімона. Він зводиться до студіювання усталених стійких літописних формул, виділення аналогій у формулярі літописних звісток і набору прихованих цитат із текстів, що буде вказувати на смаки та вподобання того чи іншого літописця²⁰⁸.

Доповнення до текстологічних методів на сьогодні вносить аналіз лексики літописів, що застосовується переважно для з'ясування авторства та авторської манери (А. С. Львов²⁰⁹, В. Ю. Франчук²¹⁰), виділення ознак, за допомогою яких можна з'ясувати місце написання певної літописної редакції²¹¹, окреслення стилістичних і мовних особливостей тексту ГВЛ та елементів характерної лексики волинської редакції пам'ятки (А. І. Генсьорський²¹²), виділення діалектичних рис (А. А. Залізник²¹³), аналіз символічного та семантичного значень слів, а також їхнього походження (М. Фасмер²¹⁴), виокремлення стійких літературних формул (О. В. Творогов²¹⁵), частотність використання слів у ПВЛ²¹⁶, використання іншомовної лексики²¹⁷. Частотність згадування термінів зводиться до підрахунків питомої ваги слів у певному семантичному та символічному значенні на одиницю літописного тексту. Це дозволяє виділяти характерні риси використання слів,

²⁰⁸ Гимон Т. В. Опыт формулярного анализа летописных известий о церковном строительстве (Новгород XII – начало XIII вв.) // Ad fontem: У источника: Сборник статей в честь С. М. Каштанова. М., 2005. С. 187–204.

²⁰⁹ Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М.: Наука, 1966. 320 с.; Його ж. Лексика Повести временных лет. М.: Наука, 1975. 367 с.

²¹⁰ Франчук В. Ю. Киевская летопись; Ї ж. Тексты игумена Поликарпа в Киевской летописи XII в. // Восточная Европа в древности и средневековье. XV Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2003. С. 259–264.

²¹¹ Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. К.: Видавництво Академії наук УСРС, 1958. С. 32–34.

²¹² Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). К.: Видавництво Академії наук УСРС, 1961. С. 112–153, 225–234.

²¹³ Залізник А. А. Древненовгородский диалект. М.: Языки русской культуры, 2004. 872 с.

²¹⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 тт. / пер. с нем. и дополнения О. Н. Трубачова. Т. 1. М.: Прогресс, 1986. 574 с.; Т. 2. М.: Прогресс, 1986. 672 с.; Т. 3. М.: Прогресс, 1987. 832 с.; Т. 4. М.: Прогресс, 1987. 864 с.

²¹⁵ Творогов О. В. Традиционные устойчивые словосочетания в Повести временных лет // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1962. Т. 18. С. 277 – 284; Його ж. Задачи изучения устойчивых литературных формул Древней Руси // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1964. Т. 20. С. 29–40.

²¹⁶ Творогов О. В. Лексический состав «ПВЛ» (словоуказатели и частотный словарь). К.: Наукова думка, 1984. 218 с.; Львов А. С. Лексика Повести временных лет.

²¹⁷ Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Л.: Наука, 1979. 266 с.

їхне семантичне значення, виокремлювати літописну манеру та стиль авторів і редакторів літописів, прослідкувати текстологічні «шви» та редакторські втручання в текст літописного зводу. В. Ю. Франчук розмежувала текст КЛ на той, що належав перу ігумена Мойсея як упорядника і редактора, Поликарпу як літописцю Ольговичів та Петру Бориславичу як київському літописцеві Мономашичів, завдяки виділенню характерних особливостей вживання слів, загальному тону розповіді, а також граматичних форм слів²¹⁸.

Хронологічний аналіз літописів є необхідною складовою дослідження літописних списків і редакцій²¹⁹. До нього є дотичним аналіз закономірностей використання літописцем денних дат²²⁰. Хронологічний аналіз полягає в тому, що текст ПВЛ «розшаровується» на декілька хронологічних пластів із певними стилями літочислення (адже березневий, вересневий та ультраберезневий стилі літочислення, як доведено, використовувалися паралельно). Важливими для науки є виділені С. В. Цыбом хронологічні показники, що вказують на «збої», переходи у літочисленнях, завдяки чому слід перевіряти хронологічну сітку літописів на достовірність. Такі хронологічні «збої» можуть показувати зміну літописців, а також джерел, якими вони користувалися²²¹. В тексті КЛ на основі чотирьох змін літочислення виділяються 5 відрізків, що відображають зміну літописців чи джерел укладача КЛ²²². Н. П. Іванова зосередила свою увагу на датуванні подій у літописах за допомогою свят, що відображає ідеологічні вподобання літописців, літописну традицію, а також показує його індивідуальну манеру²²³.

²¹⁸ Франчук В. Ю. Киевская летопись... С. 28–31, 44–51, 62–74; Ї ж. Тексты игумена Поликарпа в Киевской летописи.

²¹⁹ Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». СПб., 2011. 320 с.

²²⁰ Гимон Т. В., З. Ю. Метлицкая. Точные датировки в раннесредневековых анналах (Англия, Ирландия, Русь) // Формы и способы презентации времени в истории. М., 2009. С. 235–256; Лаушкин А. В. Точные датировки в древнерусском летописании XI–XIII вв.: закономерности появления // Восточная Европа в древности и средневековье. XVI Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2004. С. 101–104; Його ж. Ещѣ раз о точных датировках в ПВЛ // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2008. № 3. С. 32–33.

²²¹ Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление; Його ж. О хронологических показаниях Киевской летописи // Ruthenica. 2011. Т. X. С. 147–157.

²²² Котышев Д. М. Заметки об источниках по истории южнорусского летописания XII в. (Ипатьевская летопись) // Проблемы истории, филологии, культуры. 2007. № 18. С. 6–8.

²²³ Иванова Н. П. Анализ месяцесловных датировок исторических событий (по материалам Новгородской Первой летописи) // Palaeoslavica. Cambridge (Mass.), 2009. Vol. XVII. No. 2. P. 1–45; Ї ж. Русские праздники как датирующие элементы в летописях (по материалам новгородских летописей) // Вестник Томского государственного университета. 2011. № 347. С. 69–74.

Логічний аналіз літописів часто-густо поєднується з міждисциплінарним застосуванням математичних (кількісних) методів, одним з яких є контент-аналіз. Контент-аналіз – це метод кількісно-якісного аналізу змісту джерела з метою виділення і вимірювання різноманітних тенденцій, що відображені в ньому. Він полягає у підрахунку частоти та обсягу згадування певних змістових одиниць²²⁴. Однією зі складових цього методу під час дослідження літописів є з'ясування частотності та закономірностей цих згадувань певних термінів на певну одиницю тексту (літописні статті, літописні фрагменти та фіксовані відрізки)²²⁵. Тобто, за допомогою контент-аналізу можна виділити концептуальний зміст повідомлень на основі підрахунків понять, що маркують його зміст²²⁶.

Математичні методи застосовуються і для з'ясування причин замовчувань літописцем певних подій²²⁷, під час аналізу частотності згадування імен, точних дат, топографічних деталей²²⁸, закономірності відображення літописцем місцевих подій, церковного будівництва, процесу поповнення літопису інформацією²²⁹. Однією із головних складових статистичних методів є аналіз залежності цих згадувань від контексту та уподобань літописця, аналіз інтересів давньоруських книжників на основі підрахунків деталей, що є ознакою наявності у літописі фрагментів місцевого походження²³⁰.

²²⁴ Приборович А. А. Контент-анализ – форма исторического исследования // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической конференции) / редкол В. Н. Сидорцов (отв. ред.) и др. Минск: БГУ, 2011. С. 155.

²²⁵ Бородкин Л. И. Контент-анализ и проблемы изучения исторических источников. С. 8–10.

²²⁶ Ивков Д. Э. Количественные методы в исследовании русских летописей. С. 94.

²²⁷ Квирквелия О. Р. Методика анализа системы умолчаний Новгородской Первой летописи // Математика в изучении средневековых повествовательных источников. М.: Наука, 1986. С. 83–94.

²²⁸ Гимон Т. В. В каком случае имена новгородцев попадали на страницы летописей // Древнейшие государства Восточной Европы. 2004. М., 2006. С. 291–333; Його ж. Упоминание новгородских топонимов в описании путей в новгородском летописании XII–XIII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2009. М., 2010. С. 412–434; Вілкул Т. Л. «Людие» и князь... С. 41–103.

²²⁹ Гимон Т. В. Отражение в новгородском летописании XII–XIII вв. новгородских событий // Восточная Европа в древности и средневековье: Контакты, зоны контактов и контактные зоны: XI Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 1999. С. 139–144; Його ж. Закономерности освещения новгородскими летописцами XII–XIII вв. фактов церковного строительства // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000: Проблемы источниковедения. М., 2003. С. 326–345; Його ж. Новгородское летописание XII–XIII вв.: Проблема отбора событий для фиксации // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе для начала нового времени. М., 2003. С. 334–348.

²³⁰ Чугаева І. Частотність згадування чернігівських топонімів на відрізку 1146–1167 рр. у Київському літописі XII ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2011. С. 219–224; Її ж. Частотність згадування літописних міст Чернігово-Сіверської землі під 6682–6702 рр. як ознака літописання Святослава Всеволодича // Слов'яни і Русь: археологія та історія / Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 75-річчя. К.: «Стародавній Світ», 2013. С. 335–342.

Отже, при дослідженні місцевого літописання давньоруського часу важливим є порівняльно-текстологічний, структурний методи, аналіз характерної лексики та хронологічний аналіз, а також внутрішня критика літописів та міждисциплінарне застосування математичних методів. Методика контент-аналізу допомагає виділяти деталізовану місцеву інформацію. Наразі назріла необхідність створення відповідної бази даних у вигляді таблиць, діаграм і матриць, які б відображали результати кількісного аналізу/контент-аналізу літописів як синхронних, так і більш пізніх, для окреслення особливостей слідів місцевих літописних фрагментів (традицій), для порівняння деталізації місцевої інформації із загальноруською, для ширшого їх використання і віднайдення латентної інформації, що допоможе атрибуувати літописні тексти і виявити їх джерела і протографи, а також текстологічні «шви».

Задля виокремлення літописних фрагментів чернігівського походження з масиву редагованого літописцями й упорядниками тексту слід спершу виділили інформацію про події у Чернігово-Сіверській землі. Чернігівські деталі, додаткову та уточнюючу інформацію про чернігівських князів і про Чернігово-Сіверську землю називаємо *літописним матеріалом чернігівського змісту*. Він відображений як у цілих літописних звітках і повідомленнях чернігівського змісту, так і в коротких ремарках, уточненнях, деталях і вставках, які конкретизують чернігівську інформацію. Під «*чернігівською інформацією*» маємо на увазі інформацію про Чернігово-Сіверщину та діяльність чернігівських князів як на чернігівському князівському столі, так і під час свого київського правління (якщо таке мало місце). Це більш широке поняття, ніж «чернігівські літописні фрагменти» (часто трапляються лише поодинокі згадки, що вказують тільки на напрямок руху того чи іншого князя), адже не вся ця місцева інформація походила з чернігівського джерела (джерел). «*Чернігівські літописні фрагменти*» – це фрагменти літописного тексту, переважно значні за обсягом, які змістовно присвячені Чернігово-Сіверщині та її князям, а також ті, що, ймовірно, мають чернігівське походження (бодай мають вказівку на це).

Терміни «чернігівські літописні фрагменти» та «чернігівське літописання» слід розмежовувати. «*Літописання*» – це систематич-

ний процес зі створення літописного зводу, «літопис» або «хроніка» передбачає невеликий за обсягом текст як завершене явище, тоді як «чернігівські літописні фрагменти» – це широке поняття, що не характеризується рамками окресленості/завершеності логічної сюжетної лінії у контексті висвітлення та обґрунтування якоїсь великої ідеї, а лише невеликі за обсягом повідомлення, що містять цілісну думку і стосуються Чернігово-Сіверщини або діяльності чернігівських князів на Чернігово-Сіверській землі чи чернігівських князів у Києві. «Літописне повідомлення» та «літописна звістка» є синонімами. Ці дефініції, разом із терміном «літописний фрагмент», вживані в цій праці в залежності від контексту. З однієї чи кількох звісток про події складається літописна стаття; літописний фрагмент іноді може поширюватися на декілька літописних статей. «Чернігівською вставкою» називаємо літописний текст всередині літописної статті, фрагменту чи повідомлення, який має суттєве інше ідеологічне, політичне, змістовне спрямування, прихильне до чернігівських князів чи, зокрема, Чернігово-Сіверщини, що випадає із контексту описуваних подій. Погоджуємося з І. П. Єрьоміним, котрий виділив порічний запис (або звістка, за Т. В. Гімоном), розповідь та повість як види літописних фрагментів, що розподіляються на такі групи за критерієм насиченості деталями, за художніми засобами, літературним стилем та обсягом тексту²³¹. З літописних фрагментів чернігово-сіверського походження, ймовірно, складався так званий «Чернігівський літопис» того чи іншого князя. Сукупність таких переважно князівських літописів та чернігівських літописних фрагментів, що збереглися в складі інших літописних зводів, називаємо єдиним, багато в чому умовним терміном – чернігівське літописання давньоруського часу.

Враховуючи вищенаведені термінологічні зауваження, перераховані методи і методики дослідження давньоруського літописання, слід зосередитися на комплексі ознак і критеріїв, що можуть маркувати чернігівський літописний матеріал (за змістом та іноді за походженням):

1-й – висвітлення інтересів чернігівських і новгород-сіверських князів:

²³¹ Еремін І. П. Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы. 1949. Т. 7. С. 68–70; Гимон Т. В. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси... С. 126–128.

- апологетика окремих чернігівських, новгород-сіверських князів та й взагалі династії Ольговичів і частково Давидовичів;

- співчуття долі і виправдовування дій князя, на замовлення якого писався літопис;

- вузькосімейні аналістичні повідомлення про народження, одруження та смерть князів, княгинь і князівен.

2-й – точність опису подій і його насиченість дрібними деталями (вказівка на сучасника або навіть свідка подій):

- локалізація подій у часі – наявність точних та максимально точних денних дат подій, пов'язаних з Чернігово-Сіверською землею та діяльністю чернігівських князів (за днем, місяцем, святом, навіть частиною доби та годин)²³². Чи не головним ідентифікатором абрисів чернігівських літописних фрагментів у ПВЛ і КЛ є точно датовані чернігівські повідомлення. Саме завдяки їхній наявності нами був прослідкований «шов» у літописному тексті під 6675 р. та 6681/6682 рр. Лакуна, довжиною 8 років, звільнена від чернігівських точно датованих звісток, заповнена 7 київськими, 6 суздальськими та 1 новгородською денно датованими подіями (Додаток 1). З 6681–6682 рр. над чернігівським літописним текстом, що відобразився під цими роками в КЛ, працював інший хроніст, що видно із частотності використання денних дат подій та особливостей датувань чернігівських подій.

- фіксація відрізків часу між подіями, що слідують одна за одною, вказівка на тривалість події, а також схильність вимірювати тривалість часу (формулами «через...», «по... днях», «за ... дні до...» тощо), враховуючи частини доби²³³;

- точність у назві цифр, підрахунках збитків та прибутків (дарів) чернігівських князів²³⁴;

- дрібні деталі: імена другорядних осіб і докладна місцева (хронікальна) інформація;

- храмове будівництво в Чернігові та згадування чернігівських церков як культових споруд. Особливо показове порівняння згадок чернігівських церков і монастирів, а також культових споруд, що були побудовані Ольговичами в Києві як усипальниці, із згадуваннями церков і

²³² Відкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 65–68.

²³³ Ипатьевская летопись. Стб. 327, 328, 361, 522.

²³⁴ Там само. Стб. 333–334; Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 40.

монастирів у інших князівствах. За нашими підрахунками, знаходячись на третьому місці за кількістю згадуваних церков у ПВЛ, вже на XII ст. Чернігівське князівство за церковно-монастирським будівництвом займає друге місце після Київського (у КЛ згадується в два рази більше чернігівських церковно-монастирських резиденцій на Чернігівщині, ніж у Переяславській землі, але у півтора рази менше, ніж у Київській, тоді як у ПВЛ беззаперечно за кількістю згадувань культових споруд лідирувало Київське князівство) (Додаток 2; Додаток 3).

3. Природно-географічні:

- згадування топографічних частин міста Чернігова, а також резиденцій Ольговичів у Києві – на Копиревому кінці та монастиря Св. Симеона²³⁵;

- локалізація події у просторі – часте і щільне згадування літописних міст Чернігово-Сіверської землі, урочищ, гідронімів, маршрутів просування військ або чернігівських князів Чернігово-Сіверщиною;

- вказівка на напрямки походів чи руху князів, військ, послів тощо, коли не вказується пункт виходу (маючи на увазі саме Чернігів), а лише кінцевий пункт, так само, як і вказівка початкового пункту (не Чернігова) і пропущення назви міста, куди слідували (коли мається на увазі Чернігів і це зрозуміло з контексту подій).

4. Соціальні:

- згадування про чернігівців або причетних до Чернігово-Сіверщини людей за соціальним статусом і посадами (бояр, тисяцьких, єпископів), а часто і по іменах (воевода Святослава Коснячко, боярин Іван Войтишич, чернігівський єпископ Онуфрій, посол Святослава Жирослав Іванович, боярин Петро Ілліч, конюх князя Ігоря Лавр, воевода Святослава Роман Нездилович, ігумен Єфрем тощо). Саме це, особливо без прикметника (у даному випадку – прикметника «чернігівський») вказує на приналежність до місцевості і на «своїх» (на протигагу «чужим»), знайомих літописцю²³⁶.

5. Мовні й стилістичні особливості:

- діалекти, мовні звороти, сталі фрази (кліше), особлива лексика, різниця у стилях;

²³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 408, 456–457, 518.

²³⁶ Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). С. 33.

- пряма мова переважно чернігівських князів²³⁷;
- докладно передані розмови князів, оперування точними цифрами та звичка вимірювати все в числових показниках²³⁸;
- спосіб орієнтування на місцевості, що вказує на чернігівця або жителя лівого берега Дніпра (як додаткова ознака): «на оной стороні Днепра»²³⁹, «Киевская сторона»²⁴⁰, «Новгород» (у значенні «Новгород-Сіверський») ²⁴¹. «Сия/оная сторона» по відношенню зазначених літописних міст або селищ, які локалізуються, можуть вказувати на руку автора-чернігівця²⁴². Такими фразами-кліше, як «по оной стороні Днепра», «по сей стороні Днепра»²⁴³, «область Киевская»²⁴⁴ вказувалося на розгляд подій літописцем з іншого боку Дніпра, а, можливо, як доводить С. В. Циб, словами «Киевская сторона» підкреслювався погляд з боку літописця-чернігівця; а сама ця фраза вказувала на поєднання в КЛ київського та чернігівського джерел²⁴⁵;

- текстологічні ознаки: маркують більш пізні вставки до літописного тексту – «нестиковки» в описі тих самих подій, що видає літописну вставку іншого змісту і походження, додавання до літописного тексту фрагментів іншого спрямування, а також контекст місцевих подій у суцільному літописному тексті.

6. Особливості та характер згадувань чернігівських та новгород-сіверських князів:

- різноманіття використання повних імен чернігівських князів (іноді скорочених);
- прихильне ставлення сучасників до героя – Ольговича (Ольговичів), Давидовича (Давидовичів) і позитивне згадування їх літописцем;
- частотність згадування чернігівських князів на певному відрізку у порівнянні з князями інших династій (процентне співвідношення

²³⁷ Франчук В. Ю. Тема Ігоря Ольговича Чернігівського в давньоруському літописанні // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Чернівці, 1997. С. 44.

²³⁸ Бестужев-Рюмін К. Н. О составе русских летописей... С. 75, 111–140; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 3–4. С. 111.

²³⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 296.

²⁴⁰ Там само. Стб. 295, 314.

²⁴¹ Там само. Стб. 328, 329, 332, 334, 368, 506.

²⁴² Вилкул Т. Л. «Сторона»/«страна»: словоупотребление и географические представления летописцев XI–XIII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2006. М., 2010. С. 127–128.

²⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 424–425.

²⁴⁴ Там само. Стб. 690.

²⁴⁵ Циб С. В. О хронологических показаниях... С. 156–157.

згадок дає уявлення про його авторитет, важливість і значущість того чи іншого князя для літописця та його розповіді, та й взагалі для історії Русі) (Додаток 4, Додаток 5).

Перший літописний відрізок, на якому здійснювалися підрахунки, – 6654–6662 (1146–1154) рр. Дослідники неодноразово фіксували дуже детальну розповідь про події як у Києві, так і в інших князівствах Південної Русі. Оскільки, на думку М. Ф. Котляра, під 6654–6662 (1146–1154) рр. вміщена Повість Ізяслава Мстиславича²⁴⁶, тому, природно, чисельне переважання імені цього князя серед інших буде вагомим і суттєвим. До міжусобної війни середини XII ст. були втягнуті майже всі князі того часу. Це як київський князь Ізяслав Мстиславич, котрий мав союзником свого брата смоленського князя Ростислава і нерідко на їхньому боці виступали чернігівські Давидовичі (Володимир та Ізяслав), так і Святослав Всеволодич (син Всеволода Ольговича, небіж Святослава та Ігоря Ольговичів). З іншого боку, їхніми суперниками були суздальський князь Юрій Долгорукий, галицький князь Володимирко Володаревич і новгород-сіверський князь Святослав Ольгович. Обидві сторони конфлікту використовували ім'я підступно вбитого брата Святослава Ольговича – Ігоря у своїх цілях. Саме тому він, як бачимо, жодного разу різко негативно у літописі не згадується (з 66 згадок, 58 – позитивні (як брат Ігор або згадування лише по імені), із нотками співчуття з боку автора, та 8 нейтральних). Це можна пояснити ще й тим, що вже на той час князі-Ольговичі (зокрема, Святослав Ольгович) замислювалися над його канонізацією, для чого слід було створити агіографічний твір – Житіє. Почитання мощей Ігоря у Чернігові, а значить, і канонізацію, Є. Є. Голубінський відносив до 1150 р.²⁴⁷

При обрахунку частотності згадувань князів був використаний метод контент-аналізу. Він полягав у тому, що був обраний ідентифікатор, категорія – «князь» та всі можливі варіанти його імені і звертання до нього з боку того, хто звертався, впродовж періоду княжіння Ізяслава Мстиславича у Києві (1146–1154 рр.) (Додаток 4; Додаток 5). Ставлення до них з боку літописця коливалося в залежності від того, для кого редактор «корегував» літопис та чий інтереси висвітлював.

²⁴⁶ Котляр М. Ф. Київський літопис... С. 34–36, 114–117.

²⁴⁷ Голубинский Е. Е. История канонизации святых русской церковью. М., 1901. Изд. 2. Т. 1. С. 58.

Такий підрахунок частотності згадувань разом із аналізом тексту на певному відрізку дають оцінити авторитет і старійшинство на політичній драбині того чи іншого князя й апологетику чи засудження його літописцем (редакторами чи упорядниками).

Чернігівський літописний матеріал XI–XIII ст. присвячений наступним пріоритетним темам:

1. Інформація про релігійне життя у Чернігівському князівстві – переважно короткі звістки:

- призначення/смерть чернігівських єпископів;
- спорудження церков у Чернігові та чернігівськими князями в Києві;
- рішення чернігівського єпископа Онуфрія 1147 р. у справі не-санкціонованого грецьким патріархом призначення Ізяславом Мстиславичем митрополитом Климента Смолятича;
- перебування суздальського єпископа Леона у Чернігова.

2. Сімейна хроніка чернігівських князів – окрім коротких повідомлень, наявні й розлогі оповіді, насичені додатковими деталями, що емоційно забарвлені:

- народження князів, їхніх синів та доньок;
- одруження князів, княгинь і князівен;
- смерть чернігівських князів, їхніх дружин або доньок та опис процесу чи локалізація місця їхнього поховання;
- докладний опис долі й мученицької смерті Ігоря Ольговича в Києві 1147 р.;
- перенесення мощей Ігоря Ольговича з Києва та його перепоховання в Чернігівському Спасі;
- смерть чернігівського боярина Петра Ілліча – дуже рідкісне повідомлення, що не має аналогів серед нечернігівських звісток КЛ.

3. Військові дії на території Чернігово-Сіверської землі та військово-політична діяльність чернігівських князів – найбільший за обсягом інформаційний блок, оскільки боротьба за київський стіл та за вотчини є однією з головних тем КЛ:

- опис походів та битв чернігівських князів – Всеволода Ольговича, Ігоря Ольговича, Святослава Ольговича та Ізяслава Давидовича, Святослава Ольговича, Ігоря Святославича, Ярослава Всеволодича;

- князівські «сними»: зустріч Святослава Ольговича та Юрія Долгорукого у Москві 1147 р.; зустріч Святослава Ольговича та Ростислава Мстиславича у Моравійську 1160 р.;

- пересування військ територією Чернігово-Сіверщини, захоплення міст (згадування топографічних деталей місцевості у контексті походів князів);

- боротьба чернігівських князів із половцями;

- цілування хреста на вірність.

4. Інформація про чернігівських князів – Всеволода, Ігоря та Святослава Ольговичів, Олега та Ігоря Святославичів, а також Святослава, Ярослава Всеволодичів, Всеволода Черного та його сина Михайла:

- під час їхнього князювання у Чернігові;

- під час їхнього князювання у Києві, але про Чернігово-Сіверщину.

Для визначення ймовірності написання певних літописних текстів (статей, літописних повістей) у Чернігові на допомогу приходять підрахунки частотності згадування чернігівських термінів на одиницю інформації (нею буде літописна стаття за один рік), частотність згадування чернігівських князів, чернігівців, місцевих топонімів та гідронімів у порівнянні з нечернігівськими, використання точних денних дат (день, місяць, а іноді – свято та день тижня), що є слідами сучасної фіксації інформації.

Це доцільно робити на певних фіксованих часових відрізках, таких, як 6647–6654 (1139–1146) рр. (правління Всеволода Ольговича у Києві), 6654–6662 (1146–1154) рр. (правління Ізяслава у Києві), 6652–6675 (1144–1167) рр. (межа чернігівських літописних фрагментів, присвячених Святославу Ольговичу), 6682–6707 (1174–1199) рр. (від щільної появи записів, присвячених Ігорю Святославичу, до початку його князювання в Чернігові) та, зокрема, 6689–6702 (1181–1194) рр. (співправління в Києві Святослава Всеволодича та Рюрика Ростиславича). Важливо, що скупчення інформації про Чернігово-Сіверщину на одиницю тексту (в даному випадку, на одну літописну статтю) досягає максимуму саме на відрізьку з 6654 (1146) р. по 60-х рр. XII ст. Цей період відмічений найбільшою різноманітністю згадуваних чернігівських топографічних деталей як в якісному, так і в кількісному відношеннях (Додаток 6).

Якщо на певних відрізках щільність використання літописцем чернігівської деталізованої інформації, точних денних дат подій та згадування чернігівських князів різко зростає в порівнянні із київською, суздальською та переяславською інформацією, то можна припускати, що упорядник літописного зводу використав чернігівське джерело. Такі літописні статті характеризуються логічною завершеністю сюжету і об'єднані близькими за змістом темами – звеличенням династії Ольговичів, виправдовуванням їхніх вчинків, особливим інтересом до сімейно-родинних справ, передусім, Святослава Ольговича, Ігоря Святославича та Святослава Всеволодича.

Деталізовану інформацію чернігівського походження міг знати і записати хіба що сучасник чи очевидець, до того ж, наблизений до чернігівського князівського дому. Чим більш докладним є опис подій, що перенасичений деталями, назвами тощо, тим більш синхронним є запис цієї події очевидцем чи її безпосереднім учасником (сучасником)²⁴⁸, котрим з великою долею вірогідності міг бути саме чернігівець, якому боліли події у рідному князівстві. Особливо вказує на оточення чернігівських князів згадування їх по іменах, без по батькові, без приналежності до місцевості чи родових зв'язків, тобто як добре знайомих літописцеві. Додатковим маркером можуть слугувати помилки в іменах чернігівців, топонімах, гідронімах Чернігово-Сіверщини, датах подій, збої в хронології на користь чернігівських подій.

Аналізуючи фрагменти чернігівського походження на певних фіксованих відрізках у КЛ, у той час, коли в Києві правлячою була нечернігівська династія, помічаємо, що частотність згадування чернігівських князів, топонімів, імена діячів, деталі життя на Чернігово-Сіверщині різко зростає, хоча створювалося київське літописання, і книжника апріорі деталі справ в удільних князівствах не повинні були цікавити. Враховуючи все це, можна стверджувати, що принаймні блок чернігівських звісток про релігійні та сімейні справи чернігівських князів, що відбувалися на Чернігово-Сіверській землі, міг бути записаний у Чернігові наближеною до князя особою.

²⁴⁸ Гимон Т. В. Как велась Новгородская летопись в XII в.? // Древнейшие государства Восточной Европы. 2003. М., 2005. С. 316–352.

Таким чином, використання методики контент-аналізу допомагає виділяти деталізовану інформацію про Чернігово-Сіверщину. Спираючись на застосування порівняльного контент-аналізу чернігівських літописних фрагментів більш пізніх літописів, а також з'ясування співвідношення інформативності київських, чернігівських, суздальських та переяславських повідомлень в Іп., Лавр., НПЛ та МЛ на різних часових відрізках, окреслених використанням точних дат, виділено додаткові ознаки чернігівських літописних фрагментів, що сприяє точнішій реконструкції чернігівського літописання Ольговичів та окремих представників цієї династії.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЛІТОПИСНИЙ МАТЕРІАЛ У ЛІТОПИСНИХ ТРАДИЦІЯХ XI–XVI ст.

Чернігівські князі та Чернігово-Сіверська земля на сторінках Повісті временних літ

Проблема походження та інтерпретації літописних фрагментів чернігівського та новгород-сіверського змісту ПВЛ цікавила не одне покоління дослідників. Ще з XIX ст. дослідники зверталися до аналізу літописних звісток ПВЛ із детальним описом подій у Чернігово-Сіверській землі XI ст. Утім, згоди між ними з приводу походження літописної інформації місцевого, чернігівського, характеру за XI ст. так і не було досягнуто. Переважна більшість вчених схилилися до думки про існування усних інформаторів та усної традиції про окремих чернігівських і тмутороканських володарів (Д. С. Лихачов²⁴⁹, Б. О. Рибаків, О. В. Гадло²⁵⁰, О. П. Толочко²⁵¹). Деякі ж вчені навіть не заперечували можливості ведення літописних записів у самому Чернігові вже у першій чверті XI ст. (В. С. Іконников²⁵², А. М. Насонов²⁵³). Серед них можна виділити літописні звістки як про Чернігово-Сіверщину, так і про Тмуторокань.

Першим з літописних міст Чернігово-Сіверщини в ПВЛ згадується Любеч під 882 р. як один з головних форпостів, що захопив і підкорив своїй владі («*посади муж свои*») князь Олег на шляху свого просування з Ладоги на Київ²⁵⁴. Оминути Любеч, рухаючись із Ладоги (Новгорода, про який говорять літописи, тоді ще не існувало) по Дніпру до Києва, він ніяк не міг, тому в літописі і згадана ця подія. Можливо, вже після підкорення Любеча Олегом в місті був запроваджений інститут посадництва. В. П. Коваленко та А. Л. Казаков вважають,

²⁴⁹ Лихачев Д. С. «Устные летописи» в составе «ПВЛ» // Исторические записки. М., 1945. Вып. 17. С. 113–136.

²⁵⁰ Гадло А. В. Тмутороканские этюды. III // Вестник Ленинградского университета. 1989. Серия 2. Вып. 3 (№ 16). С. 24.

²⁵¹ Толочко А. П. Черниговская «Песнь о Мстиславе»...

²⁵² Иконников В. С. Опыт русской историографии... С. 494.

²⁵³ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 51.

²⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 16; Комментарий к главе 9 // Константин Багрянородный. Об управлении империей. М.: Наука, 1991. С. 314.

що батько Добрині Микитича та Малуші Малко (Любечанин) був посадником у Любечі. В X ст. формуються укріплення його Окольного граду²⁵⁵. Любеч мав укріплену площу 10 га, саме тому дослідники і зараховують його до категорії міст²⁵⁶.

У трактаті «Про управління імперією» К. Багрянородний у X ст. детально описував полюддя – масштабний захід зі збору данини. Автор твору перерахував шість міст на Дніпрі, серед яких був і Любеч – «Теліуц», між Новгородом та Києвом, повз які пролягав шлях збирачів полюддя²⁵⁷. Оскільки Любеч згадується у списку міст, звідки до Києва йшли човни «моноксили» – однодревки, то дослідники роблять висновок, що вже в X ст. це були потужні торгово-економічні та політичні центри Русі, де перебували великокнязівські дружини на чолі з посадниками²⁵⁸. Любеч, природно, мав свій зиск від міжнародної торгівлі, що здійснювалася по цьому шляху, тому київський князь мусив здійснювати контроль за перерозподілом прибутків і надходжень від неї.

Уважний аналіз текстів літописних повідомлень за 80-ті рр. IX ст. дає можливість припустити, що звістки під 882 та 884 р. (про те, що Олег наклав данину на сіверян²⁵⁹) відбулися одного року. Якщо Олег спустився по Дніпру, захопив Любеч і посадив там свого намісника, отже, була необхідність вже тоді, одразу, збирати там данину з підлеглих племен, у зв'язку з чим чинити суд, керувати адміністрацією.

Наступним літописним містом називається Тмуторокань, яку отримав у контексті адміністративної реформи 988 р. Володимира Святого його син Мстислав Володимирович, котрий згадується останнім у переліку його синів. Тмуторокань знаходилася на Азовському й Керченському узбережжі, сучасні Керченський і Таманський півострови²⁶⁰.

²⁵⁵ Коваленко В. П., Казаков А. Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччі. Чернігів, 1994. С. 33.

²⁵⁶ Коваленко В. П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі (IX–XIII ст.) // УІЖ. 1983. № 8. С. 121–123.

²⁵⁷ Багрянородний К. Об управлении империей. М.: Наука, 1991. С. 45.

²⁵⁸ Комментарий к главе 9 // Константин Багрянородный... С. 292.

²⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 17; Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. М., 1878. С. 139.

²⁶⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 106. Тут і далі автор дає посилання на Іпатіївський літописний звід, що містить *Повість временних літ*, через те, що надалі при виділенні чернігівської інформації та літописних матеріалів у більшості використаний саме Іп.

Друга згадка літописних міст Чернігово-Сіверщини теж стосується Любеча, але й Чернігова, що названий в ПВЛ вперше, – у договорі Олега з Візантією 907 р. Любеч стоїть на шостому місці у списку руських міст після Києва, Чернігова, Переяслава, Полоцька і Ростова, яким Константинополь зобов'язувався сплачувати «уклади»²⁶¹. Це визначає його високу позицію у рейтингу давньоруських міст X ст. Ф. Гіляров підкреслював, що у зазначених у договорі містах сиділи намісники князя Олега. У деяких джерелах Любеч названий на п'ятій позиції, проте в них із списку випадав Переяслав, що слідував перед Любечем²⁶². У будь-якому випадку Любеч називається після Чернігова – це другий після столиці центр у майбутньому Чернігівському князівстві.

Третя згадка в ПВЛ також присвячена Любечу – під 1015–1016 рр., у контексті просування Ярослава Володимировича з Новгороду проти брата Святополка. Вони зустрілися в Любечі, на Дніпрі, де і відбулася на початку 1016 р. Любецька битва. Це одне з центральних повідомлень у ПВЛ про події боротьби за владу після смерті Володимира Святославича. Як у Лавр., так і в Іп. опис Любецької битви співпадає дослівно, лише різняться написання назви самого міста – «Любчу» в Іп. та «Любичу» у Лавр., оскільки обидва повідомлення вийшли з ПВЛ²⁶³.

Любецька битва 1016 р. конкретизується у пізньому Никонівському літописі²⁶⁴ (ім'я воєводи Святополка – Вовчий Хвіст, а також деталі зради Святополкового воїна) та у Синодальному списку НПЛ, але без згадки Любеча²⁶⁵, оскільки Синодальний список на початку пошкоджений. Видно, що це повідомлення було у складі Початкового зводу, адже усі наступні роки у Синодальному списку або пусті, або дуже коротко заповнені інформацією. Як потрапило повідомлення про Любецьку битву до НПЛ? Можливо, враження від неї могли принести новгородці, що були у війську Ярослава.

Не дивно, що вирішальна битва між Ярославом та Святополком відбулася саме в Любечі. Вже після аналізу трьох перших літописних згадок кидається в очі той факт, що Любеч був стратегічним пунктом

²⁶¹ Ипатьевская летопись. Стб. 22.

²⁶² Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. С. 163, 166, 168.

²⁶³ Ипатьевская летопись. Стб. 129; Лаврентьевская летопись. Стб. 141–142.

²⁶⁴ Летописный сборник, именуемый Патриархшей или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей. М.: Языки русской культуры, 2000. Т. 9. С. 75.

²⁶⁵ Новгородская Первая летопись. С. 15.

під час походів на Київ, у боротьбі за владу. Він охороняв, захищав «щитом» столицю з північного боку. Під час походів та як місце битв він був зручний – розташований на Дніпрі, чим поділяв територію Русі на правий і лівий берег. Мабуть, щоб утвердитися у Києві аж до XII ст., потрібно було захопити і підкорити собі Любеч, що і зробив свого часу князь Олег. Це був плацдарм для захоплення Києва.

Видно, що сам князь Олег оцінював значення як стратегічного пункту, оборонного, торговельно-економічного, адміністративного центру, тому і забезпечив йому фінансування «ззовні». Любеч був князівською резиденцією, місцем битви, центром торгівлі, ба навіть релігійним центром.

В IX – на початку XI ст. у ПВЛ наявні лише три згадки про Любеч та по одній – про Чернігів і Тмуторокань. Це не дивно, адже місцеве літописання у Чернігові не велося і не могло вестися бодай доти, доки Чернігово-Сіверська земля не почала оформлюватися в окреме князівство, що сталося лише за часів правління першого відомого за літописами чернігівського князя – Мстислава Володимировича Чернігівського і Тмутороканського на прізвисько Хоробрий (1024–1036 рр.), сина Володимира Святославича (Святого).

Наприкінці X – на початку XI ст. в Чернігові не було свого князя; у цей період Чернігів та його округа входили до складу єдиного великокнязівського домену. На доказ цього О. М. Рапов наводить те, що жодному зі своїх спадкоємців Володимир Святославович не віддав Чернігів²⁶⁶. О. К. Зайцев констатував відсутність князівського столу в Чернігові до розподілу Русі між Ярославом та Мстиславом Володимировичами²⁶⁷.

Розпочинає серію чернігово-тмутороканських звісток сукупність відомостей про першого чернігівського князя Мстислава Володимировича Тмутороканського. Зокрема, це літописна стаття під 1022 р. від слів «**Въ си же времена Мъстиславъ сѣщю в Тмѹторокани, и поиде на Касогы...**» до «**...и созда ю, таже стоитъ и до сего дни въ Тмѹтороканѣ**», в яких йдеться про укріплення позицій Мстислава на Тамані (приборкання касогів на чолі з ханом Редедєю і

²⁶⁶ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. С. 95.

²⁶⁷ Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII вв.: избр. труды. М.: Квадрига, 2009. С. 57–59.

Фінальний акорд у протистоянні братів поставило лише укладання Городецького миру 1026 р., за яким Ярославу дісталоя Правобережжя, а Мстиславу – Лівобережжя. «...и преста ѡсобича и мѣтежь и бѣ тишина велика в земли», – підбив підсумок літописець²⁷². Опис події ведеться літописцем, що знаходися в Києві, оскільки «**Ярославъ приа сѹ странѹ, а Мьстиславъ ѡнѹ**». П. П. Толочко переконаний, що опис Лиственської битви належав її безпосередньому учаснику, але зафіксований був при Софії Київській і відносився до софійського літописання, а розповідь про тмутороканські справи Мстислава була сучасною цим подіям²⁷³. Утім, скоріш за все, літописна стаття увійшла до складу ПВЛ під час її редагування.

Літописні звістки 1033–1034 рр. нібито вставлені в суцільний текст ПВЛ, адже повідомляють про сімейні справи Мстислава Хороброго – смерть його сина Євстафія («**В лѣ ꙗѣ ф ма Мьстиславичь Євѡстафини ѡмре**») і його власну, несподівану, на полюванні, що поєднується з елементами панегірику: «... **вѣ же Мьстиславъ дебель тѣломъ черьномъ лицем великома ѡчи-ма храбрь на рати мѣтвь и любаше дрѹжинѹ по великѹ а имѣнни не щадѡще ни питья ни ѡдениа не бранаше**»²⁷⁴. До того ж, подаються деталі поховання першого чернігівського князя – у Спаському соборі, що був недобудований, а до його верхів міг дістатися вершник, що стояв на коні. Така увага до долі князя не може не видавати руку сучасника і прихильника. Крім того, вказане ім'я сина князя Мстислава – Євстафій – могло бути відомим особі з оточення чернігівського князя або у місцевому середовищі, що також є додатковим аргументом для атрибуції цієї звістки, яка має чернігівське походження.

Згідно із заповітом Ярослава Мудрого від 1054 р., Чернігівське князівство відійшло до рук його сина Святослава, котрий і започаткував місцеву князівську династію; вже 1055 р. він сів у Чернігові²⁷⁵. Тому наступний блок повідомлень присвячений чернігівському князю Святославу (Миколі²⁷⁶) Ярославичу – засновнику чернігівської кня-

²⁷² Ипатьевская летопись. Стб. 135–137.

²⁷³ Толочко П. П. Русские летописи и летописцы... С. 35, 43.

²⁷⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 138.

²⁷⁵ Там само. Стб. 145.

²⁷⁶ Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодиду... С. 33.

зівської династії, котрий був четвертим сином Ярослава Мудрого після Іллі Новгородського, Володимира та Ізяслава²⁷⁷.

Перший літописний фрагмент із комплексу звісток, присвячених Святославу і Антонію Печерському, – це відомості легендарного характеру за середину XI ст. про початки Печерського монастиря, що відбилися у літописній статті 1051 р. про ченця Антонія Любечанина: «бѣ нѣкыи члвкъ именовъ мирскимъ ѿ града Любча...» до «...въ трѣдѣхъ пребываа въ бѣдѣ и въ мѣтвахъ», який спочатку облаштував печеру в Любечі, потім отримав на Афоні постриг і благословення від тамтешнього ігумена заснувати в Києві подібний печерний монастир, що він і зробив в урочищі Берестовому, на місці печерки митрополита Іларіона²⁷⁸. Світське ім'я Антонія до сьогодні точно не з'ясоване, оскільки в літописі, як бачимо, існує явний пропуск. Такий пасаж, що чоловік з Любеча мав «мирське» ім'я, вказує на те, що у нього вже було і церковне ім'я, а там, у Любечі, він вів чернечий спосіб життя. Виникненню християнської печерної аскези у Любечі сприяли місцеві ландшафти, затишна місцевість, близькість до релігійного центру Русі – Києва. Після паломництва Антонія на Афон традиції печерного монастирського життя у Любечі поширюються аж до XVIII ст.

Цікаво, що це поширене, деталізоване повідомлення про заснування Печерського монастиря ніби врзалося в суцільну звістку про поставлення Іларіона митрополитом у 1051 р., де фактично пояснюється місце розташування майбутньої обителі – Берестове з церквою Святих Апостолів (Никонівський літопис уточнює, що церква була висвячена на честь святих Петра і Павла²⁷⁹), де служив Іларіон. Причому вже в розповіді про печерку Іларіона видно, що цей запис має ретроспективний характер, адже згаданий «ветхын монастырь Печерский» як сучасний літописцеві об'єкт. Утім, КПП повідомляє про поселення Антонія на Берестовому ще до 1015 р. на місці печери, яку колись викопали варяги, і лише потім про печеру Іларіона²⁸⁰. Природно, що ця інформація була записана у Києво-Печерській обителі, однак, можли-

²⁷⁷ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 42; Новгородская Первая летопись. С. 470.

²⁷⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 144–145.

²⁷⁹ Летописный сборник, именуемый Патриархшей или Никоновской летописью. С. 83.

²⁸⁰ Абрамович Д. І. Киево-Печерский Патерик / авт. післямови В. Кречотень. К.: Час, 1991. С. 9

во, мала своїм джерелом усний переказ про Любеч і його славетних мешканців. Вона, ймовірно, була як частиною втраченого «Житія Антонія», так і відображена у чернігівських літописних записах.

Інформацію ПВЛ про Тмуторокань та її правителів містять літописні повідомлення під 1064–1066 рр.: «**В лѣ ꙗꙑ ѿ ѿв. Бѣжа Ростиславъ къ Тмѹтороканю...**», де зайняв місце місцевого правителя Гліба, сина Святослава Ярославича. Від «**В лѣ ꙗꙑ ѿ ѿг. Иде Сѹтославъ на Ростислава къ Тмѹтороканю...**» йде мова про дворазове вигнання з престолу Гліба Ростиславом, після чого Гліб повернувся до свого батька, а «**...Ростиславъ же пришедъ седеє въ Тмѹтороканѣ**»²⁸¹. Проте, такі незаконні дії Ростислава мали прямий наслідок – його отруєння греком Котопаном. Детальний опис його смерті на сьомий день, 3 лютого, після випивання питва з ядом міститься під 1066 р.: «**В лѣ ꙗꙑ ѿ ѿд. Ростиславъ сѣдашъ въ Тмѹторокани и емлюци дань въ Гасогъ...**» до слів «**...и тако положенъ въ въ цркви стѣпа Бци**». Завершується розлога звістка панегіриком князю²⁸². Тмуторокань на початку 60-х рр. XI ст. була землею, яка знаходилася у васальній залежності від чернігівських князів, тому вони дивляться на цю далеку землю як на один з уділів своєї вотчини. Через це Святослав Ярославич дозволив собі втрутитися в 1065 р. в політичні події на Тамані. Як обґрунтував О. В. Гадло, на цій далекій околиці Чернігівського князівства на початку 60-х рр., склалася античернігівська партія, яка і допомогла укріпитися Ростиславу в якості правителя, бодай і ненадовго²⁸³.

Ці свідчення літописця, безперечно, мали на меті виправдати і захистити володіння Гліба Святославича. Тож, за доби Святослава Ярославича Тмуторокань остаточно переходить до сфери інтересів чернігівських князів. Тому літописець ретельно слідкував за ходом подій.

Найяскравішим чернігівським літописним записом, імовірно, була інформація, що увійшла до літописної статті, датованої 1 листопада 1068 р., про битву Святослава Чернігівського із половцями під Сновськом (перша літописна згадка про Сновськ) на р. Снов від слів:

²⁸¹ Ипатьевская летопись. Стб. 152–153.

²⁸² Там само. Стб. 155.

²⁸³ Гадло А. В. Тмутороканские этюды. IV // Вестник Ленинградского университета. 1990. Серия 2. Вып. 4 (№ 23). С. 3–12.

«Святославъ же същѣ в Черниговѣ а Половцѣмъ воущемъ школо Чернигова...» до «...и възвратисѣ с повѣдою въ градъ свои Черниговъ»²⁸⁴. О. О. Шахматов вперше висловив думку, що ця звістка була вставкою до тексту Початкового зводу з Чернігівського літопису, оскільки цей запис розриває текст літописної статті під 1068 р. про повстання в Києві та його наслідки на дві частини²⁸⁵.

Це повідомлення, на нашу думку, походило з усного переказу про перемогу Святослава з 3-тисячним військом чернігівців над 12-тисячним військом половців, тоді як попередня битва князів-Ярославичів із ворогами Русі на р. Альті 1068 р. була програна. Характерно, що названі місцеві топоніми – Чернігів (3 рази), Сновськ (1 раз, перша літописна згадка), а також р. Снов (1 раз) у сукупності з точною денною датою й іменем князя Святослава без по батькові та прямою мовою – зверненням до війська – видають не лише сучасну фіксацію. Цей запис мав на меті підняти авторитет Святослава серед князів Ярославичів, зацікавленість у чому мав саме цей князь, тому, безперечно, увійшов до чернігівських літописних записів, частина з яких відобразилася в ПВЛ.

Символічним є й співвідношення сил між переможцем і переможеним. Вірогідно, ці цифри надто перебільшені, оскільки літописне повідомлення писалося, як здається, з метою звеличення та на замовлення князя Святослава, із прихильністю до нього і його діяльності. Як бачимо, й далі у літописному тексті під 1071 р. зустрічається це співвідношення 3:12 – розповідь про Яна Вишатича, який ходив на білоозерців отримувати данину. Там згадуються 12 отроків (що ходили разом з Яном) і 3 мужі, які протистояли йому і радили повернути назад. Утім, він вправно протистояв противнику²⁸⁶. Варто відзначити, що у літописі пояснюється, як Ян діяв згідно із вказівкою князя Святослава Ярославича. Тобто, обидва повідомлення пов'язані з ім'ям Святослава, що дає можливість припустити якусь більш-менш систематичну фіксацію. Цілком можливо, що інформатором-кореспондентом київського книжника був сам Ян Вишатич. 3 і 12 – це цифри, які часто зустрічаються у фольклорі, тому можна припустити відбиття у літописній статті усного джерела часів Святослава Чернігівського.

²⁸⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 171–172; Ипатьевская летопись. Стб. 161.

²⁸⁵ Шахматов А. А. Разыскания... С. 169–170.

²⁸⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 165.

У НПЛ згадується, що внаслідок битви між Святославом та половцями на р. Снов половецький хан Шарухан потрапив у полон до Святослава²⁸⁷, адже до цього половці вважалися непереможними. Ця уточнююча інформація, ймовірно, краще збереглася в північній літописній традиції, яку представляє новгородське літописання, оскільки там її не було сенсу редагувати – чи-то звеличувати подвиги і звиягту чернігівського князя, чи-то применшувати. Утім, ця подія була резонансна, загальноруського масштабу, тому й літописці не могли залишити її поза своєю увагою.

Продовжує комплекс культурно-релігійних звісток, насичених інформацією про Чернігово-Сіверщину та її славетних мешканців – представників духовної еліти, а саме про Антонія Печерського, повідомлення під 1074 р. про заснування ним печерного монастиря в Чернігові на Болдиних горах від слів: «И нача гнѣватисѧ Изславѣ на Антониа изо Всеслава...» до «...и естъ манастирь стоѣ Бѣцѣ на Болдинахъ горахъ и до сихъ дни»²⁸⁸. Автор ПВЛ назвав місцевість, де саме розташувалася новостворена Антонієм обитель, а обставини її виникнення вказують на знайомство літописця із Антонієм Печерським, котрий міг розповісти це київському літописцю – автору ПВЛ. Зрозуміло, що літописна стаття цілком вкладалася в концепцію історіософії, яку сповідував і висвітлював Києво-Печерський монастир. Це підтверджує й новела про Антонія Печерського КПП, де згадується заснування Антонієм на Болдиних горах монастиря, його повернення до Києва і смерть 10 липня 1073 р. за князювання в Києві Святослава, де князь по імені згадується 4 рази (чи не на рівні з Федосієм, Варлаамом, Никоном і Єфремом!)²⁸⁹, що ще раз підкреслює зв'язок Антонія і Святослава.

На думку Ю. О. Артамонова, Антоній перебрався до Чернігова у травні 1069 р., де й заснував монастир²⁹⁰. Проте цю дату називає лише ГЛ. В цілому текст літописної статті під 1069 р. більш логіч-

²⁸⁷ Новгородская Первая летопись. С. 190.

²⁸⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 185.

²⁸⁹ Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик. С. 8–19.

²⁹⁰ Артамонов Ю. А. Жизнь и подвиги преподобного Антония Печерского: факты и вымыслы // От Древней Руси к России нового времени: Сб. статей к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич / сост. А. В. Юрасов; отв. ред. В. Л. Янин. М.: Наука, 2003. С. 386; Його ж. Мнимые реальности биографии Прп. Антония Печерского // Восточная Европа в древности и средневековье. XIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2002. С. 11.

ний у порівнянні із Іп.: битва під Білгородом між Ізяславом Ярославичем і його союзником – польським королем Болеславом Сміливим з Всеславом Брячиславичем, після чого Ізяслав знову став київським князем; гнівається на Антонія за підтримку Всеслава, тому Антоній на запрошення Святослава Ярославича вирушає до Чернігова. Опосередковано на користь цієї думки свідчить і КПП, який подає в оповіданні про Антонія таку ж послідовність подій²⁹¹. Утім, ГЛ помилково називає цей же 1069 р. роком повернення Антонія Печерського в Київ. Як аргументовано вважає Ю. О. Артамонов, це трапилося наприкінці березня 1073 р., коли в місті став князювати Святослав, котрий підтримував Антонія²⁹².

22 березня 1073 р. ПВЛ повідомляє про незаконне захоплення братами Святославом і Всеволодом Ярославичами влади в Києві, після чого Всеволод був фактично посунутий своїм старшим братом. Утім, навіть у цій не дуже прихильній статті наявне певне виправдання князю Святославу – заснування ним Печерської церкви (Успенського собору – *І. Ч.*) з перерахунком усіх причетних церковних осіб: ігумена Феодосія, єпископа Михайла і митрополита Георгія²⁹³. В цій події брав участь і Антоній Печерський. Вона описана і в КПП, де, за нашими спостереженнями, єдиний раз князь Святослав названий «благовірним» у «Сказанні про церкву святого Успіння Богородиці» володимиро-суздальського єпископа Симона, у той час, як в «Житті Феодосія» Нестора Печерського як «Святослав»²⁹⁴. Це вписується в загальну канву концепції літописних записів часів Святослава, які мали, як бачимо, певне культурно-релігійне спрямування, не дарма на цих фрагментах згадано по іменах багато осіб з церковно-монастирського кліру, їх життя та діяльність, заснування і розвиток печерської чернечої традиції, і, власне, монастиря.

Неодноразово на сторінках ПВЛ і «Життя Феодосія» був згаданий чернігівський єпископ Іоанн: як учасник освячення церкви Богородиці Києво-Печерського монастиря під 6597 (1089) р.²⁹⁵, як свідок пере-

²⁹¹ Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик. С. 15.

²⁹² Абрамович Д. І. Жизнь и подвиги преподобного Антония Печерского. С. 387–388.

²⁹³ Ипатьевская летопись. Стб. 171–172; Лаврентьевская летопись. Стб. 182–183.

²⁹⁴ Киево-Печерский Патерик, или сказание о житие и подвигах святых угодников Киево-Печерской Лавры. К.: Лыбидь, 1991. С. 42–44, 62.

²⁹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 199; Киево-Печерский Патерик... С. 67.

несення мощів святого Феодосія Печерського до Успенського собору під 6599 (1091) р.²⁹⁶ на третьому місці у переліку з іншими представниками духовного кліру та факт «преставлення» чернігівського єпископа Іоанна 6620 (1112) р.²⁹⁷. Таку увагу до особистості Іоанна в тексті, присвяченому опозиційному по відношенню до чернігівського князя релігійному діячу Феодосію, не вважаємо випадковою. Можливо, Іоанн був свідком і учасником подій, міг передати інформацію місцевому чернігівському літописцеві, який її вніс до своїх записів.

Таким чином, скоріше за все, саме через протекцію князя Святослава Ярославича лапідарні літописні звістки про Антонія Печерського і його діяльність у Чернігові потрапили до ПВЛ, але були, ймовірно, вставлені пізніше, через що виникла плутанина в хронології. Місцевий переказ заснування Антонієм Богородичного монастиря в Чернігові на довго закарбувався у пам'яті людей.

Логічним завершенням опису діяльності князя Святослава – засновника чернігівської династії – була його смерть від невдалої хірургічної операції на шиї і його поховання у Чернігівському Спасі 1076 р.: «**В се же лѣ престави Сѣтославъ снѣ Ярославъ мѣа декѧ въ кѣ ѿ рѣзання желве и положенъ въ оѣ Сѣса**»²⁹⁸. Вона стала ще й опосередкованим приводом для боротьби його синів за Чернігівську вотчину, через що деякі князі опинилися у далекій Тмуторокані, ставши ізгоями і стали, на думку М. Ф. Котляра, каталізатором настання роздробленості Русі, активно включаючись до боротьби за уділи²⁹⁹.

Олег (Михайло) Святославич («Гориславич») був сином засновника чернігівської династії Святослава Ярославича та його дружини Кілікії³⁰⁰ (Цецилії). Мав чернече ім'я Гавриїл³⁰¹. Першою дружиною Олега Святославича була Феофанія Музалон, на якій він одружився між 1079 та 1083 рр.³⁰². Утім, В. Чахідзе називає факт шлюбу між Олегом і Феофано на основі уведених до наукового обігу 3 печаток

²⁹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 202; Киево-Печерский Патерик... С. 49.

²⁹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 273.

²⁹⁸ Там само. Стб. 190.

²⁹⁹ Котляр Н. Ф. Ольговичи в политической жизни Руси времен раздробленности // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М., 2011. Вып. 3 (45). С. 61–62.

³⁰⁰ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому Синодику... С. 33; Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври. С. 17.

³⁰¹ Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / под ред. Д. М. Шаховского. Ренн, 1991. С. 34.

³⁰² Там само. С. 35.

Феофано Музалон – «архонтессы Росии» недоведеним фактом³⁰³. Л. В. Войтович вважає, що князь Олег одружився вдруге близько 1090 р. на донці половецького князя Осолука. При цьому дослідник послався на згадку в Іп. під 1146 р. дядька по матері сина Олега Святослава Тюррака Осалуковича³⁰⁴.

ПВЛ вперше згадує ім'я сина Святослава Олега під 6584 (1076) р. як учасника спільного із Володимиром Всеволодовичем та поляками походу на чехів³⁰⁵. Як припускає О. В. Гадло, в цей час він був володимиро-волинським князем, хоча спочатку, ймовірно, правив у Ростовській землі (за В. М. Татищевим)³⁰⁶. Утім, О. М. Рапов зауважив, що, відповідно до «Повчання В. Мономаха», він разом із Всеволодом Ярославичем сидів у Чернігові після смерті Святослава 1076 р.³⁰⁷

Наступний комплекс із 5 чернігово-тмутороканських повідомлень 6585 (1077) – 6587 (1079) рр. розташовані у тексті ПВЛ поспіль та об'єднані логікою викладу – про братів Гліба та Олега Святославичів і боротьбу останнього за Чернігів, до моменту порушення його кузенном Володимиром Мономахом вотчинного права і початку князювання у Чернігові: 8-денне князювання Бориса В'ячеславича у Чернігові («...сѣдѣ Борисъ в Черниговѣ мѣа маа д̄ днѣ і бѣи кнѣженьа его д̄нии ѿ и бѣжа в Тмѣторокань к Романовѣ»³⁰⁸), перебування Олега Святославича у дядька Всеволода Ярославича в Чернігові і його раптова втеча до Тмуторокані («Шлегъ же Штославль снѣ вѣ во Всеволода вѣ Чернѣговѣ. Бѣжа Шлегъ снѣ Штославль Тмѣтортоканю ѿ Всеволода мѣа апрѣ вѣ і днѣ»³⁰⁹), смерть Гліба Святославича у Заволоччі і його поховання «за Спасом» із елементами панегірику («вѣ же Глѣвѣ мѣтвѣ на вбогнѣ и страннѣлюбивѣ тцанѣа имѣѣа къ црквамъ теплѣ на вѣроу и кротокъ взоромъ красенѣ...»³¹⁰), опис битви під Нежатиною Нивою, де вби-

³⁰³ Чхайдзе В. Н. Феофано Музалон: новые находки – старые открытия // Античная древность и средние века. 2015. Вып. 43. С. 289–290.

³⁰⁴ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому Синодику... С. 34; Войтович Л. В. Княжа доба на Україні: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 373; Ипатьевская летопись. Стб. 373.

³⁰⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 190.

³⁰⁶ Гадло А. В. Тмутороканские этюды. V // Вестник Ленинградского университета. 1991. Серия 2. Вып. 2 (№ 9). С. 4.

³⁰⁷ Рапов О. М. Княжеские владения... С. 101.

³⁰⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 190–191.

³⁰⁹ Там само. Стб. 190.

³¹⁰ Там само. Стб. 190–191.

ли Бориса В'ячеславича та Ізяслава Ярославича, і внаслідок чого в Чернігові сів князувати Володимир Мономах («**Влегъ же и Борисъ придоста Черниговъ...**» до «**...Влегъ же в малѣ дръжини едва втече и бѣжа в Тмѹтороканю**»³¹¹), а також «**...Влега емше Козарѣ поточиша море Црюгородоу Всеволодъ же посади посаднѣ Ративора Тмѹтороканю**»³¹². У 1078 р. Олег приїхав до Всеволода у Чернігів, котрий тоді там князував. Олег вимагав для себе землі у Чернігівському князівстві, де князував його батько. Але Всеволод не задовольнив вимоги свого небожа. Саме тому літопис пише, що «бежа Олег» у Тмutorокань від Всеволода. У Тмutorокані його чекав Борис, котрий хотів повернути собі Смоленськ. Ці князі в Тмutorокані – на околиці Давньоруської держави – почувалися безпечно і накопичували свої сили для боротьби за свої законні права на володіння. На думку М. Ф. Котляра, саме вони були каталізатором настання феодальної роздробленості на Русі, адже не мали своїх володінь і змушені були боротися за них³¹³.

Усі перелічені події насичені яскравими описами, а також точними денними датами; вони відбувалися в Чернігові та під Черніговом. Особливо це помітно під 6586 р., при описі битви на Нежитаній Ниві, де вказуються топографічні частини міста Чернігова (Окольне місто, «днешний город»), згадуються чернігівці тричі, Східна брама, а також р. Стрижень.

Продовжують серію тмutorоканських записів звістки про володарів Тмutorокані: 6589 (1081) р. – Давид Ігоревич та Володар Ростиславич посунули посадника Ративора й сіли в Тмutorокані, а вже 6591 (1093) р. повертається з Візантії Олег Святославич, щоб продовжити боротьбу за батьківську спадщину, і скинув їх з тмutorоканського престолу та підкорив своїй владі хозар («**Приде Влегъ изъ Грекѣ Тмѹтороканю і та Дѣда і Володара Ростиславѣ и сѣде Тмѹторокани и сече Козары иже бѣша свѣтници на обвьенье враѣ ѣ и на самого а Дѣда и Володара пѣсти**»)³¹⁴. Саме у 80-х рр. XI ст. на Тамані знаходилася найбільша

³¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 191–193.

³¹² Там само. Стб. 196.

³¹³ Котляр Н. Ф. Ольговичи в политической жизни Руси времен раздробленности // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М., 2011. Вып. 3 (45). С. 61–62.

³¹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 196.

кількість князів-ізгоїв, серед яких були й Святославичі. В центрі уваги літописця знаходиться Олег Святославич.

Слід зауважити, що відновлення історичної справедливості для Олега Святославича сталося тільки під 6602 (1094) р., коли він за підтримки половців захопив батьківський спадок – м. Чернігів і вигнав звідти Володимира Мономаха, який змушений був повернутися до вотчини свого батька – в м. Переяслав: **«Того же лѣта Шлегъ приде с Половцѣ ис Тмѣторокана и приде к Черниговѣ... Володимиръ же затворисѧ в городѣ. Шлегъ же приде ко градѣ и пожже школо града и монастыри пожже. Володимиръ же створи миръ со Шлгомъ и иде изъ города на столъ штень до Переяслава а Шлегъ вниде в городъ ѿца своего»**³¹⁵. Літописець лише далі в тексті зазначає, що Олег втретє навів половців-язичників на Русь. Утім, сам Володимир Мономах у «Повчанні дітям» зізнавався, що саме він вперше використав половців у якості союзників і визнавав, що законно повернув Олегові Чернігів³¹⁶. Тому можна вважати цей текст літописного повідомлення «сплавлений» з двох джерел – проолегового та літопису, що редагувався під наглядом Володимира Мономаха. До того ж, у «Повчанні В. Мономаха дітям» описана 8-денна битва з Олегом Святославичем за Чернігів, внаслідок якої Володимир Всеволодович поступився Черніговом на користь Олега, де підкреслюється, що **«... и селъ горащи и монастырь...»**³¹⁷. Таким чином, уже у ПВЛ згадується за назвою Антоніївський Богородичний печерний монастир та ще як мінімум два монастирі в Чернігові, що є також індикатором наявності в літописі місцевих за походженням фрагментів.

У 1096 р. Олег не лише не пішов походом із князями проти половців, але втік із Чернігова до Стародуба, Смоленська та Рязані, а потім до Мурома. Лише тільки після розбиття його на р. Колокше він прибув на Любецький з'їзд князів, де був остаточно позбавлений Чернігова³¹⁸.

³¹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 216–217.

³¹⁶ Там само. Стб. 217; Толочко П. П. Русские летописи и летописцы... С. 92; Коваленко В. П. Любецький з'їзд князів в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997. С. 25.

³¹⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 249.

³¹⁸ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 101–102.

на Дѣда и прииде Свѣтоша и Путята авгѹ. въ ѣ днѣ»³²². Точна денна дата битви Святоші і воеводи Путяти проти Давида Ігоревича – 5 серпня – маркує синхронну фіксацію подій, яка була характерна для чернігово-тмутороканських звісток другої половини XI ст.

Святоша Давидович (Микола – його чернече ім'я) був одружений на доньці Святополка Ізяславича Анні та мав доньку, яка вийшла заміж за Всеволода Мстиславича Новгородського, онука Володимира Мономаха³²³. Він прийняв постриг у ченці 17 лютого 1106 (1107) р. та прожив у Києво-Печерському монастирі 36 років. Факт постригу зафіксував новгородський літописець під 6614 (1106) р.: «Пострижеса Сватоша князь, сынъ Давыдовъ, Църниговъ, тѣсть Всѣволожь»³²⁴. У цій звістці спочатку називається ім'я князя, потім його батько, далі – місце постригу, а вже в кінці – інші родинні зв'язки. Уточнення «в Черниговъ» виглядає тут дещо штучним. Якщо видалити згадування Чернігова з літописного повідомлення, його основна думка не втрачається. Однак, ця ж інформація з деякими відмінностями міститься в Лавр. Там немає ні згадки про Чернігів, ані про Всеволода, проте вказується, що Микола Святоша – онук Святослава (пор.: Пострижеса Свѣтославъ снѣ Дѣдовъ внѣкъ Свѣтославъ мѣца ѡверѣ въ зї днѣ³²⁵). Ймовірно, «в Църниговъ» було додано новгородським літописцем: в Синодальному списку фіксується новгородська заміна приголосних – «ч» на «ц», що опосередковано свідчить про новгородське походження цієї вставки. Літописці ПВЛ і НПЛ використали спільне письмове джерело, тому в Новгороді не змінили структуру цього літописного повідомлення, а тільки деталізували його й пояснили місце пострига чужого для них князя.

У ПВЛ також наявна звістка сімейно-родинної тематики про те, що 12 січня 1107 р. відбувся шлюб між сином Олега Святославича (Святославом – *І.Ч.*) та донькою половецького хана Аспи, що закріплював мир між руськими князями та половцями³²⁶.

³²² Ипатьевская летопись. Стб. 246–248.

³²³ Новгородская Первая летопись. С. 21; Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. С. 70.

³²⁴ Новгородская Первая летопись. С. 19, 203.

³²⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 281.

³²⁶ Там само. Стб. 282–283.

Починаючи з 6620 (1108) р., літописні звістки чернігівського змісту розповідають про релігійні події у Чернігівському князівстві, зокрема про зміну чернігівських єпископів. 6620 (1108) р. помер чернігівський єпископ Іоанн³²⁷. У 6621 (1109) р. йому на зміну прийшов печерський ігумен Феоктист (вказані дати його поставлення – 12 січня та посадження – 19 січня), котрий став одразу і духівником княгині Давида Святославича³²⁸.

У 1115 р. брати Олег та Давид Святославичі ініціювали урочисте перенесення мощей святих Бориса і Гліба до новозбудованого храму у Вишгороді. Необхідно підкреслити, що у відповідній літописній статті НПЛ ім'я Олега стоїть попереду Давида. До того ж, у НПЛ як Синодального, так і Комісійного списків є точна дата смерті Олега Святославича – 1 серпня 1115 р., тоді як про смерть Давида – голови чернігівської династії – навіть і не згадується³²⁹! У ПВЛ за Лаврентіївським списком, що була відредагована під наглядом Володимира Мономаха, під цим самим роком констатується факт перенесення мощів Бориса і Гліба та підкреслюється роль у цьому Мономаха, тоді як інші двоюрідні брати навіть не згадуються³³⁰.

Остання звістка про Олега Святославича міститься 1 серпня 6623 (1115) р., коли у вівторок він помер і був похований поряд зі своїм батьком Святославом у Чернігівському Спасі³³¹. Цим повідомленням і завершуються чернігівські звістки ПВЛ.

Таким чином, чернігівський літописний матеріал ПВЛ можна розподілити на наступні тематичні блоки: військово-політична діяльність князів (більшість), культурно-релігійні справи у князівстві, а також родовий літопис чернігівських князів (смерть і поховання князів). Можна припустити, що більшість інформації про події у Чернігово-Сіверській землі у ПВЛ походила зі слів інформаторів, учасників подій, хто бував у Києві. Втім, маємо відмітити й елементи якогось оригінального джерела місцевого походження.

Характерною особливістю є те, що у ПВЛ згадується протягом XI – початку XII ст. 28 культових споруд (церкви, монастирі, печерні

³²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 273.

³²⁸ Там само. Стб. 274.

³²⁹ Новгородская Первая летопись. С. 20, 204.

³³⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 290.

³³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 282.

комплекси), з яких мінімум 5 – у Чернігово-Сіверській землі, 5 – у Переяславському князівстві, а 16 – у Київському князівстві, 13 з яких – у м. Києві (Додаток 2), що також показує увагу літописця до внутрішньокнязівських справ. Чернігівські культові споруди будувалися переважно як усипальниці, монастирі згадувалися у контексті військово-політичних подій, а про освячення культових споруд ПВЛ зберігає мовчання³³².

Як видно, більшість чернігівських фрагментів ПВЛ присвячена чернігівському князю Мстиславу Володимировичу – 7 звісток, Святославу Ярославичу – 8 літописних повідомлень, його сину Олегу – 9 чернігово-тмутороканських фрагментів; 4 літописні звістки розповідають про життя князів-ізгоїв на Тамані.

³³² Чугаєва І. К. Згадування давньоруських церков і монастирів Київського, Чернігівського та Переяславського князівств у Повісті временних літ: компаративний аналіз // *Opus mixtum*. 2016. № 4. С. 259–260.

Літописний матеріал чернігівського походження в Київському літописі XII ст. та Галицько-Волинському літописі XIII ст.

Іп. у частині КЛ дуже детально розповідає про події в Південній Русі середини – кінця XII ст. КЛ відбив боротьбу за Київ, за першість на Русі серед князів потужних династій Центрально-Східної Європи – Мономаховичів (суздальських Володимировичів, смоленських Ростиславичів), а також чернігівських Ольговичів та Давидовичів, де досить докладно відображена боротьба Ольговичів за гегемонію у Південній Русі³³³ та їхні стосунки з представниками династії Давидовичів³³⁴. Через те, що частина чернігівських князів ставали й київськими володарями, прихильні до них літописні тексти й інформація потрапляла до тексту КЛ, укладачем якого прийнято вважати ігумена Видубецького монастиря Мойсея.

Походження і причину потрапляння до КЛ місцевих поширених і деталізованих літописних фрагментів, повідомлень і звісток, а також окремих повістей у кожному конкретному випадку варто з'ясовувати і пояснювати, що намагалися робити дослідники ще з XIX ст. Надмірна деталізація місцевих, некиївських подій стала однією з причин того, що радянські історики, такі, як Ю. О. Лимонов та Б. О. Рыбаков, максимально «розгалужували» літописну традицію на дрібне, місцеве літописання та намагалися реконструювати тексти удільних літописів та князівських літописців, що частково чи фрагментарно увійшли до КЛ³³⁵. Текстологічні «стики», «шви» у роботі різних літописців та редакторів є ідентифікатором поєднання декількох джерел, що виокремлюються за допомогою аналізу лексики та літературного стилю літописців³³⁶.

Чернігівський літописний матеріал з-поміж київської літописної традиції розглядається крізь призму, зокрема й родових князівських літописців:

³³³ Бодрухин В. Боротьба Ольговичів за гегемонію в Південній Русі // Сіверянський літопис. 2001. № 5. С. 53–58.

³³⁴ Його ж. Ольговичі та Давидовичі // Сіверянський літопис. 1999. № 5. С. 10–14.

³³⁵ Лимонов Ю. А. Ростово-Суздальское летописание середины XII в. (Летописец Юрия Долгорукого). С. 184–216; Його ж. Летописание Владимиро-Суздальской Руси. С. 34–91; Рыбаков Б. А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. С. 306–311; Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 36–59, 115–128.

³³⁶ Гиппиус А. А. Лингво-текстологическое исследование Синодального списка; Вілкул Т. Л. «Людие» и князь... С. 69–73.

- як сукупність тематично чернігівських звісток, об'єднаних спільною проблематикою, сюжетною лінією і логікою;
- за критерієм аналістичності/наративності записів;
- за ретроспективністю/синхронністю літописних статей описуваним у них подіям.

Розпочинає серію чернігівських повідомлень, присвячених сімейним справам Давида Святославича: **«Томъ же лѣтъ престависа Ростиславъ снъ Дѣдовъ»**, що датоване 6628 (1120) р.³³⁷

Наступне повідомлення зафіксувало смерть Давида у Чернігові 6631 (1123) р. і заміщення чернігівського столу за родовим принципом меншим братом Ярославом та на смерть Феоктиста, чернігівського єпископа, духівника дружини Давида Святославича Чернігівського³³⁸. У Лавр. міститься унікальна вказівка на денну дату смерті Феоктиста – 6 серпня 6631 (1123) р., відразу після повідомлення про смерть князя Давида³³⁹, що видає залишок сучасної (синхронної) фіксації події, що потрапила в більш справному вигляді на сторінки Лавр. Це, як відмічала Т. Л. Вілкул, походить зі спільного протографу Іп.–Лавр., однак у Лавр. цей протограф краще зберігся, тому і залишилася рідкісна точна денна чернігівська дата смерті чернігівського єпископа, котру, безперечно, записано синхронно, рукою наближеної до князя Давида Святославича особою.

Муро-рязанське за змістом повідомлення, датоване 6632 (1124) р.: **«Томъ же лѣтъ ведоша Лаховицъ Мюромъ за Давыдовича Всеволода»**³⁴⁰, фіксує сімейні справи синів Давида. Коріння цієї літописної звістки через її лапідарність дуже складно визначити, хоча можна припустити чернігівське її походження, адже вона зафіксувала інформацію до 1127 р., тобто до втрати Муромо-Рязанською землею зв'язку із центром Чернігівського князівства.

Наступна група повідомлень присвячена діяльності чернігівського князя Всеволода Ольговича, який не лише став великим київським князем, але й намагався утримати за собою Чернігівську землю, тому літопис, розповідаючи про нього, містить інформацію як про Київ, так і про Чернігів. Здається, що і літописець разом зі своїм князем

³³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 286.

³³⁸ Там само. С. 286–287.

³³⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 293.

³⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 288.

переїхав до Києва, де й робив свої записи. До них відноситься: опис війни Всеволода Ольговича (спільно з половцями) проти свого дядька – Ярослава Святославича, внаслідок чого Всеволод захопив Чернігів, а Ярослав пішов до Мурома³⁴¹. Цей конфлікт, описаний у КЛ під 6636 (1127) р., став причиною відокремлення від Чернігово-Сіверщини Рязанська земля³⁴².

Текст цього повідомлення доволі розлогий, насичений яскравими деталями: участь у конфлікті ігумена церкви Св. Андрія м. Києва Григорія, котрий вмовляв Мстислава не допомагати Всеволоду у боротьбі проти Ярослава, адже таким чином він порушував клятву, дану Ярославу; Ратмірова дубрава за Вирем як місце битви Ярослава і Всеволода; 7 тисяч половців із Селелуком на чолі. Створюється «ефект присутності» автора цієї літописної звістки: він добре орієнтувався на місцевості, зрадив перемозі князя Всеволода, знав про переговори між князями. Здається, що автором її був учасник конфлікту з боку Всеволода, котрий і зафіксував перемогу свого князя.

Опис походу Ярополка Володимировича на Всеволода Ольговича на Чернігів 6643 (1134/1135) р. та вимога Ольговичів щодо перерозподілу волостей за вотчинним принципом³⁴³ відноситься до найнаситеніших звісток із вказівками на відрізки часу, його тривалість або дату, що показує не лише відчуття літописцем часу, але й ідентифікує учасника події: на день Св. Андрія Всеволод воював у Переяславській землі; 3 дні стояли його війська за Городцем, але лише декілька днів – Ярополк під Черніговом. Чернігівський князь оточений суцільною увагою, його вимогу Ярополку навіть цитує літописець: «**что ны ѿць держалъ при вашемъ ѿци того же и мы хочемо аже не вдасть то не жалуйте что сѧ оудѣтъ то вы виновати на васъ бѣди кровъ**».

Наступного року у Лавр., навпаки, вказується, що Ярополк Володимирович із союзними князями не лише простояв під стінами Чернігова декілька днів, але й у листопаді вже повернувся назад до Мурому, а 8 серпня 6644 (1135/1136) р. об'єднані війська князів «Володимирова племені» на чолі з Ярополком увійшли до Києва³⁴⁴. Проте на цьому бо-

³⁴¹ Ипатьевская летопись. Стб. 290–292.

³⁴² Бодрухін В. Ольговичі та Давидовичі... С. 10.

³⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 295–297.

³⁴⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 303–304.

ротьба Ольговичів за Київ не припинилася. Ці події описані доволі докладно, маршрут пересування військ відмічається не лише географічними назвами (Чернігів, Треполь, Красна, Халеп, Василів, Білгород), але й денними датами основних подій – 8 серпня 6645 р. Ярополк увійшов у Київ³⁴⁵, 29 грудня – Ольговичі з половцями перейшли Дніпро і воювали у Київській землі, поблизу Києва³⁴⁶. П. П. Толочко припустив, що статті під 1135–1136 рр. у КЛ вставлені штучно, оскільки в кінці оповіді про боротьбу Всеволода з Ярополком пишеться про закінчення будівництва церкви Св. Пирогощі у Києві. На нашу думку, з цим не можна погодитися, адже подібних літописних статей, що складаються зі вставок, не пов'язаних між собою ні змістом, ані сюжетною та ідеологічною лініями, дуже багато у КЛ саме до 40-х рр. XII ст., що вказує на поетапне редагування тексту КЛ.

Наступний похід Ярополка Володимировича на Чернігів проти Всеволода 6647 (1139) р. закінчився примиренням обох сторін, завдяки проханню чернігівців не йти до половців: «**ты надѣшися вѣжати в Половцѣ а волость свою погубиши то к чемоу с шпаль воротишь лобче того встаниса високоумья своего и проси си мира мы во вѣдаемъ мѣрдне Ярополче какоу не радуетсяа кровипролитью но Ба ра вѣсхоцетъ мира то во съблюдаетъ землю Ровьскою**»³⁴⁷. Під Моровійськом, врешті-решт без бою, був підписаний мир між князями, чим закріпився статус-кво. Оскільки подається пряма мова чернігівців до свого князя Всеволода Ольговича і повідомлення чітко локалізоване на місцевості, відчувається, що хроніст був не лише обізнаний у міжкнязівських стосунках, але й добре орієнтувався на місцевості. Виправдовування чернігівського князя Всеволода і радість літописця з приводу мирного договору й відсутності кровопролиття видає руку літописця, котрий, можливо, фіксував події в Чернігові. Під цим же роком у Літописці Переяславля-Суздальського Святослав Ольгович згадується як брат Всеволода, курський князь³⁴⁸. Однак, на думку О. М. Рапова, він отримав Курськ пізніше, тільки 1141 р.³⁴⁹

³⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 299; Лаврентьевская летопись. Стб. 304.

³⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 299.

³⁴⁷ Там само. Стб. 301.

³⁴⁸ Летописец Переяславля-Суздальского. С. 67.

³⁴⁹ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 107.

Комплекс літописних статей 6648 (1139) – 6654 (1146) рр. розповідає про київське княжіння чернігівського князя Всеволода Ольговича. На думку Б. О. Рибакова, літопис Всеволода увійшов до КЛ на основі т.зв. літопису «Володимирова племені», власне літопису Всеволода і Святослава Ольговичів³⁵⁰. Утім, ця думка не відзначається аргументованістю. М. Ф. Котляр назвав цю серію літописних звісток про княжіння Всеволода не його літописом, а Повістю Всеволода Ольговича, в якій пропагувалося законне право на Київ старшого брата-Ольговича і онука Святослава. Вчений також додає, що в цій Повісті образ Всеволода зітканий із протиріч, схарактеризований у непривабливого для самого князя світлі. Тож, джерела цієї Повісті навряд чи симпатизували Всеволоду Ольговичу³⁵¹. В. О. Мельничук на основі співставлення текстів Іп. та Лавр. за період князювання князя Всеволода в Києві помітила, що Іп. відобразила фрагменти «Літопису Всеволода Ольговича», в яких подається позитивна характеристика князя та зафіксована позиція чернігівських князів³⁵².

Розподілом волостей після захоплення київського престолу Всеволодом Ольговичем (5 березня 1139 р.) не був задоволений і його брат Ігор, котрий не отримав жаданий Чернігів³⁵³. Ігор прийшов до Всеволода з тим, щоб нагадати про обіцянку дати йому князівський престол у Чернігові, який дістався його двоюрідному брату Володимирі Давидовичу. В цьому повідомленні Іп. відчувається співчуття до Ігоря; ця звістка написана вже з позиції цього князя Ольговича. Характерно, що в Лавр. звістка про початок князювання Всеволода в Києві лапідарна і містить лише констатацію факту – «посадження» в Чернігові Володимира Давидовича³⁵⁴. Тож, згадування в літописній статті Іп. неавторитетного натовді удільного князя з чернігівської династії маркує чернігівські фрагменти у КЛ.

Звістка 6648 (1140) р. про народження у Всеволода Ольговича сина Ярослава³⁵⁵ належить до хроніки сімейних справ князя. Наступ-

³⁵⁰ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. С. 306–307.

³⁵¹ Котляр М. Ф. Київський літопис... С. 33–34, 103–104.

³⁵² Мельничук В. А. Летописец Всеволода Ольговича в Киевском своде XII века (к проблеме литературных границ) // Книга и литература в культурном пространстве эпох (XI–XX века). Новосибирск, 2011. С. 538–539.

³⁵³ Ипатьевская летопись. Стб. 303.

³⁵⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 307.

³⁵⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 306.

не повідомлення родинної тематики міститься під 6649 (1141) р. і констатує одруження доньки Всеволода в Польщі³⁵⁶. Ця інформація була відома в оточенні Всеволода Ольговича, і могла бути цікавою для місцевої громади та, ймовірно, відобразилася у місцевому літописанні. Такі звістки відсутні в Лавр.

Літописний фрагмент 6649 (1141) р. розповідає про розподіл Чернігово-Сіверської волості між братами Ольговичами. Це питання загострилося саме в 6648 (1140) р. Святослава Ольговича новгородці вигнали з Новгорода Великого і він залишився без престолу в Чернігово-Сіверщині. Утім, внаслідок перемовин йому вдалося отримати у Всеволода «часть» – Курськ та Новгород-Сіверський. Лояльний до Святослава фрагмент від слів «**Бѣжацѣ же Сѣтославоу из Новагорода идовщю в Русь...**» до «**Иде Сѣтославъ Курскѣ бе бо и Новѣ сѣда Сѣверскѣ**»³⁵⁷. Згадки про це не містить Лавр.

Розповідаючи під 6649 р. про «часті» князів у Чернігівській волості, літописець зупиняється на боротьбі Ігоря Ольговича за Чернігів: «**В то же лѣто ходи Игорь к Черниговоу на двѣдча сѣтвориста мирь**»³⁵⁸. Ці два повідомлення ретроспективні, але вкладаються в єдину ідею – верховенства династії Ольговичів, їхню невпинну боротьбу за більш престижні престолы, що не могла бути характерною для київських книжників. Тому цієї звістки не знає Лавр.

Коротке повідомлення 6650 (1142) р. стосується вже релігійного життя князівства і констатує смерть чернігівського єпископа Пантелеймона, якого немає в Лавр.³⁵⁹ Ще О. О. Шахматов відносив цю звістку до Чернігівського літопису Ольговичів³⁶⁰. Слід відзначити, що на зміни в керівництві чернігівської єпископії звернена особлива увага літописця, котрий на відрізку 6654 (1146)–6675 (1167) рр. згадує 3 чернігівських та лише 2 київських єпископів.

На князівському з'їзді в Ольжичах вимоги Ігоря щодо територій, якими володіли Давидовичі, – землі В'ятичів, Чернігівської та Новгородської волості, не були задоволені у повному обсязі. Лише після тривалої боротьби Ольговичів із Ізяславом Мстиславичем та В'ячес-

³⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 308

³⁵⁷ Там само. Стб. 308–309.

³⁵⁸ Там само. Стб. 309.

³⁵⁹ Там само.

³⁶⁰ Шахматов А. А. Обозрение... С. 72.

лавом Володимировичем за рішенням Всеволода Ігор Ольгович отримав Городець, Юр'їв та Рогачів, Святослав Ольгович – Клечеськ та Чорторийськ, а Давидовичі – Берестя, Дорогочин, Вщиж, Орміну³⁶¹. Літописець розповідає про це з позиції Ігоря, він за відновлення справедливості для Ігоря. Натомість Всеволод же виступає нібито в ролі благодійника – роздає міста, але лише в тимчасове володіння.

Повідомлення, датоване зимою 6650 (1142) р., про укладання шлюбу Звеніслави Всеволодівни із Болеславом Польським, після чого, як наслідок, Всеволод надсилає зятю Владиславу (батьку Болеслава Високого – *І. Ч.*) свого сина Святослава, Ізяслава Давидовича, Володимирка Володаревича Галицького на допомогу в боротьбі проти його братів – молодших Болеславичів. У літописі підкреслюється, що цей похід був вдалий і князі-союзники повернулися на Русь із полоненими³⁶².

М. Г. Бережков сумнівався з приводу точної дати династичного шлюбу між Звеніславою та Болеславом (про який ніби-то у Київському літописі XII ст. зафіксовано двічі – під 1141 р. та 1142 р.), таким чином відкидаючи думку про два шлюби між доньками Всеволода Ольговича та польськими правителями³⁶³. Звеніслава Всеволодівна, на думку О. В. Головка, стала дружиною сина Владислава Болеслава Високого саме 1142 р., а не як зазначено в КЛ 1141 р., адже це був необхідний політичний союз, спрямований як проти молодших братів Владислава – Болеславичів, так і проти Мономаховичів, які закріпилися на той у Волинському князівстві³⁶⁴. Л. В. Войтович також називає роком шлюбу 1142 р. і вважає, що наслідком цього союзу було забезпечено князювання на Волині Святослава Всеволодича³⁶⁵. До того ж, дослідник робить висновок, що шлюб між Сбиславою Всеволодівною та Владиславом II «Вигнанцем» стався лише тільки 1143–1144 рр. Проте, підстав для такого висновку, на нашу думку, немає.

Звістка під 6651 (1143) р. «**Поставиша єппа Черниговов' именемъ Онофрыя**»³⁶⁶, відсутня в Лавр., перериває суцільну оповідь літопису про князювання Всеволода у Києві та боротьбу за вотчини. Видно,

³⁶¹ Ипатьевская летопись. Стб. 310–312.

³⁶² Там само. Стб. 313

³⁶³ Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. С. 144.

³⁶⁴ Головка А. В. Древняя Русь и Польша в политических взаимосвязях X – первой половины XIII вв. К., 1989. С. 74–75.

³⁶⁵ Войтович Л. В. Князя доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 401.

³⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 313.

що якийсь хроніст впевнено слідкує за внутрішньополітичним життям у Чернігівському князівстві. Звістки про чернігівських єпископів написані за формуляром – дія («преставися»/ «поставиша»), приналежність до місцевості та імена дійових осіб (єпископ Пантелеймон і єпископ Онуфрій). Навіть по цих двох повідомленнях видно, що вони записані однією рукою – особою, не байдужою до Чернігова.

На думку А. М. Насонова, упорядник КЛ використав джерело, що містило чернігівські відомості 20-х рр. XII ст. – про смерть Ростислава Давидовича, смерть дружини Ярослава Святославича і одруження Всеволода Давидовича, а також початку 40-х рр. про похід Ігоря Ольговича на Володимира Давидовича на Чернігів, про смерть чернігівського єпископа Пантелеймона і поставлення єпископом Онуфрія³⁶⁷. Втім, учений не конкретизував ні обсяги, ні хронологічні межі, ані походження цього «джерела». Не повторюється ця інформація в Лавр., отже, походить не зі спільного протографу цих літописних зводів. Отже, слід припустити наявність у редактора КЛ додаткового джерела місцевого змісту – від сімейних справ чернігівських князів до релігійних подій у Чернігово-Сіверській землі, що, природно, знав лише виходець із цієї землі.

У літописній статті про одруження Святослава Всеволодича з донькою Василька, полоцького князя, зазначається, що на цьому весіллі були присутні «**безбожни Ляховѣ**»³⁶⁸. Тож, з 1143 р. ставлення літописця до поляків змінюється. На думку О. В. Головка, літописець відобразив негативне ставлення киян до Всеволода Ольговича, тому засуджував поляків³⁶⁹. До речі, в Лавр., за спостереженням В. О. Мельничук, про цю подію повідомляється нейтрально, без згадки поляків³⁷⁰.

Незвичайне за змістом, оскільки не розповідає про Чернігово-Сіверську землю, однак є чернігівським за своїм походженням повідомлення про великий сніг на Великдень 6652 р. (1144) р. у Київській землі³⁷¹. За спостереженнями С. В. Циба, літописна «**Києвськаа сторона**» не що інше, як погляд літописця з іншого, протилежного боку Дніпра, тобто з Чернігова³⁷².

³⁶⁷ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 102–103.

³⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 313.

³⁶⁹ Головка А. В. Древняя Русь и Польша... С. 75.

³⁷⁰ Мельничук В. А. Летописец Всеволода Ольговича. С. 541.

³⁷¹ Ипатьевская летопись. Стб. 314.

³⁷² Цыб С. В. О хронологических показаниях... С. 156.

Звістка про одруження доньок Всеволода Ольговича – однієї з Володимиром Давидовичем, а іншої – з Юрієм Ярославичем під 6652 (1144 р.) Іп.³⁷³ Вказується і час події – «**ѡДИНОИ НЕДѢЛѢ**». Своїх доньок він віддав заміж за князів з династії чернігівських Святославичів. Тому навряд чи київський літописець зацікавився б цим.

Події, що розгорнулися після смерті Всеволода Ольговича 1 серпня 1146 р., хоча й відбувалися в Києві, однак були безпосередньо пов'язані із наслідуванням київського престолу його братом Ігорем, новгород-сіверським князем. На думку М. Ф. Котляра, панегірика князю Всеволоду зовсім не існувало через його суперечливу внутрішню та міжкнязівську політику, тому Повість Всеволода і закінчується лише повідомленням про його смерть³⁷⁴.

Кияни, хоча й цілували хрест на вірність останньому, але підступно зрадили Ігоря Ольговича. Це стало однією з причин того, що Ігор просидів у Києві лише 13 днів і після битви з Ізяславом Мстиславичем був захоплений ним у полон. Вже через 4 дні (в літописі зазначена тривалість і послідовність подій, що вказує на свідка чи навіть учасника київських подій) Ізяслав Мстиславич схопив Ігоря і відправив до Переяслава в монастир Св. Іоанна³⁷⁵. Бій за Київ Ігоря з Ізяславом хоча й локалізований в Києві, але за своїм змістом і спрямуванням є чернігівською звісткою по відношенню до новгород-сіверського князя Святослава, брата Ігоря. При цьому зазначені не лише гідроніми (Дорогожицьке болото, Надово озеро, річки Дніпро, Либідь і Десна тощо), але й назви монастирів (Прининський, Видубецький, Св. Іоанна) та імена учасників київських подій, у тому числі, наближених до Святослава та Ігоря (в тому числі, Костяжко (3 рази), що є характерними ознаками літописців чернігівського князівського дому. В усій розповіді відчувається співчуття до долі Ігоря³⁷⁶, у Лавр. навіть додається, що Ігоря в «порубі» («підкліті кам'яному») сильно охороняли (як злочинця), а в Никонівському літописі зазначається повне родове походження Ігоря – «син Олгов, внук Святославль, правнук Ярославль, праправнук великого Владимира»³⁷⁷.

³⁷³ Ипатьевская летопись. Стб. 317.

³⁷⁴ Котляр М. Ф. Київський літопис XII ст. С. 108.

³⁷⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 321–328.

³⁷⁶ Там само. Стб. 325–328

³⁷⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 313; Летописный сборник, именуемый Патриархшей или Никоновской летописью. С. 169.

Святослав Ольгович, не домовившись з Давидовичами, які зрадили Ігоря, прийнявши сторону Ізяслава, послав по допомогу до Юрія Долгорукого. При цьому розповідь ведеться від імені Святослава і з явним співчуттям до Ігоря: «ни волости хочю ни шного чего развѣ толико побѣстите ми брата», – звертається Святослав Ольгович до Давидовичів, «Всеволода Бѣгъ галъ а Игоря Изяславъ погалъ», – говорить він Юрію Володимировичу³⁷⁸. В цьому літописному фрагменті наявна велика кількість прямої мови, насиченої традиційними провіденціалістськими зворотами та книжними топосами: «се же естъ пособьемъ Бѣжимъ и силою чѣтнго х̄а и застоуплениемъ стѣго Мнх̄айла и мѣтвами стѣоѣ Бѣци бѣ же състоупъ» (про перемогу Ізяслава Мстиславича у битві за Київ); «лобквыи во пронырлывыи дьяволъ не хотан добра межн брѣтею хотанши приложи зло къ злоу»; «перестоупивша крѣтное оутверженне забыша страха Бѣи» (про Давидовичів). Наведені приклади показують, що автор літописної статті засуджував поведінку Давидовичів. Усе це, разом із манерою моралізаторських повчань князів за суперечки та війни, на думку В. Ю. Франчук, характерно для літописця, котрий співчував Ігорю та Святославу Ольговичам (дослідниця погоджувалася з Б. О. Рибаківим, що ним був неодноразово згаданий в КЛ ігумен Києво-Печерського монастиря Полікарп)³⁷⁹. Бій за Київ Ігоря Ольговича зі Ізяславом Мстиславичем – перша точна датована звістка КЛ з просвятославою орієнтацією (Додаток 1). Хоча подія локалізована в Києві, але за своїм змістом і спрямуванням є чернігівською, оскільки стосується новгород-сіверського князя Святослава.

До чернігівських літописних фрагментів належить і опис походу коаліції Ізяслава Мстиславича та Давидовичів на резиденцію Святослава в Новгороді-Сіверському та його володіння в Путивлі, що відбувся на Різдво 1146 р. і розміщений в КЛ під 6654 р. На згоді Юрія Долгорукого виступати в коаліції зі Святославом Ольговичем проти Ізяслава Мстиславича закінчується великий літописний фрагмент про захоплення Ізяславом Мстиславичем київського престолу і початок громадянської війни на Русі: «В то же время послася Сѣтославъ

³⁷⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 329.

³⁷⁹ Франчук В. Ю. Киевская летопись: состав, источники в лингвистическом освещении. С. 25.

к Гюргеви и чѣлова к немѡ хртѣ Гюрди тако искаати емоѡ Игорѡ»³⁸⁰. З цього починається не лише дуже детальний опис подій, що відбувалися в Києві, але й в удільних князівствах – Чернігові, Суздалі, Переяславі, Новгороді та Смоленську. Тож, з 1146 р., саме після смерті Всеволода Ольговича, у КЛ безсумнівно наявні чернігівські літописні фрагменти, що походили з літописних записів, що, ймовірно, велися при дворах новгород-сіверських та чернігівських князів.

Літописний опис грабунку в 1146 р. маестностей князя Святослава Ольговича у Новгород-Сіверському князівстві військами Ізяслава Мстиславича та Давидовичів³⁸¹ має сіверське походження. Згадується резиденція Святослава в Ігоревім сільці поблизу Новгорода-Сіверського, «зажигання» дворів та церкви Св. Георгія, похід союзницьких військ на Путивль на Різдво Христове, коли Ізяслав Мстиславич цілував хрест місцевим жителям; церква Вознесіння Господнього в Путивлі; союзники Святослава – половці Тюнрако Осолукович та його брат Камоса, а також звернення Святослава Ольговича до своєї дружини та половців, які у відповідь порадили йому йти в Лісну землю та звернутися за допомогою до Юрія Долгорукого. В решті-решт князь пішов до Корачева як центру Лісної землі³⁸².

На основі детального опису втрат господарства Ігоря та Святослава Ольговичів Б. О. Рыбаков зробив висновок про ведення літопису «хроністом-бухгалтером», «літописцем-секретарем» князя Святослава, котрий здійснив ретельний облік усього награбованого і попсованого майна, тому що був ознайомлений із цим. Крім бухгалтерського хисту, він мав і дипломатичні навички, був знайомий з військовими справами князя та діяльністю духовних осіб, а також притримувався релігійних свят³⁸³. Загальний співчутливий тон розповіді, а також згадування Святослава лише по імені на протигагу згадкам київського князя як Ізяслава Мстиславича та князів Давидовичів (в київському літописанні центральні князі зазвичай названі без по батькові, як добре відомі літописцеві і оточенню князя (Додаток 5), союзників останнього, видає прихильного до Ольговичів літописця, котрий був зацікавлений представити свого князя у доброму світлі, як постраж-

³⁸⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 331–332.

³⁸¹ Там само. Стб. 333–334

³⁸² Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII вв. С. 129.

³⁸³ Рыбаков Б. А. Древняя Русь... С. 310–311.

далу сторону. Крім того, обізнаність літописця про господарство новгород-сіверського князя видає руку особи з оточення Святослава Ольговича.

У відповідь на пограбунок Новгород-Сіверського князівства, князь Святослав зібрав військові сили для оборони від Давидовичів та вирішальна битва 16 січня 6654 (1146) р., у четвер, у День положення веригам Св. Апостола Петра³⁸⁴. Згадані на цьому фрагменті літописні міста Чернігово-Сіверщини – Корачев (9 разів), Болдич (2 рази), Севськ, Путивль і Новгород-Сіверський як володіння Святослава та опорні пункти пересування військ, ведення розповіді з позиції Святослава, який постає головним героєм, разом із максимально точною денною датою вказує на наближену до Святослава особу, котра походила з Чернігово-Сіверщини та супроводжувала князя під час цих битв.

Літописний фрагмент, присвячений військовому походу Давидовичів проти Святослава Ольговича під Дедославль 6654 (1146) р., також відноситься до чернігівської тематики. Святослав Всеволодич встигнув попередити Святослава Ольговича про це, тому останній вирушив на Давидовичів з Козельська. По дорозі його пограбували Ростислав Смоленський та Іван Берладник на 200 гривень срібла та 12 гривень золота (це ще одна бухгалтерська точність в описі матеріальних втрат Святослава). Юрій Долгорукий послав на допомогу тисячу берендеїв, однак Святослав Ольгович повернувся назад³⁸⁵. Ретельно описаний маршрут пересування військ, а також збитки Святослава – усе це вказує на почерк князівського хроніста Святослава. Слова «Святославъ впоустѣ воѣ своѣ в Половцѣ давъ имъ дары многы ихъже мы преди написахомъ» – видає літописну вставку чернігівського походження, адже перед цим опису дарів немає, але, вочевидь, вони були, тому цей фрагмент був вилучений київським редактором. Упорядник КЛ не дуже ретельно попрацював із своїм джерелом чернігівського походження, можливо, через його невідповідність політиці київського князя.

Серія невеликих за обсягом літописних звісток 6654 (1146) – 6655 (1147) рр. про взаємини Святослава Ольговича та Юрія

³⁸⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 334–336.

³⁸⁵ Там само. Стб. 338–339

Долгорукого, що могла знати лише наближена або до Святослава, або до Юрія особа. Вони логічно пов'язані між собою змістом, тому здається, що це був суцільний текст – безпосереднє джерело КЛ. **«В то же верема поча изнемогати Иванко Гюргевич и бысть боленъ вельми»**, що обривається звісткою про допомогу Юрія Долгорукого Святославу у боротьбі проти Давидовичів. Далі йдеться про розпуск військ Святославом у Половецький Степ і зазначається: **«В то же верема престави Иванко Гюргевич мѣа февралл въ кд день в понѣделнѣ на ночь маслннѣ недѣлѣ...»**³⁸⁶. Окрім того, в цьому повідомленні вказана ще й тривалість та послідовність подій зворотом **«заоѹтрни днѣ»**, тобто на наступний день після смерті його поховали брати. Фіксація максимально точної денної дати події, передумов смерті, а також зворот **«в то же верема»** підтверджує руку книжника, який був прибічником Святослава Ольговича. Та й Т. Л. Вілкул віднесла цю дату до чернігівської за своєю суттю та змістом³⁸⁷. У продовження цієї думки, В. Ю. Аристов вважає її за відлік діяльності особистого літописця Святослава, а не чернігівського літописання³⁸⁸. Утім, не можна погодитися із ним, адже це повідомлення до родини Святослава, тобто до сімейного літописання, безпосереднього відношення не мало, але було пов'язане із міжкнязівськими відносинами – між Святославом і Юрієм Долгоруким. Такі тенденції були характерними для князівських місцевих літописців, що висвітлювали діяльність князів у широкому контексті – і особисті справи, і політико-дипломатичне співробітництво, і розбудова князівства тощо. Розмежування особистого літописця і місцевої літописної традиції є штучним, адже літописець сам по собі, окремо від замовника не діяв.

Союзницькі стосунки Юрія та Святослава закріпилися в Москві (на кордоні між Чернігівським і Смоленським князівствами), у п'ятницю, на Похвалу Святої Богородиці 6655 р., що й зафіксував літописець. До того ж, дослідники погоджуються, що зустріч князів у Москві – це чернігівська вставка³⁸⁹. Потім йдеться про обід у Юрія

³⁸⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 338–339.

³⁸⁷ Там само. Стб. 338–339

³⁸⁸ Аристов В. Проблемы происхождения сообщений Киевской летописи // Ruthenica. 2010. Т. 9. С. 126–127.

³⁸⁹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. С. 110–111; Иконников В. С. Опыт русской историографии. С. 494; Насонов А. Н. История русского летописания. С. 103; Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 311.

Долгорукого та обмін дарами, а також повернення до свого князівства Святослава повз Лобинськ та Серенськ, під час якого на вербну неділю помер боярин Петро Ілліч, наближений до Святослава³⁹⁰. Така протокольна точність видає їх запис учасником подій із оточення князя Святослава. В. Ю. Арістов припустив, що точно датовані звістки КЛ, пов'язані із Святославом та Юрієм Долгоруким, за 1146–1151 рр., походили із «щоденника» Святослава, записаного, можливо, його духівником³⁹¹. Утім, денні дати подій, пов'язані з родиною Святослава, можна спостерігати і після 6659 р., до 6674 (1166) р. У відповідних літописних статтях не йдеться про Юрія Володимировича, його родину чи про союзні відносини із Святославом. Тому, на нашу думку, не коректно проводити взаємозалежність і взаємозв'язок між літописними записами Святослава та князем Юрієм.

У контексті смерті чернігівського боярина згадується паралель: Іп. знає ще одного «доброго старця», котрий помер на 90 році життя, під 6614 (1106) р. – це Ян Вишатич³⁹². Ці дві літописні статті написані за однаковим формуляром, ба навіть співпадають текстологічно. Тож, можливо, літописець використав текст ПВЛ, які відобразив інформацію про діяльність Святослава Ярославича, засновника чернігівської династії.

Автор літописної звістки 6655 р. не просто був наближеним до князя Святослава, а, можливо, ще й супроводжував його у походах та в усіх справах, ретельно фіксував його справи і був свідком і учасником подій. Вони розташовані в послідовності, пов'язані з особистістю Святослава Ольговича, ніде не порушена логіка. Тому погоджуємося з Т. Л. Вілкул, котра вважає, що протягом 1146–1154 рр. вівся ітене-рарій Святослава, що нагадував щоденник³⁹³. Можливо, він був використаний літописцем Святослава, який, ймовірно, вів літопис і після 1154 р.

Переважає більшість топонімів, згадуваних під 6654–6655 рр., знаходилися у Чернігово-Сіверській землі: Корачев (8 разів), Новгород-Сіверський (3 рази), Серенськ (2 рази), Путивль (2 рази), Мценськ (2 рази), Болдиж (2 рази), Лобинськ, Дедославль, Стародуб,

³⁹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 340.

³⁹¹ Аристов В. Проблемы происхождения сообщений... С. 126.

³⁹² Ипатьевская летопись. Стб. 257.

³⁹³ Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 69.

Дебрянськ (Брянськ), Девягорськ, Воробейна, земля В'ятичів, Подесення як володіння Святослава; половецький посол Василь Половчин (характерна заміна «ч» на «ц» і навпаки), половці – союзники Святослава та Юрія Долгорукого: Токсобичі, Судимир Кучебич і Горен³⁹⁴, що, ймовірно, видає особу автора, котрий походив з цієї землі і тому добре орієнтувався на місцевості та був знайомий особисто з близьким оточенням князя Святослава.

Перериває чернігівські повідомлення звістка релігійного характеру про призначення київським митрополитом Климента Смолятича за сприяння Ізяслава Мстиславича і підтримки чернігівського єпископа Онуфрія: **«азъ сведѣ достоитъ ны поставити а глава оу насъ есть стого Климента такоже ставать Грѣци роукою стого Ивана и тако сгадаваше еппи славою стого Климента постави митрополитомъ»**³⁹⁵. Як підкреслює П. П. Толочко, Онуфрій Чернігівський виступив на боці Ізяслава у його нелегітимному рішенні поставлення митрополита без відома візантійського патріарха. Це був другий митрополит-русин у державі за всю її киеворуську історію³⁹⁶.

Остаточні слова саме чернігівського церковного ієрарха звучать як істина в останній інстанції, не дивлячись на те, що на зборах були присутні й інші єпископи – білгородський Федір, переяславський Євфимій, юр'ївський Дем'ян, володимирський Федір, новгородський Нифонт і смоленський Мануїл. Отже, Онуфрій, скоріш за все, виступав у ролі головного єпископа за умови відсутності митрополита. Зазвичай історики вважають, що серед присутніх осіб при описі якоїсь події був і автор літописної звістки, що повідомив про себе в третій особі. Тому «підозра» відразу падає на Чернігівського Онуфрія, пряма мова якого ще й процитована. Однак це було навряд чи так, оскільки Ольговичі і прихильні до них літописці були противниками Климента Смолятича і захисниками грека – митрополита Костянтина.

КЛ з 1146 по 1147 рр. містять фрагменти Повісті про вбивство Ігоря Ольговича 6655 р. (Житіє Ігоря Ольговича?)³⁹⁷. Зокрема, в Густинському літописі XVII ст. є пряме посилання на існування Житія

³⁹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 327–340.

³⁹⁵ Там само. Стб. 340–341.

³⁹⁶ Толочко П. П. Собор 1147 р. і роль на ньому чернігівського єпископа Онуфрія // 1000 років Чернігівській єпархії. Чернігів, 1992. С. 23–25.

³⁹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 337, 350–354.

Ігоря³⁹⁸. Текст Житія Ігоря не фіксується ні в окремішньому вигляді, ані бодай у вигляді суцільного літописного фрагменту. Однак її агіографічні елементи наявні в описі боротьби Ізяслава та Юрія Долгорукого за Київ.

К. М. Бестужев-Рюмін вперше припустив, що мученицька смерть Ігоря в Києві 1147 р. описана в КЛ на основі «Казання про страждання Ігоря», що відрізнялося своїм співчуттям до долі князя-ченця та містила агіографічні елементи. Дослідник також виокремив літописні фрагменти під 1146–1147 рр., написані прихильником Ігоря та Ольговичів, сіверянином³⁹⁹. В. С. Іконніков відніс літописну Повість про вбивство Ігоря 1147 р. до чернігівського літописання⁴⁰⁰. На думку М. С. Грушевського, в тексті цього твору поєднані два джерела – Повість про Ізяслава Мстиславича (вбивство як помста киян за зраду Давидовичів, де обґрунтована непричетність київського князя до нього) та джерело, що підтримувало Ольговичів – Житіє Ігоря, в якому Ізяслав звинувачений у смерті Ігоря, а останній виглядає як святий мученик⁴⁰¹. О. О. Шахматов виділяв взагалі чернігівський літопис Ольговичів у складі КЛ, до якого входило також і повідомлення під 1147 р., що співчувало Ігорю⁴⁰². М. Д. Присьолков виокремлював два джерела Повісті про вбивство князя-інока – детальна розповідь Літописця Ізяслава та умовно-літературне, з чернігівського князівського літописання, що відобразило Житіє Ігоря⁴⁰³. Д. С. Лихачов назвав літописну статтю 1147 р., де відображений детальний опис мученицької смерті Ігоря Ольговича, «повістю про князівський злочин»⁴⁰⁴. В. Ю. Франчук на основі лінгвістичного аналізу дійшла висновку, що автор розповіді про вбивство Ігоря Ольговича – ймовірний літописець його брата Святослава, ігумен Києво-Печерського монастиря Полікарп, перу якого характерний яскравий опис розправи з Ігорем, звеличення чернігівських князів, використання прямої мови, книжні

³⁹⁸ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. С. 82.

³⁹⁹ Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей... С. 81–86.

⁴⁰⁰ Иконников В. С. Опыт русской историографии. С. 495.

⁴⁰¹ Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 15–16, 18.

⁴⁰² Шахматов А. А. Обзорение... С. 72.

⁴⁰³ Присёлков М. Д. История русского летописания. С. 91.

⁴⁰⁴ Лихачев Д. С. Великий путь: Становление русской литературы XI–XVII веков. М.: Современник, 1987. С. 52.

мовні елементи і просторіччя, а також мовленнєвий зворот давальний самостійний⁴⁰⁵.

Т. Л. Вілкул вважала, що Повість про вбивство Ігоря Іп. була цілісним агіографічним твором, написаним одним автором задля виправдання Ізяслава Мстиславича на основі спільного протографа Лавр. та Іп. не раніше кінця 60–70-х рр. XII ст., а додаткові елементи були вписані пізніше 1147 р.⁴⁰⁶ П. П. Толочко обґрунтував, що літописне сказання (житійна повість, Житіє Ігоря) про смерть Ігоря створювалося під патронатом Святослава Ольговича в колі церковного кліру Чернігова (на чолі з єпископом Антонієм), опозиційного Києву, для того, щоб довести святість князя-інока як першого чернігівського мученика⁴⁰⁷.

Постриг у ченці князя Ігоря, детально описаний у версії Іп., із поясненням причин вчинку – хвороба і його давнє бажання прийняти, що мало наслідком звільнення з ув'язнення. До речі, «поруб» фігурує і в обґрунтуванні мотиву вбивства киянами Ігоря Ольговича, де останній порівнюється із Всеславом Полоцьким, котрий також був ув'язнений, але звільнений і посаджений киянами на князівський стіл 1068 р. внаслідок їх повстання проти Ізяслава Ярославича, сина Ярослава Мудрого. Втім, 1147 р. кияни вважали Ігоря головним ворогом Ізяслава Мстиславича, тому його потрібно було не звільняти, а фізично знищити⁴⁰⁸. Далі йдеться про молитву князя-інока, передчуваючи мученицьку смерть, під час обідні у монастирі Св. Федора, в який увірвалися кияни. В тексті наявна пряма мова Ігоря до них, де він намагався апелювати до совісті своїх вбивць, адже кияни зрадили свою клятву на вірність йому як князю; також звертається він до Бога, щоб прийняв його душу.

Зазначені вище деталі наявні лише в Іп. і відсутні в Лавр. Тільки в тексті Іп. відчувається співчуття Ігорю. Ще живого, як відзначає літописець, його протягнули із Мстиславля двора, через Бабин торжок на князівський двір, де вбили, а потім провезли містом і полишили його тіло на торговищі (Подолі). Тільки за наказом князя Володими-

⁴⁰⁵ Франчук В. Ю. Тема Ігоря Ольговича Чернігівського. С. 44–45.

⁴⁰⁶ Вілкул Т. Л. Літописна повість 1147 р. про вбивство Ігоря Ольговича // Київська старовина. 1999. № 6. С. 26–29, 31, 33–34.

⁴⁰⁷ Толочко П. П. «Емше, влачаху поверзше ужи за ноги» // Ruthenica. К., 2010. Т. 9. С. 21.

⁴⁰⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 349.

ра Мстиславича тисяцький Лазар поховав тіло мученика у Михайлівській церкві після того, як було зафіксовано чудеса із самоzapаленням свічок навколо тіла Ігоря. На наступний день, у суботу, за наказом митрополита ігумен Св. Федора Онанья відспівав і поховав тіло князя-мученика у монастирі Св. Симеона – родовому володінні Ольговичів на околиці Києва, на Копиревому кінці. 1150 р. Святославом були перенесені мощі святого князя до Чернігівського Спасу⁴⁰⁹.

За спостереженнями Т. Л. Вілкул та нашими, під 1146–1147 р. у КЛ наявна велика концентрація (8) точно датованих звісток, які присвячені чернігівських подіям чи чернігівським князям (Святославу Ольговичу, Давидовичам, власне Ігорю), а також 3 чернігівські звістки до 1150 р. (перепоховання мощей Ігоря)⁴¹⁰. Разом із тим, розповідь ведеться від імені Святослава і з явним співчуттям до Ігоря: «ни волости хочю ни шного чего развѣ толико побѣстите ми брата», – звертається Святослав Ольгович до двоюрідних братів князів Давидовичів, «всєволода Бѣтъ галъ а Игоря Изаславъ погалъ», – говорить він Юрію Володимировичу Долгорукому, своєму союзникові⁴¹¹. Під цими роками в КЛ наявна велика кількість прямої мови, насиченої традиційними провіденціалістськими зворотами та книжними топосами: «се же естъ пособьемъ Бжнимъ и силою чтнго х̄а и застоуплениемъ стго Михайла и мѣтвами стго Бци вы же състоупъ» (про перемогу Ізяслава Мстиславича у битві за Київ); «лобкавын во пронырливын дыгаволь не хотѣи добра межѣ брѣтею хотѣши приложи зло къ злоу»; «перестоупивша крѣтное оутвержение забыша страха Бѣ» (про Давидовичів – І. Ч.). Наведені приклади показують, що автор літописної статті засуджував поведінку Давидовичів, які зрадили Ігоря. Усе це, разом із манерою моралізаторських повчань князів за суперечки та війни, на думку В. Ю. Франчук, є характерними для руки літописця Святослава Ольговича, що співчував Ігорю⁴¹².

Останній рік життя князя-інока Ігоря описаний доволі детально, порівнюючи з іншими князями з династії Ольговичів. Навряд чи ки-

⁴⁰⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 351–354; Лаврентьевская летопись. Стб. 317–318.

⁴¹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 327–408; Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 65–67.

⁴¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 329.

⁴¹² Франчук В. Ю. Киевская летопись... С. 25.

ївський літописець би описував передумови і процес вбивства Ігоря київськими боярами, його мучення і мовчазну згоду при цьому Ізяслава Київського. До того ж, у тексті КЛ зазначена реакція Святослава Ольговича на новину про смерті брата, який гірко плакав разом зі своєю дружиною через це⁴¹³. Все це вказує на відображення літописного джерела, присвяченого Ігорю. Ймовірно, літописець Святослава використав агіографічне джерело про брата Ігоря, що фрагментарно наявне у тексті КЛ під 1146–1147 рр. Ця агіографічна пам'ятка створювалася в Чернігові, після 1150 р. (перенесення і перепоховання мощей Ігоря), напередодні канонізації Ігоря⁴¹⁴. Цим процесом опікувався його брат Святослав Ольгович, котрий мав на меті підняти політичний рейтинг Чернігівського князівства за допомогою розширення союзу чернігівських святих.

Отже, чернігівське джерело, присвячене Ігорю, складалося із передмови (схоплення Ігоря Ізяславом і його ув'язнення), постригу в ченці, молитви в церкві та власне вбивства з описом мучень Ігоря киянами (кульмінація), поховання та посмертні чудеса та перепоховання мощей (розв'язка). Така реконструйована структура цілком відповідає цілісним агіографічним творам.

Під 6655 (1147) – 6660 (1154) рр. наявна концентрація літописних згадок про Любеч. Це пов'язано з тим, що там знаходилася заміська резиденція чернігівських Ольговичів, вони контролювали приплив по р. Дніпро срібної монети, товарів; отримували зиск, тому там і концентрувалися основні їхні прибутки. Зокрема, Іп. під 6655 (1147) р. повідомив про те, що князь Ростислав Мстиславич сказав брату Ізяславу (союзнику у війні проти Юрія Довгорукого), що він спалив Любеч і таким чином наніс великий збиток Ольговичам – їхнім супротивникам⁴¹⁵. Характерно, що під цим роком вперше згадуються прикордонні літописні сіверські міста з Переяславським князівством – Всеволод, Уненеж, Білавежа, Бохмач, Глебль, що захопив Ізяслав Мстиславич під час війни за Київ з Юрієм Долгоруким.

Унікальна згадка про Любеч під 6656 (1148) р. в Іп. – «Любеч – вся жизнь» Ольговичів – продовжує опис перемог Ізяслава Мстиславича

⁴¹³ Ипатьевская летопись. Стб. 355.

⁴¹⁴ Голубинский Е. Е. История канонизации святых. С. 58.

⁴¹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 356–357.

у міжусобній війні за київський князівський стіл⁴¹⁶. Знову описується битва під Любечем Ізяслава проти Ольговичів і їх союзників половців. І одна й інша сторона конфлікту усвідомлювали значення Любеча, саме тому основні події точилися навколо чернігово-сіверських міст. Загалом літописна стаття 6656 (1148) р. присвячена зверненню до Юрія Долгорукого усіх Ольговичів за допомогою після грабунку Ізяславом Мстиславичем та його союзниками прикордонних міст Чернігівського Задесення⁴¹⁷, із вказівкою всіх повойованих міст («**за Десной городы**») й особливо характеристики Любеча як «**всей жизни нашей** (Ольговичів – *І. Ч.*)», а також прямої мови робить можливим припустити співчутливе ставлення автора до описуваних подій і його відношення саме до Ольговичів та чернігівської місцевості.

Наступна серія літописних статей присвячена сімейним справам родини Святослава Ольговича. Зокрема, зафіксовано, що 9 січня 6656 (1148) р. відбулося одруження Романа Ростиславича Смоленського на доньці Святослава Ольговича⁴¹⁸. Втім, той факт, що князь Роман не «**пол**» свою майбутню дружину, а його батько «**проси дщи**» у Святослава каже сам за себе: відчувається ведення розповіді з позиції Святослава та його родини. До того ж, є денна дата події – ще й уточнюється, що «**в нѣлю по водохрщахъ**», максимально конкретизує час цього шлюбу, доводить сучасність запису та ще й показує значущість для її автора не загальноруської, а місцевої події, що вказує як на місце написання, так і походження літописця з Чернігова.

Як опис зустрічі з Юрієм Долгоруким на Спас 6657 (1149) р., так і народження доньки Марії у Святослава Ольговича на наступний день – 2 нерозривні, безсумнівно, чернігівські звістки⁴¹⁹. Інформація про народження доньки у того чи іншого князя та ще із згадуванням її імені та дня народження є доволі рідкісним та навіть унікальним повідомленням. Ці події розташовані послідовно, із згадкою «**в оутри днь в нѣлю рано въсходацѣ слнцю**», що вказує на безпосередню присутність хроніста, котрому було важливо чітко занотувати перебіг події. Порівнюючи контекст повідомлень про битву Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого Іп. із версією Лавр., Т. Л. Вілкул довела,

⁴¹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 361

⁴¹⁷ Там само. Стб. 363

⁴¹⁸ Там само. Стб. 368.

⁴¹⁹ Там само. Стб. 376.

що хронологічний збій (місяць стояння під Білою Вежею потрібно рахувати від 6 серпня, а не від 24 липня) обумовлений включенням літописних записів Святослава Ольговича про народження доньки Марії у суцільний текст КЛ⁴²⁰.

Завершується зазначена серія фрагментів лапідарним записом про одруження Олега Святославича Сіверського з донькою Юрія Долгорукого (ймовірно, Оленою⁴²¹) 6657 (1149) р.⁴²² – записаний ретроспективно, адже немає жодної деталі чи денної дати, а лише суха констатація події.

Фіксація перепоховання мощей Ігоря Ольговича братом Святославом із церкви Св. Симеона на Копиревому кінці в Києві до «**ТЕРЕМЦА**» Чернігівського Спаса⁴²³. Ця подія могла зацікавити лише чернігівця, наближеного до Святослава. Саме у цей час тривала підготовка до канонізації князя Ігоря Ольговича, тому для цього такі деталі були потрібні⁴²⁴. Тож, фактично цією подією, ймовірно, завершувалося Життя Ігоря Ольговича.

Далі літописець повертається до військово-політичної тематики, не забуваючи й про сімейні справи князя Святослава. У понеділок святого тижня 6659 (1151) р. йдеться про початок спільного походу Святослава та Юрія Долгорукого проти Ізяслава Мстиславича, а також повідомляється про те, що вже у вівторок у Святослава народився син Ігор (Георгій)⁴²⁵. Відмічає літописець і маршрут пересування Святослава – на Великдень він вже був у Блистовиті, потім – у Чернігові, далі – у Городку (що у Переяславському князівстві), де вони об'єдналися із Юрієм. Послідовність переказу, перерахунок маршруту створює враження присутності при цьому поході, що зафіксований по гарячих слідах, а повідомлення сімейно-родинного характеру (про Ігоря Святославича) допомагає ідентифікувати особу його автора-чернігівця.

Опис посольства 6659 (1151) р. Святослава Ольговича до Ізяслава Давидовича у Чернігів з вимогою розподілу земель за вотчинним

⁴²⁰ Вилкул Т. Л. О происхождении общего текста... С. 39; Ї ж. Літопис Святослава Ольговича. С. 69.

⁴²¹ Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. С. 68.

⁴²² Ипатьевская летопись. Стб. 394.

⁴²³ Там само. Стб. 408

⁴²⁴ Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). М.: Издательство Московского государственного университета, 1986. С. 58–60.

⁴²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 422–423.

принципом виділяється образною, художньою мовою Святослава Ольговича, зокрема його знаменитим звертанням до Ізяслава Давидовича: «**БРАТЕ МИРЪ СТОИТЬ ДО РАТИ А РАТЬ ДО МИРА А НЫ БРА БРАТА ЕСМЫ СОВЪ А ПРИМИ НА К СОВЪ А СЕ ЪЦНИЪ МЕЖИ НАМИ ДВЪ УДИНА МОЕГО ЪЦА УЛГА А ДРУГА ТВОЕ ЪЦА ДВДА...**»⁴²⁶. Ізяслав же послухав кузена і вчинив, як підкреслює літописець, по-християнськи. Таким міг змалювати князя Святослава тільки його прибічник.

Під 6660 (1152) р. місто Любеч згадується знову на шляху по Дніпру⁴²⁷ як пункт, повз який можна було дістатися з Північної до Південної Русі (Києва та Чернігова) і оминати на Дніпровському (Любецькому шляху), це місто було просто неможливо. В описаному контексті місто знаходилося на шляху Ростислава Мстиславича, який просувався зі Смоленська, і Ізяслава Мстиславича до Чернігова. Любеч розташовувався на перетині транспортних і водних магістралей у Чернігівському князівстві. Тому літописці та князі не обходили його увагою: захоплений Любеч означало те, що Чернігів також буде взятий. Ця літописна стаття про битву за Чернігів між Юрієм Долгоруким, Святославом Ольговичем та половцям з одного боку, та Ізяславом Давидовичем, Ізяславом і Ростиславом Мстиславичем, В'ячеславом Володимировичем та Святославом Всеволодичем – з іншого⁴²⁸. Дуже послідовний, із зазначення тривалості, опис пересування військ: субота – Юрій Долгорукий у Березому, зранку у неділю – в Гюричеві під Черніговом, на наступний день – йдуть Святослав та Юрій до Чернігова; 12 днів стояли під Черніговом Святослав та Юрій Долгорукий, але так і не захопили місто. Видно, що літописець добре орієнтувався на місцевості (р. Свинь, Березий, Семинь під Черніговом) – знав топоніми, час переходу з одного місця до іншого, оскільки, вірогідно, був його учасником. Це вказує на писемну манеру сучасника подій – літописця, наближеного до Святослава Ольговича⁴²⁹. Також, як зауважила Т. Л. Вілкул, у цій літописній статті фігурує «**СИЯ СТОРОНА ДНЕПРА**» щодо с. Ольжичі (Лівобережжя), що вказує на авторство чернігівця або суздальця⁴³⁰.

⁴²⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 444

⁴²⁷ Там само. Стб. 456; Московский летописный свод. С. 57.

⁴²⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 456–458.

⁴²⁹ Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 64.

⁴³⁰ Вілкул Т. Л. «Сторона/страна»: словоупотребление... С. 127.

Літописний фрагмент під 6660 (1152) р. повідомляє про похід у лютому Ізяслава Мстиславича, Святослава Всеволодича та Романа Ростиславича на Новгород-Сіверський⁴³¹. Після захоплення острога Новгорода-Сіверського, на 3-й день, ближче до весни Святослав Ольгович змушений був просити миру, котрий і уклали князі. Зазначена приблизна дата події (кінець лютого), її тривалість (3 дні), згадується острог як топографічна частина літописного Сіверського міста, а також головний герой – Святослав Ольгович – дає підстави припустити в особі літописця автора, наближеного до нього.

Лapidарна звістка про перерозподіл чернігівських міст між Святославом Ольговичем та Святославом Всеволодичем під 6663 (1155) р. констатує той факт, що Святослав Ольгович надав своєму небожу 4 міста⁴³².

Інформація про одруження сина Юрія Долгорукого Гліба з донькою Ізяслава Давидовича в Києві 6663 (1155) р.⁴³³ має суздальське походження.

З 6666 (1157) р. починається нова серія чернігівських звісток, що присвячені не лише діяльності Святослава Ольговича, але й інших чернігівських князів. Зокрема, 19 травня 6666 (1157) р., у п'ятикосну неділю зафіксовано початок князювання Ізяслава Давидовича у Києві та, внаслідок битви за Чернігів зі Святославом Володимировичем, Святослав Ольгович сів у Чернігові, а Святослав Всеволодич – у Новгороді-Сіверському⁴³⁴. При цьому, подаються деталі битви за Чернігів на р. Свинь, перераховуються її учасники – союзники обох сторін – Ізяслав Давидович, Мстислав Ізяславич, Святослав Всеволодич і Святослав Володимирович. Уже на князівському снемі в Лутаві 6667 (1159) р. були присутні чернігівські і новгород-сіверські князі – Ізяслав Давидович, Святослав Ольгович, Олег та Ігор Святославичі, а також Святослав Володимирович. **«И БЫ́ ЛЮБОВЬ ВЕЛИКА МЕЖИ НИИ ПО Г҃ ДНІИ И ДАРОВЕ МНОЗИ»**, – резюмував літописець⁴³⁵.

Знову у боротьбі Мономашичів з Ольговичами згадується Любеч під 6667 (1160 р.), тільки вже як попсоване половцями місто у Чер-

⁴³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 459.

⁴³² Там само. Стб. 479.

⁴³³ Там само. Стб. 482.

⁴³⁴ Там само. Стб. 490.

⁴³⁵ Там само. Стб. 498.

нігівському князівстві, що підкорив собі Ізяслав Давидович. У списку «пустых» міст Любеч названо Святославом Ольговичем другим після Моровійська. Навряд чи це говорить, що Любеч був другим за значенням у цей час після Моровійська у Чернігівському князівстві. Скоріше, упорядник літопису перерахував міста з півночі на південь, вклавши ці слова у уста Святослава Ольговича.

У літописній статті також згадуються послі Ізяслава Давидовича (Гліб Рокошич) та Святослава Ольговича (Георгій Іванович, брат Шарухана) та пряма мова Святослава, котрий звертається до небесних сил та Ізяслава не воювати у Чернігівській волості⁴³⁶. Зворот «и рѣ Сѣтославъ» (давальный самостійний із дієсловом мовлення) – це риса літописця ігумена Києво-Печерської обителі Полікарпа, що фіксується, на думку В. Ю. Франчук, на чернігівських фрагментах⁴³⁷. Цей фрагмент насичений ще й звертаннями до Бога – «а Бѣ вѣдетъ с тобою», «да Бѣ вѣди за всимъ», християнських чеснот – «Гѣ вижь моє смиренне колико на сѣ постѣпахъ не хотѣ крови пролити хрѣтѣаньски...», що також характерно саме для звісток Святослава Ольговича⁴³⁸. Ця інформація походить із чернігівського джерела, яке вмонтоване до тексту КЛ, оскільки наявна пряма мова Святослава до Ізяслава Давидовича, літописець співчуває йому та виправдовує.

Літописна звістка про дружину Ізяслава Давидовича, яка побігла з Гомія до зятя Гліба до Переяслава, а далі – через Городок, Глебль, Хоробор до Юропеська, де її зустрів Ярослав Всеволодич. Йдеться про зустріч із князем Ізяславом у Гомії та захоплення Землі В'ятичів 6667 (1159) р.⁴³⁹ Чітка вказівка маршруту пересування княгині Ізяслава, перелік літописних міст Задесення та вдалий результат походу на Вятичів свідчить про прихильність до політики Давидовича з боку літописця.

Яскраво і в доброзичливому тоні як для Святослава Ольговича, так і для Ростислава Мстиславича, описана зустріч 1 травня 6668 (1160) р. у Моровійську⁴⁴⁰. І Святослав, і Ростислав названі без по батькові. Детально описані їхні подарунки один одному (соболі,

⁴³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 499–500.

⁴³⁷ Франчук В. Ю. Киевская летопись... С. 81.

⁴³⁸ Там само. С. 22–23.

⁴³⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 501–502.

⁴⁴⁰ Там само. Стб. 504.

горностаї, чорні куни, песець і рибячі зуби від Ростислава Святославу та два коні з пардусом йому від Святослава), обіди, а також тривалість цього візиту – згадується вчорашній день (це свідчення сучасності запису) та «заоб’трнє» – обід, наданий йому у відповідь Святославом. Т. Л. Вілкул припустила наявність навіть певного хроніста, прихильного до обох цих князів⁴⁴¹, оскільки ціла серія літописних повідомлень, присвячених Святославу і Ростиславу, написані у позитивному до них обох тонах.

Літописний фрагмент про битву на р. Десна між Ізяславом Давидовичем і половцями та військами Святослава Ольговича, Святослава Всеволодича, Ростислава Мстиславича, Рюрика Ростиславича, Володимира Андрійовича і берендеями під 6668 р., що закінчилася перемогою Святослава та його союзників, насичений чернігівськими топонімічними деталями⁴⁴². Відчувається, що літописець виправдовує та захищає Святослава (оскільки Святослав ще й захворів), адже на нього пішов походом його двоюрідний брат Ізяслав, а не навпаки; усі князі об’єдналися проти агресора. Серед чернігово-сіверських топонімів згадуються і Чернігів, і Вир, і Новгород-Сіверський, і Ігорів брод (поблизу Новгорода-Сіверського), і р. Десна, і Криров (скоріш за все, струмок поблизу Чернігова на лівому березі Десни⁴⁴³), і Воробейна, і Росусь, і навіть Вщиж. Це повідомлення локалізоване у часі – в неділю відбулася важлива битва, коли Ізяславу вдалося переправитися через Десну, а вранці був переможний для Святослава бій, де половці Ізяслава були потоплені, а сам він втік до Вири. Більш справний, але коротший і логічніший опис битви за Чернігів зберігся в Лавр. та МЛ (де він поєднаний з попередньою звісткою про невдалий похід Ізяслава Давидовича на Олега Святославича 1159 р., на Путивль, після якого він через 3 дні повертається до Вирю⁴⁴⁴), на нашу думку, фіксує джерело, прихильне до Ізяслава Давидовича.

Ізяслав Давидович просив доньку Андрія Юрійовича за свого небожа Святослава Володимировича Вщизького та їх весілля у Вщижі

⁴⁴¹ Вілкул Т. Л. О происхождении общего текста... С. 79.

⁴⁴² Ипатьевская летопись. Стб. 505–508.

⁴⁴³ Там само. Стб. 506; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К.: Наукова думка, 1985. С. 74.

⁴⁴⁴ Московский летописный свод. С. 67.

6668 р.⁴⁴⁵ Далі Святослав Ольгович йде походом на Вщиж, на Святослава Володимировича – князя вщизького, що тривав аж 5 тижнів. У результаті, останній визнав старійшинство Ольговича⁴⁴⁶. Це, безперечно, була тактична перемога Ольговичів над Давидовичами: йому підкорився останній князь із династії Давидовичів.

Повідомлення про конфлікт між Святославом та його сином Олегом Сіверським (Олег отримав Курськ), під час якого Олег перейшов на бік Ізяслава Давидовича 6668 р., та про битву за Київ між Ізяславом Давидовичем та Ростиславом Мстиславичем, внаслідок чого Ізяслав увійшов до Києва⁴⁴⁷ поєднані 2 різними за змістом та загальною спрямованістю лейтмотивами – взаємин Святослава та його сина Олега та боротьбою князів за Київ (у цьому випадку, між Ізяславом та Ростиславом). Якщо в першому увага літописця акцентована на особистості й інтересах Олега Сіверського, то у другому – переважно на Ізяславі. Дуже докладно описаний бій на околицях Києва з перерахуванням топонімічних деталей – урочище Дорогожичі, Ліхачов і Радиславов двори, Угорська та Золота брами, а також вказуються дві точні денні дати – 8 та 11 лютого (вирішальна битва Ізяслава із союзниками з Ростиславом Мстиславичем на підступах до Києва), що вказує на важливість цієї події для літописця: він радіє успіхам Давидовича. Аж раптом Ізяслав пішов до Білгорода (літописець ретельно відстежує його рух і підкреслює, що він стояв під дитинцем 4 тижні). Не дивлячись на те, що Святослав вимагав заключення миру, він відмовив своєму кузенові⁴⁴⁸.

Надмірна увага хроніста до діяльності Ізяслава (набагато більша, ніж до Ростислава та його союзника Святослава) видає руку наближеної до нього особи, котра дуже добре орієнтувалася на місцевості – як у Києві, так і на Чернігово-Сіверщині – вотчині Давидовичів. Ізяслав названий без по батькові, як і Святослав (як знайомі хроністу кровні родичі). Тож, варто припустити, що велися літописні записи при дворах Володимира та Ізяслава Давидовичів.

Літописна звістка про похід князів на Білгород 6670 (1162) р. проти Ізяслава Давидовича пов'язана логікою і змістом із попередньою.

⁴⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 509.

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ Там само. Стб. 515–517.

⁴⁴⁸ Там само.

У вирішальній битві на р. Желяні вбивають Ізяслава, якого поховав Святослав Ольгович у Борисоглібському соборі в Чернігові⁴⁴⁹. Опис чи не мученицької смерті Ізяслава на полі бою від ворогів («**Вовборъ Генечевичъ и сѣче по главѣ саблею а дрѹгинъ боде и въ стегно въдымъ ѿ**»), згадування монастиря Св. Симеон на Копиревому кінці, куди його відправив Мстислав Ізяславич разом із точною датою смерті (6 березня) і деталі поховання князя (13 березня), а також той факт, що Святослав «**спратавъ его тѣло съ слезами**» (не дивлячись на те, що в житті вони були суперниками і часто воювали) – все це в сукупності вказує на перо іншого літописця, адже ставлення Святослава до Ізяслава змінюється, хай не кардинально, адже вони родичі, нащадки Святослава Ярославича Чернігівського. Згадка Борисоглібського собору як «**штни емѹ цркви**» розвіює усілякі сумніви у тому, що цей фрагмент належить чернігівському хроністу.

Звістка про перебування суздальського єпископа Леона у Чернігові 6670 (1162) р. тематично виділяється з комплексу чернігівських повідомлень⁴⁵⁰, згадує суздальського єпископа і пояснює причини його конфлікту з князем Андрієм Боголюбським (єпископ Леон не відмінив піст у середу та п'ятницю між святом Воскресіння до свята Всіх святих). Вона відсутня в Лавр., тому навряд чи суздальський хроніст вказував би відхід від православних правил князя, а також занотував, що Леон прийшов саме із Суздаля, адже це і так зрозуміло. Підкреслення тривалості його «сидіння» в Ростові на єпископській кафедрі (3 місяці), переховуючись від Андрія Боголюбського, свідчить на користь прихильного ставлення до самого Леона. Ще А. М. Насонов вважав, що ця звістка була записана у Південній Русі зі слів самого Леона⁴⁵¹.

Не дарма, останній йде саме до Чернігова, до князя Святослава Ольговича, адже представники чернігівської династії завжди відзначалися тим, що приймали всіх опозиційно налаштованих до князів церковних ієрархів. Слід згадати Антонія Печерського, котрий 3 роки (1069–1072 рр.) переховувався в Чернігові, у Святослава Ярославича, та й самого Святослава Ольговича, котрий 1159 р. прийняв митрополита-грека Костянтина. Можливо, підкреслення захисту «опозиціоне-

⁴⁴⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 518–519.

⁴⁵⁰ Там само. Стб. 520.

⁴⁵¹ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 146.

рів» входило у концепцію літописних записів, які велися в Чернігові з ініціативи Святослава. До того ж, Святослав Ольгович брав активну участь у вирішенні церковних питань, пов'язаних із церковними владиками та суперечками з приводу постів. Саме тому, на думку О. Л. Конявської, Леон і шукав у Чернігові підтримки з боку князя Святослава, який підтримав коаліцію з супротивників Андрія Боголюбського та Ізяслава Давидовича⁴⁵². Тож, хоча й згадано як про суздальські події, та й про Чернігів, літописна інформація під 6670 р. маркує чернігівське джерело.

Останнє повідомлення про життєдіяльність Святослава Ольговича присвячене його смерті Святослава Ольговича 6672 (1164) р. У ньому детально розповідається про приїзд до нього сина Олега з Новгород-Сіверського через 3 дні після смерті і перипетії стосовно наслідування князівського столу у Чернігові: врешті-решт, Святослав Всеволодич поступився чернігівським престолом на користь свого небожа Олега, а сам пішов до його вотчини – Новгород-Сіверського⁴⁵³.

Ця оповідь КЛ починається з претензій на князювання у Чернігові сина Святослава Олега. Однак чернігівський єпископ (оскільки вважав приховання факту відсутності в Чернігові князя зрадою) надіслав «грамотку» Святославу Всеволодичу із запрошенням до Чернігова. Олегу два дні не говорили про смерть батька, тому він не встиг дістатися Чернігова раніше. Внаслідок цього, Чернігів дістався Святославу, а Новгород-Сіверський – Олегу⁴⁵⁴. У фрагменті згадується новгород-сіверський боярин Іван Радьславич, тисяцький Юрій, єпископ св. Спаса (без імені!) – все це вказує на місцеве походження запису. До того ж, наявна велика кількість прямої мови, опис «грамоти» Святославу Всеволодичу, а також фіксація денної дати смерті і поховання (як зазвичай для чернігівських князів цього періоду в чернігівських фрагментах). Київському книжнику не були цікаві деталі розподілу Чернігівської волості між князями з династії Ольговичів. Навіть те, що тут усі князі названі без по батькові, а Святослав Всеволодич лише по батькові (щоб була видна відмінність від Ольговича) або по імені вказує на місцеве походження нарративного повідомлення, синхронно-

⁴⁵² Конявская Е. Л. Споры о постах второй половины XII в. // Вестник литературного института имени А. М. Горького. 2012. № 1. С. 69–73.

⁴⁵³ Ипатьевская летопись. Стб. 522–524.

⁴⁵⁴ Там само. Стб. 522–523.

го подіям, адже зазначена дата смерті – 15 лютого та поховання – 17 лютого, у понеділок. Ймовірно, літописець був присутній на похованні, через що так точно все зафіксував. Ним могла бути наближена і до Святослава, і одночасно до його сина Олега людина.

Комплекс із 7 літописних звісток 6673 (1165) – 6675 (1167) рр. насичений точними датами чернігівських подій (вони суто чернігівські та новгород-сіверські за змістом) і дуже лапідарний, хронікальний. Вони розміщені послідовно й присвячені сімейним справам князів. До них відноситься інформація про одруження Олега Святославича Сіверського з Агафією Ростиславівною 29 червня 6673 (1165) р.⁴⁵⁵; одруження Ярополка Ізяславича з донькою Святослава Ольговича 6674 (1166) р.⁴⁵⁶; смерть дружини Святослава Ольговича 12 квітня 6674 (1166) р.⁴⁵⁷ (ЛС подає її ім'я – Катерина⁴⁵⁸); смерть останнього князя з династії Давидовичів – Святослава Володимировича у Вщижі⁴⁵⁹; народження у Олега Сіверського сина Бориса (Святослава) 6675 (1167) р.⁴⁶⁰; одруження Болеслави Святославівни з сином Ярослава Галицького Володимиром 6675 р.⁴⁶¹; смерть дружини Олега Святославича Андріївни 6675 (1167) р. та перемога князя Олега над половецьким ханом Боняком 6675 (1167) р.⁴⁶²

Наступна серія з 8 лапідарних літописних звісток про Чернігово-Сіверщину, що розміщені в тексті КЛ послідовно, починається з 6680 (1172) р., зокрема, це повідомлення про народження в Ігоря Святославича сина Володимира (Петра) 6680 р.⁴⁶³; фіксація половецьких набігів на Русь 6681 (1173) р.⁴⁶⁴; звістка про побудову Михайлівської церкви в Чернігові 6682 (1174) р.⁴⁶⁵; народження в Ігоря сина Андріана (Святослава) 6685 (1177) р.⁴⁶⁶; одруження у 6687 (1179) р. Всеволода Святославича, сина Святослава Всеволодича, з донькою польського

⁴⁵⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 524–525.

⁴⁵⁶ Там само. Стб. 525.

⁴⁵⁷ Там само.

⁴⁵⁸ Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодиду... С. 39.

⁴⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 525.

⁴⁶⁰ Там само. Стб. 526.

⁴⁶¹ Там само. Стб. 527.

⁴⁶² Там само.

⁴⁶³ Там само. Стб. 562.

⁴⁶⁴ Там само. Стб. 568.

⁴⁶⁵ Там само. Стб. 571.

⁴⁶⁶ Там само. Стб. 604.

короля Казимира на Пилипове говіння⁴⁶⁷; одруження Володимира Святославича з донькою Михалка Юрійовича 6687 (1179) р.⁴⁶⁸ (згаданий і Чернігів як вотчина Святослава Всеволодича, куди повернулися із Суздалі молодята); смерть дружини Гліба Рязанського⁴⁶⁹; смерть дружини-черниці Всеволода Ольговича (доньки Мстислава Володимировича на ім'я Марія (Агаф'я)⁴⁷⁰ та її поховання в Кирилівській церкві в Києві (яку вона добудувала, а фундатором храму був її чоловік⁴⁷¹); одруження 8 листопада 6687 (1179) р. Володимира Глібовича з донькою Ярослава Всеволодича⁴⁷²; смерть 16 січня Олега Сіверського і його поховання у Михайлівському соборі в Новгороді-Сіверському 6687 (1179) р.⁴⁷³

До більш розлогих, наративних чернігівських фрагментів 6675 (1167) – 6676 (1168) рр., що слідують поспіль, зараховуємо наступні: про союз Олега Сіверського із Ростиславом Мстиславичем у справі відновлення справедливості, що була порушена Святославом Всеволодичем 6675 (1167) р.⁴⁷⁴; хвороба Олега Святославича і передача 4 міст Святославом Всеволодичем своєму двоюрідному брату⁴⁷⁵; обід Ростислава Мстиславича у свого зятя Олега у Чичерську та обмін подарунками та його повернення в Смоленськ 6676 р.⁴⁷⁶; похід Олега Святославича та Ярослава Всеволодича на половців взимку 6676 (1168) р., де зафіксовані назви половецьких веж – Козіни та Беглюкові, що були успішно взяті князями⁴⁷⁷.

Наступний похід на половців відбувся на чолі з Ігорем Святославичем на День Св. Петра 6682 (1174) р. доволі детальний, із зазначенням маршруту пересування князівського війська на День Св. Пророка Іллі та Св. Бориса та Гліба (виїзд з Переяслава, завершення походу)⁴⁷⁸.

⁴⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 612.

⁴⁶⁸ Там само.

⁴⁶⁹ Там само. Стб. 612.

⁴⁷⁰ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі... С. 398; Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику... С. 262; С. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропониимики. М.: Индрик, 2006. С. 252.

⁴⁷¹ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. К.: Либідь, 2005. С. 39–46.

⁴⁷² Ипатьевская летопись. Стб. 613.

⁴⁷³ Там само. Стб. 613.

⁴⁷⁴ Там само. Стб. 525–526.

⁴⁷⁵ Там само. Стб. 526.

⁴⁷⁶ Там само. Стб. 528.

⁴⁷⁷ Там само. Стб. 532.

⁴⁷⁸ Там само. Стб. 568–569.

У результаті походу, Ігор подарував подарунки князям Роману, Рюрику та Мстиславу. Не дивлячись на те, що змістовно цей фрагмент розповідає про Переяславщину (відповідно, і перераховуються місцеві деталі – топоніми Переяславської землі), але його основна ідея – боротьба із половцями, котрі виступають вже не традиційними союзниками князів Ольговичів, але одвічними ворогами Руської землі, котрі мали спільний степовий кордон із нею. Відслідкований не лише маршрут просування Ігоря, але й тривалість походу через використання хроністом приблизних денних дат. Такі деталі міг знати лише учасник і прихильник князя Ігоря, який супроводжував князя.

Літописна стаття про війну в Чернігівській землі між Святославом Всеволодичем та Олегом Сіверським 6684 (1176) р., під час якої Святослав спалив вотчину Олега Новгород-Сіверську землю й повернувся до Чернігова, має чернігово-сіверське походження не тільки через те, що описує місцеві події, але й тому, що хроніст згадав не ім'я князя, а лише приналежність його до місцевості – Чернігівський князь (Святослав – *І.Ч.*). Олег згадується переважно без по батькові, на відміну від київського князя, котрий згаданий як Ярослав Ізяславич Київський (уточнення, характерне для не «свого», а «чужого» літописця)⁴⁷⁹.

Звістка про перемогу під Свірилськом Олега над своїм шурином Глібом Святославичем після того, як його батько Святослав відправив сина до Москви проводити дружин Михайла та Всеволода 6685 (1177) р.⁴⁸⁰ На це повідомлення з точки зору чернігівського походження звернув увагу ще Б. О. Рибаків⁴⁸¹. Лопасна і Свірилськ називаються Чернігівською волостю, а Москва – прикордонним містом, таким чином, окреслюються територіальні межі Чернігівського князівства, які намагалися захищати і зберегти князі Ольговичі.

У повідомленні 6686 (1178) р.⁴⁸² про те, що 2 роки тримав Всеволод Юрійович чернігівського єпископа Перфурія (Порфирія – *І.Ч.*) в Суздаль згаданий чернігівський єпископ Порфирій та ігумен Св. Богородиці Єфрем, а також термін перебування першого у Володимиро-Суздальській Русі. Північноруська літописна традиція, що відо-

⁴⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 579.

⁴⁸⁰ Там само. Стб. 602–603.

⁴⁸¹ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 118.

⁴⁸² Ипатьевская летопись. Стб. 606.

бразилася в Лавр., не містить цієї інформації, тому не може походити із спільного протографу Іп.-Лавр., а лише із додаткового джерела, котрим, як здається, був якийсь чернігівський літописець. Однак, Лавр. згадує єпископа Перфурія тільки під 1187 р., 1230–1231 р. та 1239 р. і це навряд чи могла бути одна й та сама людина⁴⁸³. На думку М. Жарких, під ім'ям Парфеній в ЛС «приховався» єпископ Порфирій (1177–1187 рр.) або Порфирій (1230–1239 рр.).

До чернігівського джерела слід зарахувати і звістку про князівський снем у Любечі 6688 (1180) р., зібраний Святославом Всеволодичем, чернігівським і згодом київським князем⁴⁸⁴. Упорядник літопису наголошує на стратегічному значенні Любеча у системі володінь Святослава. Саме тому він був обраний князем на переговори з братами. Там була заміська резиденція Ольговичів, де традиційно збиралися князівські з'їзди. Тому можна припустити, що це повідомлення до потрапляння на сторінки КЛ належало до чернігівського літописання. Характерно, що князі Ольговичі названі по іменах – Святослав, Ярослав (Всеволодич – *І.Ч.*), Ігор (Святославич – *І.Ч.*) і Всеволод (Святославич – *І.Ч.*), що може вказувати на наближеність літописця до князів, а подія відбувається на Чернігівській землі, тому, можливо, і було місцевого походження, але інформація про неї була включена до Київського літопису під час князювання у Києві Святослава Чернігівського (1181–1194 рр.).

Літописний фрагмент про «лови» князів на Дніпрі, під час яких Святослав Всеволодич Київський схопив Давида Ростиславича, його дружину і товари, а сам залишився в своїй резиденції у Вишгороді до наступного дня, а потім повернувся у Чернігів, відображає інтереси чернігівського князя Святослава⁴⁸⁵.

Заслуговує на увагу комплекс з 5 літописних фрагментів, присвячених боротьбі Ігоря Святославича з половцями. Під 6688 (1180) р. перераховуються по іменах вбиті (половецький князь Козел Сотанович, Єлтут, Кончаков брат, та схоплені половці (Тоттур і Бякоб Кончаковичі, Чугай), під час битви⁴⁸⁶. Згадування Ігоря перед цими «половецькими втратами» явно недоречне, що видає літописну вставку,

⁴⁸³ Лаврентьевская летопись. Стб. 404, 455, 456, 469.

⁴⁸⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 613.

⁴⁸⁵ Там само. Стб. 614–615.

⁴⁸⁶ Там само. Стб. 623.

характерну для чернігівських за змістом літописних фрагментів. Під 6691 (1183) р. описано переможний похід під головуванням Ігоря Святославича на половців⁴⁸⁷. Під 6695 (1187) р. відбулася чергова серія набігів половців на Русь, зокрема пограбування половецьким ханом Кончаком Чернігівської землі і згадування морозної зими, якої вже давно не було. У відповідь на це був організований похід Святослава та Рюрика на половців на р. Снопород й відмова Ярослава Всеволодича підтримати їх, тож Святослав не заходив полишати брата й повернувся назад⁴⁸⁸. Завершується опис половецького вектору політики князя Ігоря та Святослава спільним походом Ольговичів на р. Оскол й втечею руських князів з поля бою⁴⁸⁹.

Фіксація одруження Гліба Святославича з донькою Рюрика Ростиславича, а Мстислава Святославича – з ясиною, свахою Всеволода Юрійовича 6690 (1182)⁴⁹⁰р. видає перо літописця, наближеного до Ольговичів, зокрема Святослава Всеволодича, який одружив своїх синів.

Літописний фрагмент про зустріч Святослава Всеволодича, Рюрика Ростиславича із Ярославом Всеволодичем під Ольжичами 6691 (1183) р. для спільного походу на половців на р. Хірею, оскільки половці на чолі з Кончаком 23 лютого, у перший тиждень посту, здійснили черговий набіг на Русь⁴⁹¹. Похід виявився переможним, тож детально описана як підготовка князів до нього, так і сама битва на річці – було тепло, дощ, багато води й половці не могли втікти, тому в ній потонули. Це фактично була битва-реванш чернігівських князів, що чи не найбільше потерпали від набігів половців.

Окремо слід виділити Повість про похід Ігоря Святославича на половців 6693 р., 23 квітня, у вівторок⁴⁹², котрий разом із Всеволодом Трубезьким, Святославом Ольговичем Рильським, Володимиром Путивльським, Ольстином Олексичем та Чернігівськими Ковуями пішли на р. Донець, на кордон з Половецьким Степом. Вони дочекалися на р. Оскол Всеволода Курського. Дуже докладний опис спільного по-

⁴⁸⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 633.

⁴⁸⁸ Там само. Стб. 653–654.

⁴⁸⁹ Там само. Стб. 673.

⁴⁹⁰ Там само. Стб. 624–625.

⁴⁹¹ Там само. Стб. 628–629.

⁴⁹² Там само. Стб. 637–651.

ходу чернігово-сіверських князів на половців із фіксацією місцевих топонімів, гідронімів, чіткого маршруту пересування князів, цитування прямої мови князя Ігоря, імен половців – господарів Половецької землі, перерахунок денних дат подій (днів тижня), родинних зв'язків інших князів із Ігорем Святославичем («**брата свого**»), а також згадка Святослава Всеволодича і його допомоги, конюха Лавра і порятунків Ігоря втечею. Позитивне ставлення літописця й інших князів на цьому відрізку до Ігоря Святославича маркує руку автора, наближеного до князя Ігоря, який намагався усіляко його виправдати.

Б. Рыбаков вважав, що Повість є самостійним літературним твором, в якому відчутна рука різних авторів, більш пізні вставки, різні позиції, погляди на похід та й на князя Ігоря. При цьому, на її початку князь називався по імені, по батькові, а також по діду – Ігорем Святославичем, внуком Ольговим. Це незвичне антропонімічне сполучення зустрічається в цій повісті лише один раз. Зазвичай таким чином називали князів лише в некрологах, а також у «Слові о полку Ігоревім»⁴⁹³.

У Повісті наявна церковна фразеологія, саме тому П. Толочко вважає, що літописець Святослава Всеволодича був духовною особою, що зазнала втручання редактора КЛ⁴⁹⁴. Утім, у літописній розповіді під 1185 р. міститься пряма мова князя Ігоря, тому, можливо, автором був безпосередній учасник походу на половців, дружинник князя, наголошуючи на її чернігово-сіверському походженні⁴⁹⁵. Уривків прямої мови, оформлені мовленнєвим оборотом «Ігор сказав» або «Ігор сказав братам своїм», можна нарахувати всього 9. Крім того, в Повісті вміщені також уривки прямої мови Святослава, половецьких ханів Кончака та Боняка (обмежуючись коротенькими фразами). З цього можна зробити припущення, що твір був складений на основі усної розповіді самого Ігоря київським літописцем.

Наступне літописне повідомлення, присвячене стосункам чернігівських князів з половцями, фіксує взяття половецьких вез Святославом Всеволодичем з Романом Нездиловичем 21 квітня 6693 (1185) р., на Великдень, де згадується Земля В'ятичів з Корачевим як резиденція князя Святослава⁴⁹⁶. Написана вона синхронно подіям її свідком

⁴⁹³ Рыбаков Б. «Слово о полку Игореве» и его современники. С. 172–173, 193.

⁴⁹⁴ Толочко П. Русские летописи и летописцы... С. 139.

⁴⁹⁵ Його ж. Літописи Київської Русі. С. 54–55.

⁴⁹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 637.

з оточення Святослава, який підкреслив своє ставлення до половців («поганѣѣ») і повернення свого князя саме до Корачева.

Лапідарна звістка про побудову Благовіщенського собору в Чернігові як усипальниці Святослава Всеволодича 6694 (1186) р.⁴⁹⁷ відноситься до суто місцевої тематики, що зазвичай вказувало на існування регіональної літописної традиції.

Комплекс із 6 коротких повідомлень 6696 (1188) – 6707 (1199) рр. присвячений переважно сімейним справам чернігівського та київського князя Святослава Всеволодича та новгород-сіверського князя Ігоря Святославича: одруження синів Ігоря Святославича Святослава – з донькою Рюрика, а Володимира – з донькою Кончака⁴⁹⁸; під 6698 (1190) р. – одруження Давида Ольговича з донькою Ігоря Святославича⁴⁹⁹; під 6702 (1194) р. – перед смертю Святослава Всеволодича прийшли свати за Єфимією Глібовною, його онукою⁵⁰⁰; під 6704 (1196) р. – смерть Всеволода Святославича в Ольжичах і деталі його поховання⁵⁰¹, що супроводжувалося некрологом князю⁵⁰²; під 6704 (1196) р. – війна Ярослава Всеволодича за землю В'ятичів із Всеволодом Юрійовичем та Давидом Ростиславичем⁵⁰³, а також звісткою про смерть 6707 (1198) р. Ярослава Всеволодича і приходом до влади в Чернігові Ігоря Святославича⁵⁰⁴ завершують чернігівські літописні фрагменти КЛ.

Розлоге повідомлення про хворобу, смерть і поховання Святослава Всеволодича 6702 (1196) р. в Кирилівській церкві в Києві після зібрання князів у Рогові, коли він повертався до Корачева через Київ до Вишгорода, до церкви св. Бориса і Гліба⁵⁰⁵. Дуже детальне повідомлення, насичене топонімами, денними датами, а також подробицями з приводу бажання Святослава постригтися перед смертю у ченці видає перо наближеної до князя Святослава особи, що його супроводжува-

⁴⁹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 652.

⁴⁹⁸ Там само. Стб. 659.

⁴⁹⁹ Там само. Стб. 668.

⁵⁰⁰ Там само. Стб. 680.

⁵⁰¹ Там само. Стб. 696.

⁵⁰² Толочко П. П. Чернігово-Сіверське літописання XII ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: 36 наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів, 2007. С. 159.

⁵⁰³ Ипатьевская летопись. Стб. 698–699.

⁵⁰⁴ Там само. Стб. 707.

⁵⁰⁵ Там само. Стб. 679–680.

ла. До того ж, фіксація факту приходу сватів за Єфимією Глібовною, онукою Святослава та його наказ дружині постригтися у черниці після його смерті вказує на наближеність хроніста до князівського дому Святослава Всеволодича та його присутність біля князя в останні дні його життя.

Під 6703 (1195) р. у ЛПС наявна унікальна звістка про поховання Ігоря Глібовича Брянського у Борисоглібському монастирі⁵⁰⁶, можливо, саме в Чернігові, в якому в цей час існував Мученицький монастир⁵⁰⁷. Вона відсутня в тексті КЛ. Це є доволі рідкісним повідомленням, оскільки місце поховання дрібного, удільного князя не цікавило, як здається, не тільки київського літописця, а й суздальського, котрий упорядковував ЛПС. Такі деталі могли бути відомими лише місцевому жителю або наближеній до князя чи чернігівського єпископа особі. Однак у деталізованій інформації літописної статті відсутня денна дата поховання, через що відчувається ретроспективна вставка до ЛПС з якогось додаткового (ймовірно, чернігівського?) джерела. До того ж, у ній наявне ще одне згадування чернігівського монастиря, що також вважається вказівкою на місцевий запис.

Під 6732 (1224) р. в Іп. у частині ГВЛ розмішені згадки про Козельськ, Чернігів, чернігівців, чернігівського князя Мстислава в контексті боротьби старійших князів проти половців⁵⁰⁸. Детальний літописний фрагмент під 6742 (1234) р. про похід Данила Галицького на Чернігівську землю та захоплення міст по Десні – Хоробору, Сосниці, Севську та підписання миру в Чернігові Данилом та Володимиром Рюриковичем з Мстиславом Глібовичем Чернігівським, після чого раптово розповідь переривається описом боїв під Черніговом, поставивши таран мітали величезне каміння, які лише 4 чоловіки могли підняти⁵⁰⁹. Після цього літописець резюмує успіхи князя Данила в «Черниговской стране», де він воював від Хрещення до Вознесення й повернення до Києва⁵¹⁰. Цю вставку дослідники відносять до опису захоплення Чернігова монголами 1239 р., яку штучно розбив укладач

⁵⁰⁶ Летописец Переяславля-Суздальского. С. 121.

⁵⁰⁷ Коваленко В. П. Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці // Сумська старовина. 2008. № 25. С. 11.

⁵⁰⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 741–742.

⁵⁰⁹ Там само. Стб. 772.

⁵¹⁰ Там само. Стб. 743.

т.зв. «галицької частини» Літописця Данила в Іп. на дві частини – під 6742 р. та 6747 р. про бої у Чернігові. Цей фрагмент, чернігівський за змістом, уплетений у текст ГВЛ, оскільки, на думку С. К. Черепанова, він походив з «оригіналу Іп. – південноруського збірника кінця XIII – початку XIV ст., при цьому, дати події були розставлені пізніше»⁵¹¹. На думку О. В. Майорова, мир між князями під 6742 р. є невдалою вставкою в ГВЛ, через що втрачається логіка передачі боротьби з монголами князів, а увесь текст захоплення міст по р. Десна та Чернігова відноситься до подій 6747 (1239) р., записаний зі слів їх очевидця й сучасника⁵¹².

У 6747 (1239) р. монголи обступили місто Чернігів. Обороняв місто князь Мстислав Глібович, утім «іноплеменники» одержали перемогу й запалили місто, залишивши живим лише єпископа, якого забрали до Глухова⁵¹³. Безумовно, це є продовження попередньої розповіді про бої під Черніговом.

Під 1237 р. йдеться про героїчну оборону й захоплення Козельська – монголи розбили стіни та зайшли в дитинець, а мешканці міста оборонялися за допомогою ножів й вбили 4 тисячі татар. Натомість хан Батий місто захопив і повністю вирізав⁵¹⁴.

Таким чином, на основі особливостей висвітлення історії Чернігово-Сіверщини текст КЛ можна розподілити на 3 хронологічних відрізки, що репрезентують насиченість чернігівськими літописними фрагментами. Перший часовий відрізок – 6626–6653 рр. позначився переважно лапідарними (хронікальними) літописними записами про місцеві події, що співвідносилися із церковною обрядовістю – народженням, смертю і похованням князів. Літописець явно слідкував за зміною чернігівських єпископів. Відрізок під 6654–6675 рр. щільно насичений чернігівськими фрагментами, присвяченими боротьбі Юрія Долгорукого за Київ, до якої були втягнуті як князі-Ольговичі, так і Давидовичі, а також князюванню у стольному граді Ізяслава Давидовича, та цілий комплекс записів, присвячених родині Святослава Ольговича, зокрема літописні звістки про Олега Сіверського. На тре-

⁵¹¹ Черепанов С. К. К вопросу о южнорусском источнике... С 281–282.

⁵¹² Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Часть первая // ROSSICA ANTIQUE. 2012. Вып. 1. С. 64–67.

⁵¹³ Ипатьевская летопись. Стб. 782.

⁵¹⁴ Там само. Стб. 780–781.

тому часовому етапі – 6681–6707 рр. розглядається переважно боротьба Ольговичів (Ігоря Святославича, Святослава та Ярослава Всеволодичів) проти половців і суперництву чернігівських князів із Ростиславичами та Всеволодом Юрійовичем за збереження своїх вотчин.

Отже, ці літописні відрізки, на яких наявні чернігівські літописні фрагменти, різняться як за змістовим наповненням, так і за ідейним спрямуванням та обсягом. Вони мають різний ступінь деталізації інформації, присвяченої Чернігово-Сіверщині, серед яких найбільш різноманітний за змістовною складовою та насиченістю місцевими деталями, як показали результати контент-аналізу, виявився другий часовий відрізок (Додаток б), що може вказувати на достатньо неперервну чернігівську літописну традицію в період 1146–1167 рр.

Інформація про Чернігово-Сіверщину XII–XIII ст. у новгородсько-софійській групі літописів XIV–XVI ст.

Найголовнішим і найдавнішим джерелом літописної традиції Новгороду Великого є, безперечно, НПЛ, текст якого зберігся у Синодальному списку XIV ст. (старший ізвод) та у Комісійному списку XV ст. (молодший ізвод).

Д. С. Лихачов кваліфікував його як виключно князівський літопис до 1136 р. – року створення «Софійського временника», а після цього літописання в Новгороді було архієпископським⁵¹⁵. Літописання в Новгороді після 1132 р. було владичним і поповнювалося регулярно з XII ст. порічними записами, тому інформація за XII–XIII ст. є детальною та репрезентативною⁵¹⁶. Утім, новгородські літописці користувалися не лише місцевими новгородськими, але й іншими за походженням писемними та усними, завдяки чому опис цілої низки подій Південної Русі потрапив на сторінки НПЛ. Як помітив П. П. Толочко, південноруські за змістом звістки НПЛ є переважно хронікальними і записаними по свіжих слідах подій⁵¹⁷.

Дослідники XX–початку XXI ст. неодноразово відзначали, що НПЛ значною частиною містить схожий з Н4 текст. На думку О. О. Шахматова, джерелом Н4 був звід 1448 р. загальноруського характеру, що, в свою чергу, використав в якості джерела Володимирський Поліхрон 1423 р. (митрополичий звід Фотія). Він вважав, що НПЛ відобразився у Н4⁵¹⁸. На текст НПЛ молодшого ізводу, за О. О. Шахматовим, вплинули Софійський временник і Новгородсько-Софійський звід 1430-х рр., який походив із загальноруського зводу 1423 р., що реконструюються за спільним текстом С1–Н4⁵¹⁹. Натомість Я. С. Лур'є вважав джерелом НПЛ молодшого ізводу спільний протограф С1 та Н4⁵²⁰. Можливо, саме звідки потрапили

⁵¹⁵ Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 202, 442; Його ж. Исследования по древнерусской литературе. Л.: Наука, 1986. С. 154–184.

⁵¹⁶ Гиппиус А. А. К истории сложения текста Новгородской Первой летописи. С. 3–72; Його ж. К характеристике Новгородского владычного летописания. С. 357.

⁵¹⁷ Толочко П. П. Русские летописи и летописцы... С. 185–189, 193.

⁵¹⁸ Шахматов А. А. Обзорение... С. 160–186.

⁵¹⁹ Там само. С. 366–368.

⁵²⁰ Лурье Я. С. Общерусские летописи XIV–XV вв. Л.: Наука, 1976. С. 91.

до НПЛ південноруські звістки (у тому числі, і чернігівські), що не мають аналогів в інших літописах.

На основі збігу текстів С1 та Н4, а також частково НПЛ молодшого ізводу в історіографії виникла думка про існування їхнього спільного протографа загальноруського походження – Новгородсько-Софійського зводу 1448 р.⁵²¹ Д. С. Лихачов заперечив думку, що один із цих літописів походив від іншого чи навпаки, адже знаходив і у тому, і в іншому більш давні текстові напластування. Він вважав, що С1 та Н4 мали спільний протограф, котрий назвав Новгородсько-Софійським зводом без уточнення датування⁵²².

Відкидаючи ідею зводу – Володимирського Поліхрону, або Поліхрону митрополита Фотія початку XV ст. як джерела новгородсько-софійського зводу 1448 р. за гіпотезою О. О. Шахматова, Я. С. Лур'є вважав одним із джерел протографу С1–Н4 якийсь південноруський звід, близький до Іп. (не уточнюючи при цьому його походження) в частині другої половини XII–початку XIII ст. та Повість про вбивство Михайла Чернігівського – агіографічне джерело. Аргументуючи первинність тексту С1 щодо Н4, дослідник бачив розширення Н4 за рахунок НПЛ⁵²³. Г. М. Прохоров вважає, що С1 і Н4 – варіанти загальноруського ізводу, у першому випадку – московський, в другому – новгородський.

М. Х. Алешковський зазначав, що джерелом південноруських повідомлень початку XIII ст. в НПЛ були усні інформатори, тобто новгородці – учасники походів або посли у Південну Русь. Він згадував ім'я одного з них – новгородського архієпископа Антонія⁵²⁴. З ним погодився О. О. Гіппіус, котрий заперечує існування особливо-го письмового неновгородського за походженням джерела відомостей про Південну Русь, аргументуючи цю тезу лише відсутністю «прямих текстологічних паралелей»⁵²⁵. Натомість, Т. Л. Вілкул за

⁵²¹ Шахматов А. А. Обзорение... С. 153; Лурье Я. С. Общерусский свод протограф Софийской I и Новгородской IV летописей // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1974. Т. 28. С. 125–135; Його ж. Общерусские летописи. С. 73–78; Милютенко Н. И. Южнорусская летопись в общерусском летописании. С. 11–13.

⁵²² Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 446–449.

⁵²³ Лурье Я. С. Общерусский свод протограф. С. 115–119, 128; Його ж. Общерусские летописи... С. 78–79, 99–100.

⁵²⁴ Алешковський М. Х. Новгородський летописний свод 1220-х гг. // Летописи и хроники. 1980. М.: Наука, 1981. С. 107, 109.

⁵²⁵ Гиппиус А. А. К характеристике Новгородского владычного летописания. С. 358.

допомогою аналізу фраз-кліше дійшла висновку про вплив південноруських текстів XIII ст. на НПЛ⁵²⁶.

О. Г. Бобров встановив, що С1 та Н4 мають спільне джерело⁵²⁷. Він доводить існування загальноруського зводу першої половини XV ст. – зводу Фотія 1418 р., що вплинув на С1, а через нього і на Н4⁵²⁸, в той час, як Г. М. Прохоров заперечував будь-яку наявність гіпотетичних зводів, а також лінійну залежність між С1 та Н4⁵²⁹.

С. К. Черепановим шляхом співставлення текстів Іп., С1 та Н4, встановлено спільний протограф їхніх південноруських звісток (переважно за початок – середину XIII ст.) – південноруський збірник кінця XIII–початку XIV ст., що не містив хронологічної сітки. Як показав вчений, літописна стаття про захоплення м. Чернігова монголо-татарами 1239 р. виявилася розділеною в Іп. на 2 частини і міститься під 1247 р., а також розчинена під 1234 р. у контексті галицьких подій⁵³⁰. Дослідник робить не досить обґрунтований висновок (на основі порівняння лише двох літописних повідомлень) про джерело «зводу 1448 р.» – протограф Іп., що краще відобразився в С1–Н4.

Натомість, Н. І. Мілютенко називає протограф С1–Н4 Загальноруським митрополичим зводом початку XV ст., одним із його джерел було південноруське за своїм походженням. Воно, на її думку, міститься у скороченому вигляді в тексті С1 (у місцях, де відображено «київське джерело», марковане фразами «*смотри в Киевском*», «*писано в Киевском*»). Дослідниця також вважає одним з його джерел чернігівську інформацію. Як довів А. М. Насонов, цей південноруський літопис повніше відобразився в МЛ, а в скороченому варіанті потрапив до Загальноруського митрополичого зводу, що відбився в С1⁵³¹. Відмовляючись від ідеї спільного протографу С1–Н4, Н. І. Мілютенко доводить існування одного і того ж самого південноруського літопису, що відобразився і в С1, і в Н4, і МС. Розширений текст НК2 по відношенню до С1 вчена пояснює редагуванням

⁵²⁶ Вилкул Т. Л. «Страна»/страна... С. 134.

⁵²⁷ Бобров А. Г. Летописный свод митрополита Фотия (Проблема реконструкции текста) // Труды Отдела древнерусской литературы. СПб., 2000. Т. 52. С. 102.

⁵²⁸ Бобров А. Г. Новгородские летописи. С. 131, 134.

⁵²⁹ Там само. С. 95–96.

⁵³⁰ Черепанов С. К. К вопросу о южном источнике... С. 280–282.

⁵³¹ Милутенко Н. И. Южнорусская летопись... С. 13, 22, 30–33.

останнього через велику кількість повторів (типу подвійної смерті Ізяслава Давидовича та Юрія Долгорукого)⁵³².

Отже, серед дослідників немає єдиної думки про походження південноруських літописних фрагментів НПЛ за XII – середину XIII ст. Утім, частина південноруських звісток НПЛ є унікальними, оскільки вони містять інформацію про Чернігово-Сіверщину, що відсутня в Лавр. та Іп. Варто мати на увазі, що фразами «на Чернігів», «з Чернігова» або «в Чернігів» у більшості випадків літописець позначав напрямок руху князів, але не походження тих чи інших літописних записів, де про це йшлося.

До того ж, ускладнює розв'язання питання походження південноруської інформації новгородсько-софійської групи літописів розгалужена історіографічна традиція щодо визначення походження протографа С1–Н4 та його відображення в інших літописних зводах. Південноруська інформація С1–Н4 ширша, детальніша та ґрунтовніша, ніж в інших літописних зводах – ймовірних джерелах протографу С1–Н4 (навіть порівняно із НПЛ). Вона складається із київських, чернігівських, переяславських та галицьких літописних звісток, поряд із розширеною й деталізованою інформацією новгородського походження. Жоден із дослідників не окреслив чітких хронологічних меж запозичення інформації південноруського джерела XII–XIII ст. протографом (або текстами окремо) С1 і Н4 та й не визначив, яке походження мало це джерело, його зміст і з яких частин воно складалося.

Тож, яка південноруська літописна традиція відобразилася в літописних статтях НПЛ, С1 та Н4? Для з'ясування цього зупинимося докладніше на літописних статтях новгородсько-софійської групи літописів, що містять додатковий у порівнянні з інформацію Лавр. та Іп. чернігівський літописний матеріал.

Першим таким фрагментом є літописна звістка НПЛ під 6614 (1106) р.: «**Пострижеса Свѣтоша князь, сынъ Давыдовъ, в Черниговѣ тѣсть Всеволожъ**»⁵³³. Вона вміщена і в ПВЛ за Лаврентіївським списком, де немає згадки ні про Чернігів, ані про Всеволода, але додається, що Микола Святоша – онук Святослава (пор.: «**Пострижеса Сѣтославъ снѣ Дѣдовъ внѣкъ Сѣтославъ...**»⁵³⁴),

⁵³² Милютенко Н. И. Южнорусская летопись... С. 47–49.

⁵³³ Новгородская Первая летопись. С. 19, 203.

⁵³⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 281.

оскільки в Лавр., як здається, вона була у первинному вигляді. Потрапивши до Новгороду, в ньому з'явилося уточнення місця постригу князя, бо для новгородця ця подія була незрозуміла і нелокалізована.

Наступний літописний фрагмент НПЛ, насичений чернігівським літописним матеріалом, – це літописна розповідь 6643 (1135) р. про спробу примирення новгородцями киян з чернігівцями, перемогу в битві між якими отримали чернігівські Ольговичі: «**Ходи Мирославъ посадникъ из Новагорода мирить кы(н)ян съ ц(ч)ерниговъци...**» до «...и многы кыяны(ѣ) (овы) и(з)се(ѣ)це, а дрѹгыя из(н)ма(ша) рѹками (мѣсаца августа) ⁵³⁵»⁵³⁶. Упадає у вічі початковий пункт слідування Мирослава – Новгород, однак немає пункту призначення в Київській або Чернігівській землі. Можливо, автор джерела цієї звістки був із цього «пункту призначення», куди ходив новгородець Мирослав, тому, природно, що про нього і не згадав. Схвальний акцент на адресу Ольговичів (мався на увазі Всеволод Ольгович) відчувається і у фразі-кліше «и поможи Богъ Олговичю с ц(ч)ерниговч(ц)и».

Характерною особливістю цього літописного фрагменту є також згадка «**вса земля Рѹсская**» (у значенні Південна Русь), що протиставляє Новгород «земле Руской» у вузькому змісті. У Комісійному списку НПЛ відображена і приблизна дата події – *серпень*, що може вказувати на ступінь значущості її для фіксації або вказувати на особисту манеру літописця. Те, що цієї інформації в описі боротьби між Всеволодом Ольговичем та Ярополком Володимировичем не містить Іп., свідчить на користь відображення у НПЛ якогось додаткового південноруського джерела, ймовірно, чернігівського походження.

За змістом і манерою фіксації унікальним є чернігівське за змістом повідомлення під 6644 (1136) р. НПЛ: «**ѡъ то же лѣто приде Новѹгородѹ князь Свѣтослав Олговиць ис Ц(Ч)ернигова, от брата Всеволодка, мѣсаца июла въ 19, преже 14 каланда августа, в нѣделю, на соборъ свѣтыхъ кѹфимие, въ 3 часа дне, а лѣне невеснѣи въ 19 день** (в НПЛ молодшого ізводу дата скорочена до 19 липня, дня собора Св. Євфимія – *І. Ч.*)»⁵³⁷. Така максимально точна

⁵³⁵ У дужках вказуємо окремі літери (або текст) за НПЛ молодшим ізводом. Основний текст у цитатах поданий за НПЛ старшим ізводом (Синодальний список).

⁵³⁶ Новгородская Первая летопись. С. 23, 208.

⁵³⁷ Там само. С. 24, 209.

денна дата події є великою рідкістю; вона абсолютно унікальна серед конкретно датованих звісток НПЛ, що й підкреслюється літописцем. Дійсно, цей рік позначився у свідомості новгородців переворотом – вигнанням «свого» князя Всеволода Мстиславича і запрошенням «іншого», із конкуруючого табору Ольговичів – Святослава Ольговича. Воно написано з позиції новгородця, за часів єпископства новгородського владики Нифонта – опонента Святослава Ольговича. Це повідомлення міститься і у С1–Н4, однак у скороченому вигляді – без денної дати⁵³⁸.

Літописний фрагмент НПЛ під 6644 (1136) р. продовжує тематику правління князя Святослава в Новгороді: «**В то же лето ожениса Святослав Ольгович Новгороде и вѣнцася своими попы Ѹ святаго Николы; а Нифонт его не вѣнца ни попомъ на сватеѸ ни церенцемъ (чернцемъ) дасть (не да на сватеѸ ийти), глагола: «не достоятъ (ти) еа помти»**⁵³⁹. На думку А. Литвиної та Ф. Успенського, Святослав Ольгович знаходився у близькому родстві із дружиною через попередній шлюб, через що єпископ Нифонт і відмовив їх вінчати⁵⁴⁰. У скороченому вигляді ця інформація має як змістові, так і текстологічні паралелі в Н4⁵⁴¹, однак її зовсім немає у Іп. і Лавр. З першого погляду неприязне ставлення до Святослава з боку єпископа Нифонта вказує, ймовірно, на руку противника цього князя, наближеної до новгородського архієпископа особи, що уклала НПЛ у цей час. Відсутність денної дати такої резонансної для життя Новгороду події може означати запис «заднім числом». Згадані ж «*свои попы*» (духовний клір з оточення Святослава Ольговича, можливо, чернігівці – *І.Ч.*) могли стати інформаторами (або навіть авторами) цієї звістки.

Звістка про початок князювання у Чернігові Володимира Давидовича 6646 (1138) р. наявна як у С1, так і у Н4, утім дуже лапідарна в Іп. (у частині КЛ)⁵⁴². Вона слідує відразу після повідомлення, що

⁵³⁸ Софийская Первая летопись старшего извода // ПСРЛ. М., 2000. Т. 6. Вып. 1. Стб. 222; Новгородская IV летопись // ПСРЛ. М., 2000. Т. 4. Ч. 1. (репринтное издание М., 1848). С. 147.

⁵³⁹ Новгородская Первая летопись. С. 24, 209.

⁵⁴⁰ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. «Не достоитъ ея пояти»: Почему новгородский епископ Нифонт не хотел венчать Святослава Ольговича? // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2013. № 3. С. 79–80.

⁵⁴¹ Новгородская Четвертая летопись. С. 148.

⁵⁴² Софийская Первая летопись. Стб. 225; Новгородская Четвертая летопись. С. 149.

в Києві став князувати Всеволод Ольгович у варіанті С1, а у тексті Н4 – перед дублюванням повідомлення про смерть Ярополка Володимировича із уточненням терміну його князування в Києві – 7 років. Логічно, що Всеволод мав посадити туди іншого князя. Утім, з КЛ знаємо, що він не зробив цього, через що його брат, Ігор Ольгович ображався на нього⁵⁴³. Це додаткове повідомлення може бути наслідком якоїсь попередньої фіксації. На користь цієї думки свідчить літописна стаття 6646 р. (1139 р.) Лавр., де наявна така суттєва деталь, як точна денна дата початку князування Всеволода в Києві – 5 березня, а також те, що свого двоюрідного брата Володимира він посадив замість себе у Чернігові⁵⁴⁴. Літописна стаття 6646 (1138) р. Літописця Переяславля-Суздальського зафіксувала долю ще одного сина Олега Святославича – Гліба, який помер. Редактор же КЛ – киянин, ймовірно, не вважав доцільним цікавитися чернігівськими справами, тому КЛ не знає такої інформації, тоді як майже синхронний літописний звід – ЛПС – цей давній текстовий пласт чернігівського походження зберіг. Тож, саме від цієї дати, ймовірно, слід рахувати початок літописних записів при дворі Давидовичів у Чернігові, що найкраще відобразилися в С1 і Н4.

Літописна стаття Н4 про початок князування Ізяслава Давидовича в Чернігові у зв'язку зі смертю Ізяслава Мстиславича в Києві 6662 (1154) р.⁵⁴⁵ Вона є розширеним повідомленням у порівнянні з Іп., де лише побіжно, у контексті інформації про смерть Ізяслава Мстиславича, зазначається, що Ізяслав Давидович йде з Чернігова до Києва, отже, він сидів там. Утім, за яких обставин він став чернігівським правителем, залишається незрозумілим⁵⁴⁶. Як бачимо, тут залишкове повідомлення якогось іншого літописного джерела, що ретельно фіксувало порядок заміщення чернігівського князівського столу, як і в попередньому повідомленні.

Наступний фрагмент із серії літописних статей, присвячених Ізяславу Давидовичу, 6667 (1159) р. – перемога Ізяслава Давидовича у битві проти Ольговичів за Чернігів на р. Десна від слів «**Приде Изяслав Давидович с половцы к ЧерниговѸ...**» до «**...Иде**

⁵⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 303.

⁵⁴⁴ Летописец Переяславля-Суздальского. С. 67; Лаврентьевская летопись. Стб. 307.

⁵⁴⁵ Новгородская Четвертая летопись. С. 153.

⁵⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 469.

Ростислав к Киеву и сѣде на столе»⁵⁴⁷. Воно є унікальним ще й тому, що в жодному суцільному літописному тексті Ізяслав Давидович не видається одним із головних героїв, тоді як саме в С1–Н4 з'являються нові деталі, що характеризують його як політичного діяча.

Повідомлення С1–Н4 про смерть митрополита Костянтина в Чернігові 6667 (1159) р.⁵⁴⁸ дуже коротке, аналістичне, без зазначення точної дати і якихось житійних чи місцевих деталей у порівнянні із поширеним варіантом МЛ⁵⁴⁹. У Лавр.⁵⁵⁰ же зафіксована остання воля митрополита Костянтина не бути похованим, а викинутим за межі міста, що він висловив чернігівському єпископу Антонію. Зрештою він був похований у Чернігівському Спасі за сприяння князя Святослава Ольговича.

Ця літописна стаття повторюється і в С1⁵⁵¹ та у повному варіанті у Н4⁵⁵², причому в останньому вона повторюється двічі – перший раз лише констатація смерті, а другий – опис усіх обставин смерті та поховання з елементами агіографії, що вказує на наявність в упорядника декількох джерел про цю подію, одне з яких – спільний протограф С1–Н4, а інше – південноруське, що містило агіографічну розповідь про смерть митрополита Костянтина («Житіє»?).

Унікальна літописна звістка С1–Н4 від слів **«Той же зими побєди Ростислав Изяслава Давидовича...»** до **«...а Изяслава несоша к Чернигову»** перенасичена деталями смерті Ізяслава Давидовича під 6668 р. (1160 р.) на р. Желяні поблизу Білгорода у битві проти Ростислава Мстиславича, що нібито підводить підсумок життєдіяльності князя⁵⁵³, за змістом повторює звістку під 6670 (1162) р. Іп.⁵⁵⁴ У вирішальній битві на р. Желяні вбили Ізяслава, і його поховав Святослав Ольгович у Борисоглібському соборі⁵⁵⁵. Опис чи не мученицької смерті Ізяслава на полі бою від ворогів (**«Виборъ Генечевичъ и сѣче по главѣ саблею а другынъ боде и въ стегно**

⁵⁴⁷ Софийская Первая летопись. Стб. 231–232; Новгородская Четвертая летопись. С. 158.

⁵⁴⁸ Новгородская Первая летопись. С. 30, 217.

⁵⁴⁹ Московский летописный свод. С. 66–67.

⁵⁵⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 349.

⁵⁵¹ Софийская Первая летопись. Стб. 232.

⁵⁵² Новгородская Четвертая летопись. С. 158.

⁵⁵³ Софийская Первая летопись. Стб. 232; Новгородская Четвертая летопись. С. 159.

⁵⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 518.

⁵⁵⁵ Там само. Стб. 518–519.

вѣдымъ ѿ»), згадування монастиря Св. Симеона на Копиревому кінці, куди його відправив Мстислав Ізяславич разом із точною датою смерті (6 березня) і деталі поховання князя (13 березня), а також той факт, що Святослав **«спратавъ его тѣло съ слезами»** (не дивлячись на те, що в житті вони були суперниками і часто воювали) – все це у сукупності видає перо іншого літописця, адже ставлення Святослава до Ізяслава змінюється, хай не кардинально, адже вони родичі, нащадки Святослава Ярославича Чернігівського. Згадка Борисоглібського собору як **«ѡтни емѡ цркви»** розвіює усілякі сумніви у тому, що цей фрагмент належить чернігівському хроністу.

Версія МЛ насичена додатковими деталями: Шварно, Степан і Якун Мілятичі, Нажир Переяславич, котрих захопили під час битви, були боярами Ізяслава, тобто чернігівцями, частина з яких була вбита; Ростислав Мстиславич, сумуючи за Ізяславом, висловлює невдоволення тим, що останній зазіхав на київський престол; Ізяслав Давидович просив пити води, але йому дали вина, після чого він відразу помер і був похований у родовому монастирі Св. Симеона на Копиревому кінці⁵⁵⁶. Частина дослідників вважали, що ці подробиці МЛ і С1 походили з південноруського джерела. Саме це розширене повідомлення неодноразово привертало увагу дослідників, перш за все, як підтвердження наявності у Н4 слідів південноруського зводу, близького до Іп. Наявність прямої мови Ростислава та Мстислава у звертанні до Ізяслава Чернігівського (**«Брате Изяславе! Се ли ты годѣ? Мала ли те еси Черниговская волость? И Киева къ Черниговѡ хотѣлъ еси, то ты было не годѣ, и изъ Бѣлгорода хотел ма еси выгнати?»**)), а також деталі самої смерті чернігівського князя видають руку сучасника і свідка події, наближеного до чернігівських князів.

Цей текст походить зі спільного джерела МЛ, С1–Н4, яким був, на думку А. М. Насонова, Поліхрон митрополита Фотія⁵⁵⁷, що в сучасній історіографії прийнято називати Новгородсько-Софійським зводом. Можна припустити, що текст МЛ у цій літописній статті містив давнє південноруське джерело чернігівського походження (адже майже

⁵⁵⁶ Московский летописный свод. С. 71.

⁵⁵⁷ Насонов А. Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. М., 1961. Вып. 9. С. 375.

усі деталі є чернігівськими по своїй суті – імена чернігівців, назва родового монастиря Ольговичів у Києві, останні слова чернігівського князя). Отже, 3 вищенаведені повідомлення С1 та Н4 показують невидиму присутність південноруського джерела, прихильного до Ізяслава Давидовича.

Літописна стаття С1–Н4 під 6694 (1186) р. про похід Ольговичів на половців, спочатку переможний на їхні вежі, а потім – похід Ігоря Святославича із синами та братами за р. Дон⁵⁵⁸. Згадування «некого гостя» у протографі С1–Н4, що розповідь про цей похід приніс якийсь усний інформатор, ймовірно, чернігівець, наближений до князя Ігоря Святославича. Під цим роком був зафіксований сумнозвісний похід Ігоря на половців 1185 р.

Унікальною є і літописна звістка НПЛ про війну 6703 (1195) р. чернігівського князя Ярослава Всеволодича із Всеволодом Юрійовичем та Давидом Ростиславичем Смоленським: **«Той же зимѣ вишаса смолнѣне съ черниговьцы и поможе Богъ ц(ч)ь(є)рниговьц(ч) емъ»** до **«...и не баше мира межи(дю) ими, нъ ратъ большю(ю) воздвигнѣ(о)ша»**⁵⁵⁹. Цей фрагмент не повторюється ні в Лавр., ані в Іп. У НПЛ детально розповідається про конфлікт чернігівського князя із смоленським за землю В'ятичів. Літописець ніби підкреслює, що чернігівці та смольняни постійно конфліктували, повторюючи літописний зворот **«не баше мира межи(дю) ими»** двічі. Характерно, що названі по іменах новгородці, чернігово-сіверські князі – Ярослав Всеволодич та Ігор Святославич, а також смоленський князь Давид і Всеволод Юрійович. Фраза-кліше новгородських літописців – **«и помози Бог церниговцемъ»** вкотре видає автора, котрий був на боці чернігівців, який виправдовував позицію Ольговичів стосовно землі В'ятичів та їхні права на неї.

Літописний фрагмент С1 під 6703 (1195) р. про похід Мстислава Новгородського на Південну Русь: **«Того же лѣта поиде князь Мстиславъ с новгородцы къ Киевѣ и повоеваше по Днѣпрѣ города черниговьскыя и Рѣчици...»** до **«...и вдёмше дары придоша в Новѣгородъ»**⁵⁶⁰. Хоча які саме міста Чернігівської землі

⁵⁵⁸ Софийская Первая летопись. Стб. 247; Новгородская Четвертая летопись. С. 174.

⁵⁵⁹ Новгородская Первая летопись. С. 42, 235.

⁵⁶⁰ Софийская Первая летопись. Стб. 250.

були пограбовані, літописець не уточнив, але вказав тривалість стояння під Черніговом війська Мстислава – 12 днів. Навряд чи можна відчувати тут залишки усного повідомлення новгородця – учасника походу, адже яскравого детального опису немає. До того ж, маршрут походу відображений чітко – Новгород – Київ (із чернігівськими містами на р. Дніпро) – Білгород – Чернігів – Новгород. Цікаво, що повідомлення помилково віднесено до 6703 р., тоді як у НПЛ воно текстологічно інше і знаходиться під 6723 р. Літописець С1 сам видав свою помилку, вказавши на 10 років князювання Всеволода Святославича в Києві (у 1195 р. він ще не був взагалі київським князем). Характерно, що в Н4 цей текст міститься під 6722 р. і майже тотожний тексту С1 (однак додатково вказане ім'я новгородця – посадник Твердислав та факт відкриття вишгородцями воріт свого міста)⁵⁶¹. Утім, у НПЛ найбільша кількість деталей походу (уточнення, що Ярополк, брат Ростислава, онук Олега; про вокняжіння у Києві Мстислава Романовича). Навіть ідеологічне спрямування цієї інформації вказує на автора-новгородця, який підкреслив ставлення Ольговичів до походу, що заміщення на київському престолі князів відбулося на користь Ростиславичів, отже, цей текст має новгородське походження, а деталі були відомі інформатору, тоді як варіант С1–Н4 – південноруського походження.

Як бачимо, він потрапив із НПЛ, однак у спільному протографі С1–Н4, мабуть, видозмінився, через що виникли помилки в тексті С1. Аналіз цього повідомлення нібито є аргументом на користь того, що більш справний і первинний текст протографу С1–Н4 міститься в Н4 (як і доводив О. О. Шахматов⁵⁶²). Однак, як здається, на тексти обох літописів справили вплив не лише спільні, але й різні джерела.

Характерно, що немає вказівки на якісь додаткові джерела типу «**Писано в Києвском**» (як у С1). Та й такої звістки не знає КЛ. Не можна зарахувати це повідомлення і до Короткого новгородського літописця, адже воно доволі розширене за рахунок південноруської топонімічної інформації. Отже, мабуть, воно походить із південноруського джерела XII–XIII ст.

Повідомлення Н4 під 6704 (1196) р. з приблизною датою походу Всеволода Юрійовича на Чернігів: «**а Всеволод иде на Чернигов,**

⁵⁶¹ Новгородская Четвертая летопись. С. 184–185.

⁵⁶² Лурье Я. С. Общерусские летописи... С. 73.

и съвокоупи силоу свою и Половецкоу...» до «...выгнаша кня_ за Дрослава из Новгорода на Юрьев день осенний»⁵⁶³. Однак там не згадується жодної місцевої чернігівської деталі, топонімічної інформації. Та й немає детального опису події, проте перелічені по іменах імена новгородців – учасників походу. Скоріш за все, хтось із них виступив інформатором новгородського літописця. Тому цей літописний фрагмент аж ніяк не можна вважати південноруським.

До південноруських фрагментів можна зарахувати й яскраве повідомлення про захоплення Києва під 6711 (1203) р. спільними військами: «Рюрикъ съ Ольговици и съ погаными половци Концакъ и Данила Баковиць, възвша град Киев на щитъ в 1 день, генваря, на святаго Василиа...» до «...а град пожгоша»⁵⁶⁴. Як помітив М. Х. Алешковський, у тексті НПЛ молодшого ізводу вона відокремлена від наступної літописної звістки південноруського (може, й навіть чернігівського походження) вставкою тексту Повісті про взяття Царгороду 1212 р. Саме тому під 30-х рр. XIII ст., на його думку, і вставлені літописні повідомлення про справи у Києві, Чернігові та Галичі, що напряду не пов'язані із Новгородом⁵⁶⁵.

Звідки детальна інформація про битву за Київ стала відомою у Новгороді? Це не міг бути усний інформатор-новгородець, адже новгородці у ній не брали участі. Кліше «**възвша град Киев на щитъ**», що повторює із зміною назви міста стійкий зворот Іп. під 6655 р.⁵⁶⁶, імена половецьких ханів (згадування їхніх імен фіксується, за нашими спостереженнями, і на чернігівських фрагментах Іп.), а також наявність повної денної дати події переконливо вказує на очевидця, який міг бути чернігівцем. Ця літописна стаття дублюється в Н4 у скороченому вигляді, без зазначення імен половців, із зміщеною на день датою – 2 січня 6711 р.⁵⁶⁷

Утім, О. Л. Конявська аргументовано виводить статтю про взяття Києва НПЛ від усних розповідей свідків подій – торговців з Новгорода. Розвиваючи тезу О. О. Гіппіуса про вплив гіпотетичного володимиро-суздальського зводу Всеволода Юрійовича на текст південно-

⁵⁶³ Новгородская Четвертая летопись. С. 177.

⁵⁶⁴ Новгородская Первая летопись. С. 45, 240.

⁵⁶⁵ Алешковский М. Х. Новгородский летописный свод 1220-х гг. С. 105, 109.

⁵⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 358.

⁵⁶⁷ Новгородская Четвертая летопись. С. 180.

руських статей початку XIII ст. НПЛ, дослідниця відзначає два джерела інформації – те, що відображає північно-східне джерело Короткого літописця та суздальське – звід Всеволода «Велике Гніздо» (для НПЛ молодшого ізводу)⁵⁶⁸. Можливо, це повідомлення потрапило до Н4 шляхом скорочення тексту НПЛ.

Після цієї звістки у НПЛ Синодального списку під 6711 (1203) р. йде своєрідне продовження: «**Въ то же лѣто победиша Ольговица Литвѣ: избиша ихъ 7 сот и 1000**»⁵⁶⁹ – не що інше, як продовження опису активної діяльності Ольговичів. Це логічно впливає з їхніх амбітних задумів. Згадування точного числа жертв противника звеличує чернігівську династію. Ідентична за текстом звістка міститься і у С1 та Н4⁵⁷⁰, оскільки вона походить із самого НПЛ. У скороченому варіанті ця інформація збереглася і у складі Рог.⁵⁷¹ Мусимо припустити, що вищезазначені звістки мали південноруське походження, а інформація про перемогу Ольговичів над Литвою є чернігівською.

Літописний фрагмент 6717 (1209) р. про похід Костянтина Всеволодича на Чернігів; опис обіду великого князя Всеволода Святославича Чермного та рязанських князів на р. Ока; похід Всеволода Чермного на Пронськ до Рязанської землі та повернення новгородців до Новгорода, а Костянтина – до батька⁵⁷². Вказівка на новгородців – учасників походу, а також деталі конфлікту Всеволода із рязанцями та його прихід до Пронська із використанням прямої мови князя «**преданте ми сѧ**», «**кто вы добръ того любите, злыхъ казните**» (у звертанні до новгородців) видає свідка подій, можливо, із табору самого Всеволода. Події у Рязанській землі навряд чи знав новгородец, тоді як чернігівець – прибічник Всеволода Чермного – ніяк не міг оминати їх своєю увагою і, ймовірно, приніс цю звістку до Південної Русі, до двору Всеволода Чермного.

Під 6722 (1214) р. у С1 міститься цікава звістка про вигнання Ростиславичів з Русі Всеволодом Святославичем⁵⁷³. Воно нібито ви-

⁵⁶⁸ Конаяская Е. Л. «Южнорусские статьи» в новгородских летописях. С. 170–174; Ї ж. «Южно-русские» статьи первой половины XIII в. в новгородских летописях. С. 98–109.

⁵⁶⁹ Новгородская Первая летопись. С. 45, 246.

⁵⁷⁰ Софийская Первая летопись. Стб. 253; Новгородская Четвертая летопись. С. 181.

⁵⁷¹ Рогожский летописец, Тверской сборник // Полное собрание русских летописей. М.: Языки русской культуры, 2000. Т. 15. Изд. 2. Вып. 1. С. 39.

⁵⁷² Новгородская Первая летопись. С. 247–248; Софийская Первая летопись. Стб. 261; Новгородская Четвертая летопись. С. 181.

⁵⁷³ Софийская Первая летопись. Стб. 263.

тіснило інформацію про вигнання Всеволода Черного Мстиславом Мстиславичем (звітка про яке, як зазначалося вище, розміщена під 6703 р.). У ній виправдовується князь. Тому вона має південноруське походження і не відобразилася в жодному джерелі. Отже, походила із південноруського джерела XII–XIII ст.

Наступний літописний текст НПЛ під 6722 (1214) р. повідомляє про конфлікт Всеволода Черного із Ростиславичами та про похід Мстислава Мстиславича на Чернігів. Слова «...и тако пондоша и Ѡмольньска, и постигъше княза и начаша воевати по Днѣпру городѣ Черниговскѣе и взяша Рѣчицѣ на щитѣ и иные городѣ мнозѣ чьрниговьскыя»⁵⁷⁴, можна припустити, були отримані з вуст учасників цього походу, хоча і увесь фрагмент зосереджений навколо Києва і Чернігова. Головними героями в усій літописній статті є новгородці на чолі з Мстиславом. Та й відчувається невидима присутність літописця-новгородця, котрий радіє успіхам свого князя у Південній Русі: «...възаша мирѣ и въземъше дары, придова Новгородѣ вси сдрави». Тому робимо висновок про новгородське походження запису, можливо, зі слів учасників цього походу або з уточненням від інформаторів-чернігівців. Утім, саме в НПЛ міститься єдина згадка в давньоруських літописах про літописне місто Чернігово-Сіверщини – Речицю, що може вказувати на контамінований літописцем текст з двох джерел.

Не зупиняючись на княжінні Михайла Всеволодича Чернігівського у Новгороді, наголосимо, що літописні статті під 6733 (1225) та 6737 (1229) рр., безперечно, відносяться до новгородського порічного літопису (можливо, тому насичені яскравою прямою мовою цього князя, а також містять денну дату другого приходу Михайла на князівський стіл до Новгорода). Всі звертання князя до новгородців передані літописцем прямою мовою, причому ім'я князя написано по батькові та навіть із вказівкою на далекі коріння (Михайло, син Всеволода, онука Олега); розповідається про те, що новгородці не захотіли відпускати до Чернігова Михайла, просили його залишитися⁵⁷⁵. Сама літописна стаття 6733 (1225) р. написана з позиції Михайла Всеволодича, явним його прихильником-новгородцем. Літописець

⁵⁷⁴ Новгородская Первая летопись. С. 53, 252.

⁵⁷⁵ Там само. С. 268–269.

поважає князя і цінує його рішення, ба навіть намагається виправдати князя через його відмову від Новгороду і повернення до своєї вотчини – Чернігова. Можливо, саме з 1225 р. між Новгородом та Черніговом встановився зв'язок, завдяки чому інформація про Чернігово-Сіверську землю потрапила до НПЛ.

Вже 1229 р. Михайло Всеволодич вдруге поїхав до Новгороду. Новгородці знову були раді, що їхнє бажання здійснилося: «и ради быша новгородци своемъ хотению»⁵⁷⁶, сформульоване стійкою формулою. Там він активно вирішував спірні справи, а літописець радів з цього. Видно, що князь був оточений прихильними до нього новгородцями. При цьому розмови князя з новгородцями передані детально і тут знову використана пряма мова. Літописець позитивно ставився до князя Михайла, що, можливо, вказувало на певний зв'язок Новгороду з Черніговом, ще й тому Михайло міг завоювати цю прихильність з боку літописця-новгородця.

Літописна стаття НПЛ під 6739 (1231) р.: «Той же осени ходи Ярославъ ратию на Църниговѣскю волость с новгородци и с всѣю властью своею на Михаила, и пожже Шереньскъ; и стоа под Мосальскомъ, и вспатиса вспать истративъ обильмъного. Тѣ же подъ городомъ застрѣлише Олдана подвойскаго и без мира отъидоша»⁵⁷⁷. Згадування на території Чернігово-Сіверщини не тільки літописних міст, але й чернігівського князя, а також іншого чернігівця по імені – Олдана подвойського, невідомого за іншими літописними джерелами, ставить питання про відображення якогось додаткового джерела. Однак вказівка на новгородців як учасників походу вказує на їхню можливість передачі цієї інформації з вуст очевидців новгородському літописцеві. Із НПЛ ця звістка перейшла у скороченому вигляді, без другої частини і до С1 та Н4⁵⁷⁸.

Коротка літописна звістка НПЛ із чіткою локалізацією слідує відразу за попереднім повідомленням і є ніби його продовженням: «Того же лета престависа Водовик (и) Внезд, посадникъ новгородчский, в Ц(Ч)ерниговѣ» 6739 (1231) р.⁵⁷⁹. Таке уточнення соціальної позиції Внесда Водовика записане, ймовірно, не у Новго-

⁵⁷⁶ Новгородская Первая летопись. С. 274.

⁵⁷⁷ Там само. С. 70, 280.

⁵⁷⁸ Софийская Первая летопись. Стб. 286; Новгородская Четвертая летопись. С. 212.

⁵⁷⁹ Новгородская Первая летопись. С. 70, 280; Новгородская Четвертая летопись. С. 212.

роді, де літописець це знав, а в іншому місці, можливо, в Чернігові, адже Чернігів згаданий як місце смерті. Ця інформація є доволі рідкісною. Зазвичай для НПЛ не є характерним вказівка на місце смерті ні посадників, ані архієпископів, утім, майже завжди позначена точна денна дата їхньої смерті.

Звістка НПЛ про похід двох князів проти Михайла Всеволодича 6743 (1235) р., починаючи від слів **«Понде князь Владимиръ Рюриковичъ съ князми и Данило Романовичъ с галичаны на Михаила Всеволодича Чермного...»** до **«...и на Нѣмцыхъ имаше искъпъ князи»**⁵⁸⁰. М. Х. Алешковський побачив тут руку новгородця, котрий зафіксував це зі слів очевидців⁵⁸¹. На нашу думку, така літописна звістка не містить рис усного повідомлення, тим паче переданого з вуст очевидців, оскільки немає яскравих деталей, лише чіткий, послідовний перерахунок бойових дій (характерною особливістю цього опису є згадка топографічної частини Чернігова – посаду, а також особлива увага до околиці Чернігова і його князя Михайла) та заміщення князівських столів у Києві та Галичі. Отже, мусимо припустити південноруську фіксацію цієї події, можливо, в Києві, ретроспективно, в період правління Михайла Всеволодича Чернігівського.

Серія літописних записів С1–Н4 пов’язана із захопленням монголо-татарами Чернігово-Сіверщини. Особливо докладною є розповідь про здобуття Козельська 6746 (1238) р.: **«Батыю же пришедшу к Козельскѣ»** до **«...Батыевн вземше Козельск и придеше в землю Половецкѣю»**⁵⁸². Помітно, що за основу взято текст ГВЛ під 6745 (1137) р.⁵⁸³ Дублюється він і у ВЛ⁵⁸⁴. Утім, жоден літописний звід не називає вік князя Василя, як це зазначено у Н4 – 12 років⁵⁸⁵. В усіх літописних текстах є суттєві деталі взяття та пограбування міста: згадується молодий князь Василь, який був не в змозі обороняти місто, тому віче жителів Козельська постановило захищатися самотійно, козяни вбили ножами 4000 монголо-татар, 7 тижнів сміливо оборонялися, за що татари назвали Козельськ «злым градомъ», доля

⁵⁸⁰ Новгородская Первая летопись. С. 73–74; 284–285.

⁵⁸¹ Алешковский М. Х. Новгородский летописный свод 1220-х гг. С. 109.

⁵⁸² Новгородская Четвертая летопись. С. 221–222.

⁵⁸³ Ипатьевская летопись. Стб. 780–781.

⁵⁸⁴ Летопись по Воскресенскому списку. С. 143.

⁵⁸⁵ Новгородская Четвертая летопись. С. 222.

ж самого князя залишилась невідомою. Це показує швидку фіксацію події по гарячих слідах, зі слів очевидців чи самим очевидцем.

Опис взяття Чернігова 6747 (1239) р. продовжує фіксацію перебігу подій під час захоплення монголо-татарами Південної Русі⁵⁸⁶. Мстислав Глібович, чернігівський князь, як міг захищав свій домен, але не спромігся організувати гідної оборони міста проти монголо-татар. Як пише літописець, вони «**оже и таранъ на нъ поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрѣла, а камень ажкоже можахотъ 4 можжи сильнии подъати**»⁵⁸⁷. С1 подає ті ж відомості, що і Н4, однак більш емоційно і виразно передає сутність події: «**Бившееа имъ крѣпко, лють бо бѣ бои ѿ Чернигова**»⁵⁸⁸. Звертає на себе увагу і уточнення, що чернігівського єпископа не вбили, а повели у Глухів (називається ще один чернігівський топонім). Такі деталі були відомі лише сучаснику подій, котрий сам, можливо, брав участь в обороні міста Чернігова.

Інформацію, невідому жодному літописному зводу, подає Авр. – це точна денна дата захоплення Чернігова монголо-татарами і якийсь Ігнат хрест – мабуть, місцевий топонім: «**Того же лета взяша татарове Чернигов октября 18, и ходиша до Игнача креста**»⁵⁸⁹. Авр. відобразив короткі відомості Новгородського зводу⁵⁹⁰, однак ті ж звістки повинні були міститися і в С1–Н4, джерелом (чи навіть протографом), згідно з О. О. Шахматовим, яких він був. Утім, як показано вище, такого повідомлення там не знаходимо. Можливо, слід ставити питання про існування в укладача Авр. наприкінці XV ст. ще одного, вже південноруського літописного джерела XIII ст.

Повість про вбивство Михайла Всеволодича Чернігівського та його боярина Федора в Орді, що у НПЛ молодшого ізводу датована 20 вересня 6753 (1245) р.⁵⁹¹, у С1 помилково віднесена до 23 вересня 6753 (1245) р.⁵⁹², а у Н4 до 6755 (1247) р.⁵⁹³ (відображає лише факт вбивства), хоча насправді подія мала місце за вересневим стилем –

⁵⁸⁶ Софийская Первая летопись. Стб. 300; Новгородская Четвертая летопись. С. 222–223.

⁵⁸⁷ Новгородская Четвертая летопись. С. 223.

⁵⁸⁸ Софийская Первая летопись. Стб. 300.

⁵⁸⁹ Летописный сборник, именуемый Летописью Авраамки. С. 51.

⁵⁹⁰ Шахматов А. А. Обозрение... С. 313.

⁵⁹¹ Новгородская Первая летопись. С. 298–303.

⁵⁹² Софийская Первая летопись. Стб. 318–325.

⁵⁹³ Новгородская Четвертая летопись. С. 229.

20 вересня 1246 р. Як зазначав Я. С. Лур'є, несхожість варіанту тексту Повісті у Н4 з НПЛ та С1 означає відображення поширеної розповіді спільного протографу у двох останніх літописах⁵⁹⁴.

Поширена редакція Життя Михайла Чернігівського та його боярина Федора відобразилася в С1, оскільки згадується не просто духівник князя, а отець Іоанн. М. Дімнік вважає, що редакція «Андрія – Іоанна» була створена в Чернігові єпископом (?) Іоанном, духівником князя Михайла, який був безпосереднім свідком подорожі Михайла та Федора до ставки Батия (давав їм настанови та благословення). Цей висновок базується на повідомленні Лавр. під 6739 (1231) р.⁵⁹⁵ про те, що коли призначали єпископом Ростовським Кирила, то при цьому згаданий Іоанн, ігумен Мученицького (Борисоглібського) монастиря у Чернігові⁵⁹⁶. Інформатором як ростовського, так і чернігівського автора міг бути ростовський князь Борис, онук Михайла, який їздив з ними до Батия та вцілів; він згадується у тексті самої Повісті. Борис зберіг тіла мучеників та згодом відправив їх до Чернігова. Як вважає В. І. Стависький, вже між 1246 та 1271 рр. було створено дві редакції «Життя Михайла Чернігівського»⁵⁹⁷. Отже, окрім того, що дві редакції вийшли з одного протографа, зв'язок Іоанна з чернігівським князем більш, ніж ймовірний⁵⁹⁸.

Поширена редакція Повісті Іоанна містить більш розлогий вступ, в якому йдеться про побиття Михайлом Чернігівським послів Батия в Києві перед його втечею до Угорщини та про лиха, що коїли на Русі монголо-татари. Саме цей варіант «Життя» містив пояснення того, чому Михайло йде до Сараю та епізод про отримання благословення йти до Сараю від духовного отця князя Михайла Всеволодича. Згідно з оповіддю, Михайло Чернігівський знав, що їде до Сараю за своєю смертю, що постраждає за православною віру. Саме цими деталями (благословення, усвідомлення смерті, муки, знамення над тілами – дива, які було зафіксовано) пояснюється агіографічний стрижень, головна ідея Повісті про вбивство. Це ще раз підтверджує, що «Сказання про смерть Михайла та Федора» спиралося на «Житіє» Михайла та Федора.

⁵⁹⁴ Лурье Я. С. Общерусские летописи XIV–XV вв. С. 118.

⁵⁹⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 457.

⁵⁹⁶ Коваленко В. П. Давньоруські монастирі... С. 11.

⁵⁹⁷ Стависький В. І. До питання про початок культу благовірного князя Михайла Чернігівського та боярина його Федора // 1000 років Чернігівської єпархії. Чернігів, 1992. С. 69.

⁵⁹⁸ Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI–XIV вв.). Л., 1987. С. 414.

Всі тексти, що містять «Житіє», на думку В. І. Стависького, мають витоки з одного спільного джерела, яким був перший митрополичий літописний звід, створений у 1246–1247 рр. з приводу вступу в сан митрополита Кирила. З цього ж джерела незалежно від «поширеної» редакції бере початок «ростовська» редакція «Житія», про що свідчить більш точне пояснення ритуалу проходження між двох вогнищ⁵⁹⁹.

До рис агіографічного твору, що відобразився у тексті Повісті про вбивство Михайла Чернігівського та його боярина Федора, відноситься те, що вже на початку літописної повісті Михайло названий «благенным», а татари на противагу йому – «безбожными»; впродовж оповіді Михайло – «святый мученик и великий князь»; «отъ ѹноа версты в(о)га възлюбви и пр(є)ч(и)стѹю его мат(є)рь и ѹмъ свои къ немѹ вперивъ кротостѹю и милостинею къ ѹбогимъ...»; докладно описані муки Михайла: «раस्ताгоша за рѹцѹ и за нози и начаша его бити по с(є)рдцю. И по семъ повергоша его ниць на землю и възхѹтъ его пѣтами, и семѹ же на долзѣ бывшѹ... Законопрестѹпник именованъ Доман, стѣверанин родомъ, и огорчися, и отрѣза ножемъ главѹ с(ва)т(о)мѹ мученикѹ великомѹ князю Михаилѹ и отверже ю прочь» та обґрунтований протест непоклоніння язичницьким божествам⁶⁰⁰. До того ж, найпринизливішою формою покарання з точки зору християнства було викидання тіла «псом на снєдь», а його неушкодженість після цього визнавалася як доказ святості⁶⁰¹. Це і сталося з князем і його боярином.

У тексті Повісті НПЛ Михайло названий «преподобним», «святим і великим князем», що вказує на те, що вона була написана/редагована в тому вигляді, який вона має вже після його канонізації, що, ймовірно, відбулася ще у XIII ст.⁶⁰². У НПЛ відобразився поширений варіант цієї повісті житійного характеру, але інший, не такий, як у С1, оскільки тут немає пояснення причини поїздки князя Михайла Чернігівського в ставку Батия і не названий по імені духівник князя. В цій літописній повісті слова князя та боярина Федора, як і духівника, передані прямою мовою, опис насичений яскравими деталями, а Повість містить багато релігійних зво-

⁵⁹⁹ Стависький В. І. До питання про початок культу... С. 70.

⁶⁰⁰ Софийская Первая летопись. С. 318, 324.

⁶⁰¹ Толочко О. П. Смерть митрополита Костянтина, його невідоме «Житіє» та перші чернігівські святі // 1000 років Чернігівської єпархії. Чернігів, 1992. С. 43.

⁶⁰² Голубинский Е. Е. История канонизации святых... С. 58.

ротів, звертань до Бога, закінчується традиційним для молитви зворотом «от господа нашего Исуса Христа в нынешнии веки и в будущии, вкѹпе Отца и Сына и свѣтлаго Дѹха, ныне и присно и в веки веков. Аминь»⁶⁰³. Це дає можливість припустити, що Повість складена наближеною до князя церковною особою, можливо, саме духівником Іоанном. Записана і дійшла у редакції, яка була після канонізації Михайла та Федора православною церквою десь у 60-х рр. – 70-х рр. XIII ст.

За нашими підрахунками, на початку – в середині XIII ст. у НПЛ Чернігів згадується 14 разів, в Іп. – лише 6, а також згадуються по одному разу Речиця та Чернігівська волость на відміну від Іп. та Лавр. Для порівняння, всього в XII – середині XIII ст. у НПЛ Чернігів згаданий лише 21 раз. Можливо, через те, що в давньоруський час контакти Чернігів-Новгород не були розвинуті, не враховуючи невдалої спроби Святослава Ольговича утвердитися на новгородському столі та мрію Михайла Чернігівського встановити зв'язок із Новгородською землею. Це ставить питання про відображення південноруського джерела у частині звісток НПЛ початку – середини XIII ст. Серед згадок про чернігівських князів виділяється лише інформація про тих, хто князував у Новгороді, або якимось чином був пов'язаний із Новгородом – про Святослава Ольговича, Всеволода Святославича Черного та його сина Михайла Всеволодича. Усі ці три князі представниками династії Ольговичів, двоє з яких мали надзвичайно амбітні плани щодо об'єднання Південної Русі⁶⁰⁴.

Отже, в тексті НПЛ нами виділено 13 великих, розлогих літописних фрагментів і лапідарних звісток південноруського походження, що містять чернігівську інформацію. До південноруських повідомлень про політичні події відносяться: походи новгородських князів (новгородців) на Південну Русь (у більшості на Чернігів) – 4 звістки; походи та битви Ольговичів – 4; початок князювання у Новгороді чернігівських князів – 1. Агіографічні сюжети представлені звістками про постриг Миколи Святоші та вбивством в Орді Михайла Всеволодича. Повідомлення про одруження Святослава Ольговича; смерть новгородського посадника Внезда Водовика – це блок сімейно-родинних

⁶⁰³ Новгородская Первая летопись. С. 303.

⁶⁰⁴ Коваленко В. П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святій князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996. С. 37–38.

звісток. Помічаємо нерівномірне розподілення у тексті НПЛ південноруських літописних фрагментів, що містять чернігівську інформацію: в XII ст. фіксується 5 повідомлень, а на початку – в середині XIII ст. – 7 повідомлень і літописна Повість про вбивство в Орді Михайла Чернігівського та його боярина Федора.

Таким чином, на нашу думку, з чернігівського літописного джерела походять: звістка про постриг Миколи Святоші 1107 р., про примирення киян із чернігівцями завдяки новгородському посадникові Мирославу 1135 р., про вінчання Святослава Ольговича у Новгороді, про конфлікт між Ярославом Чернігівським та Всеволодом Юрійовичем з Давидом Ростиславичем 1195 р., про перемогу Ольговичів над Литвою 1203 р. та про смерть Внесда Водовика 1231 р. Ця інформація потрапила до Новгороду, вірогідно, через чернігівських і тимчасово новгородських князів – Святослава Ольговича та Михайла Всеволодича.

Зміст унікальних південноруських повідомлень чернігівського змісту спільного протографу С1–Н4 (10 фрагментів) складається з наступних блоків тем: початок князювання представників чернігівських князів у Києві – 3; походи на Чернігово-Сіверщину – 3; смерть чернігівських князів – 1; початок князювання представників Давидовичів у Чернігові – 1; похід монголо-татар на Чернігів – 1; битви, походи Ольговичів – 1. З них – 4 фрагменти (це максимальна кількість) присвячені Ізяславу Давидовичу, а 2 – Святославу Всеволодичу.

Зі спільного тексту НПЛ та С1–Н4 походять наступні 6 чернігівських звісток: 2 – походи на Чернігів новгородських князів; 1 – прихід у Новгород Святослава Ольговича; 1 – смерть митрополита Костянтина; 1 – похід Ольговичів на Литву; 1 – Повість про вбивство Михайла Чернігівського та його боярина Федора в Орді. До унікальних чернігівських звісток відносяться 3 з Н4 та 2 з С1. Вони мали паралелі в НПЛ та Іп., тільки були скорочені або розміщені під іншими роками. Тільки Авр. відобразив якесь південноруське (чернігівське?) джерело під 6654 та 6747 рр.

Отже, переважна більшість чернігівських відомостей новгородських літописів присвячена діяльності в Чернігові та Києві князів Давидовичів (7 повідомлень). Таким чином, на нашу думку, у спільному тексті С1 і Н4 відобразилося якесь унікальне південноруське джерело XII–XIII ст., що містило окремі літописні записи, які велися при дворі Давидовичів у Чернігові в середині XII ст.

Чернігівський літописний матеріал XII–XIII ст. у загальноруських і північно-східних літописних зводах XV–XVI ст.

Включення чернігівських повідомлень у вигляді лапідарних звісток, фрагментів, а також цілих повістей до складу північно-східних зводів коротко й недостатньо відображено в історіографії, на відміну від чернігівських літописних фрагментів у південноруському літописанні. Дослідники торкалися переважно виділення південноруських повідомлень (часто-густо чернігово-сіверського змісту), утім лише в деяких випадках аналізували їхнє походження.

Північно-східну літописну традицію давньоруського часу представляють Лавр., Тр., МЛ, Єрмолінський літопис (Єрл.), ВЛ та Володимирський літописець (Вл.)

Звертаємо увагу на спільних статтях Лавр. и Тр, МЛ и Єрм., а також ВЛ південноруського змісту XII ст. у порівнянні з Іп. для з'ясування походження південноруської інформації чернігівського змісту та складу ймовірного давнього протографу / протографів цих зводів. *Літописним матеріалом чернігівського змісту* називаємо чернігівські деталі, додаткову та уточнюючу інформацію про чернігівських князів і Чернігово-Сіверську землю. Він відобразився як у цілих літописних звістках і повідомленнях чернігівського змісту, так і в коротких ремарках, уточненнях, деталях і вставках, що конкретизують чернігівську інформацію. Під «*чернігівською інформацією*» маємо на увазі інформацію про Чернігово-Сіверщину та діяльність чернігівських князів як на чернігівському князівському столі, так і під час київського правління (у тих випадках, коли таке мало місце).

Незважаючи на те, що побутує думка про існування спільного протографу Іп. (відображає південноруське літописання) та Лавр. (представляє ростово-судальську, володимирську і переяславську літописні традиції), кожний з них містить низку унікальних чернігівських за змістом південноруських звісток, що не походять із цього протографу. У багатьох випадках вони є і в Тр., і в МЛ. Зокрема, текст Тр. цінний реконструйованими літописними деталями, відомими за виписками

М. М. Карамзіна, які й будуть залучені. Єрм. же у багатьох випадках повторює, скорочує або й зовсім випускає відповідний матеріал МЛ, а у ВЛ південноруські повідомлення МЛ або зовсім відсутні, або текстуально повторюють його статті.

Дослідники віднайшли унікальну південноруську інформацію за XII ст. в МЛ, якої немає ні в Іп., ані в літописах новгородсько-софійського кола. Тож, в історіографії поширена думка про її походження з якогось південноруського джерела.

Вчені по-різному інтерпретували походження цілого комплексу літописних статей і фрагментів, а також вставок цих більш пізніх літописів, які суттєво змінюють і конкретизують зміст тексту, що відображає історію Південної Русі XII ст., зокрема й Чернігово-Сіверської землі. На сьогодні не всі такі фрагменти виділені й атрибутовані, а також не доведена вірогідність існування такого «південноруського джерела давньоруського часу». Обмежившись пошуком чернігівських літописних фрагментів XII ст. у складі Лавр. і МЛ у порівнянні з літописним матеріалом Іп. за XII ст. (тобто до закінчення КЛ), розглядаємо КЛ як цілісний конструкт, погоджуючись з В. О. Мельничук відносно його концептуальної єдності⁶⁰⁵

В. С. Іконников помітив, що ВЛ містить повідомлення, яких не знають інші зводи, при цьому уточнив, що упорядник ВЛ використав С1 та Ростовський звід 1419 р., після чого він вплинув на Никонівський літопис⁶⁰⁶.

О. О. Шахматов зафіксував, що до 70-х рр. XII ст. тексти Іп. та Лавр. схожі, виділяючи один із джерел Лавр. – Володимирський літопис 1189 р., в основі якої лежав південноруський літопис. У цілому він вважав Лавр. у частині після ПВЛ «вибіркою» з Іп.⁶⁰⁷ На думку О. О. Шахматова, упорядник МЛ використав у літописному тексті до 1197 р. «південноруське джерело особливого складу». Він віднайшов спільність літописних статей XII ст. в Іп. та МЛ, оскільки джерелом для них був загальноруський звід початку XIV ст. – гіпотетичний Поліхрон⁶⁰⁸, у сучасній історичній науці більш відомий як Новгородсько-Софійський звід⁶⁰⁹.

⁶⁰⁵ Мельничук В. А. Киевская великокняжеская летопись XII века: образно-повествовательная структура свода игумена Моисея: автореферат дис. ... уч. степени канд. филолог. наук: специальность: «10.01.01. – Русская литература». Екатеринбург, 2013. С. 5.

⁶⁰⁶ Иконников В. С. Опыт русской историографии. С. 1186–1191.

⁶⁰⁷ Шахматов А. А. Обзорение... С. 12, 16.

⁶⁰⁸ Там само. С. 275–277, 281.

⁶⁰⁹ Шибаев М. А. Владимирский Полихрон и Новгородско-Софийский свод. С. 83–95.

Порівнюючи текст XII–XIII ст. Іп. та МЛ, М. Д. Присьолков розглядав сліди «київського джерела», вказівку на яке дослідник помітив ще в тексті протографа С1 – джерела МЛ⁶¹⁰.

На основі співставлення текстів Іп. та Лавр. за XII ст. А. М. Насонов зробив висновок, що південноруський текст Лавр. не має вставок з чернігівського джерела, на відміну від Іп., оскільки в Переяславі Руському, звідки він потрапив у Лавр., він був скорочений⁶¹¹. Упорядник Лавр., однак, скорочував спільний протограф Лавр.–Іп., який, на думку вченого, не співпадав з Іп., через що текст Лавр. має подробиці, відсутні в Іп.⁶¹²

А. М. Насонов уперше виділив фрагменти з південноруського джерела МЛ у літописних статтях за XII ст., які повністю відсутні або скорочені в Іп.⁶¹³ Зокрема, дослідник припустив чернігівське походження літописної статті 1159 р. МЛ про смерть митрополита Костянтина в Чернігові⁶¹⁴.

Я. С. Лур'є окреслив спільний протограф МЛ і Єрм., головним джерелом якого був гіпотетичний «звід 1448 р.»⁶¹⁵

Порівнюючи тексти літописних зводів XVI ст. – Симеонівський, Типографський, Софійський Другий, Никонівський та Вологодсько-Пермський літописи – з текстом ВЛ, С. А. Левіна дійшла висновку, що ВЛ не може походити з жодного з них, тому «в основі усіх літописів XVI ст. можуть лежати близькі за змістом зводи, в яких відомості МЛ, списку Царського С1, Н4 та Софійського Другого літописів були об'єднані хоча б частково»⁶¹⁶. Б. М. Клос доповнив список джерел ВЛ Списком Царського С1 початку XVI в.⁶¹⁷

Н. І. Мілютенко виділяла південноруський літопис у загальноноруському літописанні початку XV ст., зокрема південноруське джерело С1, МЛ–Єрм., а також південноруське джерело Лавр.–Тр., по-

⁶¹⁰ Присьолков М. Д. История русского летописания. С. 251–253.

⁶¹¹ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 96–97, 110–111.

⁶¹² Там само. С. 151.

⁶¹³ Насонов А. Н. Московский свод 1479 г...С. 372–377; Його ж. История русского летописания. С. 288.

⁶¹⁴ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 290.

⁶¹⁵ Лурье Я. С. Московский свод 1479 г. и его протограф // Труды Отдела древнерусской литературы. 1976. Т. 30. С. 103–105.

⁶¹⁶ Левина С. А. К изучению Воскресенской летописи. По поводу статьи Лаптева «Воскресенская летопись» // Труды Отдела древнерусской литературы. М.; Л., 1957. Т. 13. С. 697–699.

⁶¹⁷ Клос Б. М. Список Царского Софийской Первой летописи и его отношение к Воскресенской летописи // Летописи и хроники. 1984. М.: Наука, 1984. С. 34–37.

рівнюючи додаткові південноруські звістки XII–XIII ст. цих зводів із повідомленнями Іп.⁶¹⁸ На основі цілого комплексу південноруських повідомлень у загальноруських (зокрема північно-східних) літописах Н. І. Милютенко дійшла висновку про те, що давній південноруський літопис спочатку був використаний у Володимирі у XII ст. (відобразився в Лавр.), а потім – у Новгороді (відобразився у С1), а пізніше, на початку XV ст. – у Москві (МЛ)⁶¹⁹.

Таким чином, походження південноруських повідомлень чернігово-сіверського змісту північно-східних літописів не можна вважати до кінця з'ясованим. Тож зосереджуємо увагу на спільних статтях XII ст. Лавр., Тр., МЛ, Єрм. та ВЛ південноруського змісту, насичених чернігівським матеріалом, які або зовсім відсутні, або містяться у скороченому вигляді в Іп., для з'ясування походження цієї інформації. У деяких випадках Іп. відображає більш повний текст, але без чернігівських подробиць і деталей.

До літописних звісток XII ст. Лавр. і Тр., що містять унікальний чернігівський матеріал, відсутній в Іп., відносяться нижченаведені:

Повідомлення 6631 (1123) р. про смерть Давида Святославича Чернігівського та про смерть чернігівського єпископа Феоктиста, духівника дружини Давида⁶²⁰. У тексті Лавр. – Тр., Вл., МЛ – Єрм. та ВЛ на відміну від Іп. вказана точна дата смерті Феоктиста⁶²¹. У цій статті Лавр. – Тр. і Вл. також указана місцева приналежність князя – Давид Святославич Чернігівський, тоді як в Іп., МЛ та Єрм. князь названий без приналежності до місцевості, проте позначено місце його смерті – Чернігів. До того ж, у цьому повідомленні тільки в Лавр., Тр., Вл. і МЛ поєднані смерті єпископів: фіксується як «преставлення» чернігівського єпископа, так і смерть переяславського єпископа Сильвестра 12 квітня, у великий четвер⁶²². У МЛ і Єрм., як в Іп., є інформація про заміщення чернігівського престолу після смерті князя Давида, що відсутня в Лавр. і Тр. Усе це вказує на більш пізнє походження літописної статті 1123 р. Тр. і МЛ – Єрм. у порівнянні з Іп. та Лавр.

⁶¹⁸ Милютенко Н. И. Южнорусская летопись... С. 11–51.

⁶¹⁹ Там само. С. 49.

⁶²⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 293; Троицкая летопись. С. 208; Московский летописный свод. С. 28; Воскресенская летопись. С. 25.

⁶²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 286–287; Ермолинская летопись. С. 30; Владимирский летописец. С. 58.

⁶²² Лаврентьевская летопись. Стб. 293; Московский летописный свод. С. 28; Троицкая летопись. С. 207; Владимирский летописец. С. 58.

Протограф Лавр. краще відобразив своє джерело, яке містило чернігівське за походженням повідомлення. Ймовірно, Іп. не повністю включив текст свого південноруського джерела-протографа, де ці відомості були об'єднані хронологією та логікою, а також слідували поспіль⁶²³. Московський книжник навряд чи цікавився деталями чернігівських подій 300-річної давнини. Однак у його джерела, вірогідно, південноруського походження, ця інформація була, й він її вставив у текст МЛ.

Літописний фрагмент 6635 (1127) р., що розповідає про захоплення Чернігова Всеволодом Ольговичем у Ярослава Святославича, яке супроводжувалося боротьбою Всеволода з половцями проти коаліційного війська Ярополка Мстиславича та Ізяслава Мстиславича, котрі підтримали Ярослава Святославича: **«В се же лѣ выгна Улговичь Всеволодъ своего стрыа Ярослава ис Чернигова...»** до **«...и перестъпи хрѣтъ къ Ярославѹ и плакаса того вса дни живота своего»**⁶²⁴. У цілому його текст повторює повідомлення під 6636 р. Іп.⁶²⁵

Т. Л. Вилкул при співставленні цього тексту Іп. та Лавр. звернула увагу на пропуск в Іп. про посадників Ярополка, що реконструюється по Лавр., хоча при цьому в Лавр. є пізні вставки⁶²⁶. З цим не можна не погодитися. Лише в літописній статті Лавр., Тр., МЛ і ВЛ містяться додаткові деталі, які конкретизують розповідь: указано ім'я половецького хана – союзника Всеволода – хан Таш (Стваш – у МЛ і ВЛ); у Лавр. і Тр. вказується, що Ізяслав Мстиславич був посаджений у Курську; в Лавр., Тр., МЛ і ВЛ повідомляється, що посадники Ярополка сиділи на Семі (в Іп. це уточнення випущено), далі й йде мова, як в Іп., що на Локні схопили послів і привели до Ярополка⁶²⁷.

Закінчується повідомлення тим, що Ярослав пішов у свою волость у Муром, оскільки Мстислав зрадив Ярослава і не підтримав його у боротьбі за Чернігів. Текст ВЛ дуже скорочений і містить багато помилок – Всеволод Ольгович названий Давидом Ольговичем,

⁶²³ Вилкул Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи... С. 79–80.

⁶²⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 296–297; Троицкая летопись. С. 209–210.

⁶²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 290–291.

⁶²⁶ Вилкул Т. Л. О происхождении общего текста... С. 32.

⁶²⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 296; Троицкая летопись. С. 209–210; Воскресенская летопись. С. 26; Московский летописный свод. С. 30.

Ізяслав Мстиславич – Ізяславом Ярополчицем, що вказує на його пізні походження⁶²⁸. Цей фрагмент текстуально відрізняється у перелічених літописних зводах.

У Лавр. збереглося більше деталей, ніж в Іп., що ще раз вказує на кращу передачу Лавр. текста їх спільного протографа. Саме ці деталі, вірогідно, походили з південноруського джерела чернігівського походження давньоруського часу, що відобразився в Лавр.

Літописний фрагмент 6667 (1159) р. про смерть митрополита Костянтина в Чернігові від слів: «**В то же лѣ преставиѣ митрополитъ Кыевскыи Костантинъ Черниговѣ бѣ во в то время вывѣгль ис Кыква Мстислава дела Изяславича...**» до «**...и похорониша тѣло его в цркви оу ста Спса Черниговѣ**»⁶²⁹. Це літописне повідомлення, розширене в МЛ, ВЛ та Вл., містить багато додаткових деталей⁶³⁰, а формуляр літописного повідомлення, як і стиль викладення, відрізняється від варіанта Лавр.⁶³¹ Початок цього фрагменту в МЛ має сліди пізнішої літературної обробки більш давнього тексту – «**Митрополитъ же Костантинъ тогда същъ в Черниговѣ, вѣжавшъ емъ Мьстислава Изяславича, в то же время тамо и разволѣса...**», однак в його джерелі – тексті протографа Лавр. – звістка про смерть починається з традиційної фрази-кліше: «**В то же лѣ преставиѣ митрополитъ Кыевскыи Костантинъ Черниговѣ**», після чого йде пояснення її обставин: «**Бѣ во в то время вывѣгль ис Кыква Мстислава дела Изяславича...**».

Д. С. Лихачов вважав, що в Іп. текст цієї Повісті про смерть митрополита Костянтина (точніше, фрагменти його Житія – *І.Ч.*) не потрапив, щоб не кидати тінь на Святослава Ольговича і не звинувачувати його в тому, що він не попередив її⁶³². Іп. містить фрагменти Літопису Святослава, яка, скоріш за все, входила до складу фрагментів, присвячених князю Святославу. Утім, навряд чи це було доцільно, адже Житіє (як і канонізація) підвищувало авторитет князя, з правлінням

⁶²⁸ Владимирский летописец. С. 59.

⁶²⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 349; Троицкая летопись. С. 242.

⁶³⁰ Толочко О. П. Смерть митрополита Костянтина (До розуміння давньоруської моделі святості) // *Medaevialia Ucrainika*. К., 1993. Т. 2. С. 30–46.

⁶³¹ Московский летописный свод. С. 66–67; Воскресенская летопись. С. 71; Владимирский летописец. С. 68.

⁶³² Лихачев Д. С. «Слово о полку Игоревем» и культура его времени. Л.: Художественная литература, 1985. С. 147–148.

котрого було пов'язано поповнення сонму місцевих святих. Тому слід підтримати думку О. П. Толочка про те, що частина Іп., в якій мав би бути текст про смерть митрополита Костянтина, була втрачена⁶³³.

А. М. Насонов відносив це повідомлення МЛ не лише до південноруського джерела, а й навіть припустив його чернігівське походження⁶³⁴. Смерть митрополита Костянтина в МЛ описана детальніше, ніж у Лавр. за рахунок різноманітних агіографічних елементів, що, ймовірно, походили з тексту Житія митрополита Костянтина: митрополит у Чернігові «разболѣса», «написав грамоту запечатав ю» (мається на увазі його бажання не бути похованим за звичайним християнським обрядом, висловлене чернігівськом єпископу Антонію); факт відкриття цієї грамоти єпископом і князем Святославом описаний в МЛ, а в Лавр. зовсім випущений; 3 дні тіло митрополита лежало за містом, після чого «Святослав князь о вещи сєи страхом велием и ѡжастью одержимъ бѣ, и ѡболвса сѹда Божиа», однак тіло святого митрополита було цілим і неушкодженим, як уточнюється в МЛ, Святослав Ольгович поховав його в Чернігівському «идѣ же Игорь лежить Ярославичъ в теремци»; в МЛ також описуються посмертні чудеса, що мали місце 3 дні (загалом ці 3 дні згадуються в цій літописній розповіді 4 рази!), в Києві була негода протягом цих 3 днів до його поховання за християнським обрядом⁶³⁵.

У середині тексту Повісті у Вл. Костянтин названий не митрополитом, а архієпископом. Також у Вл. є сліди літературної обробки, й сам текст більш пізнього походження. Початок же Повісті співпадає з Лавр., далі текст більш схожий з МЛ, хоча текстологічно й не ідентичний йому, він більш розлогий і менш логічний, ніж в МЛ.

О. П. Толочко на основі зайвих елементів агіографічного характеру в МЛ зробив висновок про відображення в літописному фрагменті 1159 р. МЛ південноруського джерела з цим текстом⁶³⁶. Дослідник також вважає, що фрагменти давнього житійного тексту про смерть митрополита Костянтина в МЛ первинні по відношенню до його версії в Лавр. Це й не дивно, адже в тексті МЛ багато точних, істотних

⁶³³ Толочко О. П. Смерть митрополита Костянтина... С. 44.

⁶³⁴ Насонов А. Н. Московский свод 1479 г... С. 374–375.

⁶³⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 349; Московский летописный свод. С. 66–67; Воскресенская летопись. С. 71.

⁶³⁶ Толочко О. П. Смерть митрополита Костянтина... С. 45.

деталей: згадується час лежання тіла митрополита за Черніговом, місце поховання (поряд з Ігорем, помилково названим Ярославичем замість Ольговича), згадування Святослава Ольговича та його ролі у виконанні бажання митрополита і його поховання, 2 священники, диакон і 4 простолюдини, котрі постраждали від грому та блискавки в Києві, а Ростислав (Мстиславич) – у Вишгороді. Все це в комплексі свідчить на користь місцевої фіксації події, скоріш за все, присвяченої канонізації Ігоря Ольговича, котрому, на думку вчених, була знайдена в такий спосіб «пара»⁶³⁷.

А. Ф. Литвина і Ф. Б. Успенський навели аргументацію тому, що смерть Костянтина і його заповіт про поховання носили характер християнської традиції, що існувала з IV ст. і відобразилася в агіографічній літературі, що містила зразки подвижницького аскетичного життя з добровільною відмовою від поховання й поношення рештків померлих. Однак опис чудес, за А. Ф. Литвиною та Ф. Б. Успенським, був вставлений уже в пізні літописні тексти, такі як МЛ і ВЛ, а канонізація митрополита була пов'язана із «впізнаваємістю»: розповідь про його смерть вважали розповіддю про ще одного давньоруського святого, через що й з'явилися вставки в МЛ і ВЛ про чудеса, а самого Костянтина канонізували в другій половині XVI ст.⁶³⁸

Таким чином, текст Повісті про смерть митрополита Костянтина, який дійшов у складі МЛ і ВЛ, а у Вл. – видозмінений варіант Лавр. і МЛ, – це літописна переробка більш давнього, скоріш за все, агіографічного джерела чернігівського походження ще й тому, що детально описані лиха, що спіткали Київ після його смерті. Книжники навіть знайшли універсальне виправдання негоді й стихійним лихам у Києві того часу – **«се во грѣхъ ради наших посла богъ на нас казнь сию»**. У тексті Лавр. під 6667 р. відобразилося чернігівське літописне джерело, якому передував текст чернігівського походження.

До літописних повідомлень XII ст. МЛ, Єрм., ВЛ, насичених унікальними чернігівськими деталями, що відсутні в Ін., можна віднести літописну статтю під 6654 (1146) р.

Ще А. М. Насонов звернув увагу на те, що літописна стаття 6654 р.

⁶³⁷ Толочко О. П. Смерть митрополита Костянтина...С. 33, 45–46.

⁶³⁸ Литвина А., Успенский Ф. Что стоит за отказом митрополита Константина от христианского погребения в 1159 г.? // Ruthenica. K., 2009. Т. 8. С. 9–28.

уже деталізований опис київський подій, пов'язаних із повстанням киян проти нового князя Ігоря Ольговича після смерті його брата Всеволода, в Іп. версії розширюється і конкретизується більше в МЛ (в Єрм. зовсім відсутнє), особливо за рахунок додаткових деталей, таких як пряма мова героїв і учасників подій⁶³⁹. Слова Святослава Ольговича, звернені до брата Ігоря як до нового київського князя, доповнені в МЛ і, відповідно, у ВЛ тим, що Ігор мав залишити тиунів Всеволода – Ратшу і Тудора⁶⁴⁰. В Лавр., Тр. і Вл. процедура хресного цілування киян на вірність Ігорю зовсім не позначена, а лише констатований факт входження Ігоря в Київ, тому пряма мова також відсутня⁶⁴¹.

Ймовірно, слід погодитися з А. М. Насоновим, вважаючи пряму мову Святослава в МЛ і ВЛ вставкою з чернігівського джерела, адже цитуються слова саме князя Святослава (а не киян), що були звернуті до іншого Ольговича – Ігоря. Промова князя Святослава не могла бути видумкою упорядника МЛ, оскільки містила фактичні деталі. Таким чином, ця додаткова інформація ВЛ походила з МЛ без усіляких редагувань, адже її текст на цьому фрагменті не змінився.

Звістка під 6655 (1147) р. про союзний договір Святослава Ольговича з Юрієм Долгоруким у Москві та про події після повернення Святослава Ольговича в Чернігівську волость у Лавр., Тр. і Вл. зовсім відсутня. У тексті відповідної статті МЛ у порівнянні з Іп. фіксується пряма мова половецького посольства до князя Святослава: **«КОГДА ВЕЛИШЪ НАМ В СЕБѢ СЪ СИЛОЮ ПРИТИ, СЕ ГОТОВИ ЕСМЫ»**⁶⁴², яка могла мати літературне походження. Ця інформація – спільний текст Іп. та МЛ. Тому слід припустити, що повідомлення МЛ, вірогідно, відобразило південноруське джерело XII ст. чернігівське за змістом.

Чернігівське повідомлення 6667 (1159) р. про невдалий похід Ізяслава Давидовича на Олега Святославича Сіверського на Путивль, після якого він через 3 дні повернувся у Вир, куди його не впустили місцеві жителі (відповідно до МЛ і ВЛ), починаючи зі слів **«ТОГО ЖЕ ЛѢТА ХОДИ ИЗАСЛАВ ПУТІВЛЮ НА ОЛГА НА СВАТІСЛАВИЧА И СТОА 3 ДНИ 8 ГОРОДА...»** до **«...И ТѢ ПРЕБЫВЪ ОПАТЬ ВЗРАТИСА**

⁶³⁹ Насонов А. Н. Московский свод 1479 г... С. 374.

⁶⁴⁰ Московский летописный свод. С. 37; Воскресенская летопись. С. 35.

⁶⁴¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 313; Троицкая летопись. С. 221; Владимирский летописец. С. 62.

⁶⁴² Московский летописный свод. С. 40; Воскресенская летопись. С. 39.

к **Выреви**»⁶⁴³. Воно відсутнє в Лавр., Тр. і Вл. А. М. Насонов відніс це повідомлення до південноруського джерела МЛ⁶⁴⁴.

В Іп. є схожа звістка, однак діюча особа інша – Юрій Ярославович з Турова та інформація плутана та скорочена: не вказаний княж, на якого пішов Юрій з Турова, не позначений факт і тривалість облоги Путивля⁶⁴⁵. В МЛ опис більш точний і логічний, з якого випливає наступне повідомлення: «**Тогда же Олегъ Святославич изби Половцѣ и Гандъза зби княза Половецкого**»⁶⁴⁶, що також наявне в Іп⁶⁴⁷. Слід відмітити, що звістка про половців та битву на р. Десна, що була програна Ізяславом, описана з повтором – Ізяслав пішов до Вирі, а потім до Заритого, тим самим як би повторює рух князя Юрія Ярославича⁶⁴⁸. Однак у МЛ це ж повідомлення не містить такого повтору і закінчується тим, що Ізяслав відступив у поле, а половці пішли у свої вежі⁶⁴⁹.

А. М. Насонов вважав, що звістка про облогу походить від південноруського джерела, в якому були відображені події в Путивлі і Вирі, без згадування боротьби Олега з половцями⁶⁵⁰. Однак взаємини князів із половцями достатньо детально відображені в південноруській літописній традиції, оскільки це була одна з головних тем літописання середини – кінця XII ст. У той же час, немає уточнення про Олега Святославича, що свідчить на користь того, що гіпотетичне південноруське джерело XII ст. на цьому літописному відрізку краще відобразилося в МЛ.

Літописне деталізоване повідомлення про смерть Ізяслава Давидовича під час битви на р. Желяні під Києвом 6668 (1160) р. МЛ і ВЛ, відсутнє в Лавр. і Тр., до «...**Святославъ же спрѣтѣтѣ тѣло его со слезами и положи є въ отчинѣ его въ церкви святою мѹченикѹ Бориса и Глѣба. Ростиславъ же сѣде въ Києвѣ, а Мѹстиславъ иде к Володимирю**». При цьому воно повторює звістку під 6670 г.

⁶⁴³ Московский летописный свод. С. 67; Воскресенская летопись. С. 71.

⁶⁴⁴ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 290–291.

⁶⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 505.

⁶⁴⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 349–350; Московский летописный свод. С. 67; Воскресенская летопись. С. 71.

⁶⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 505.

⁶⁴⁸ Там само. Стб. 508.

⁶⁴⁹ Московский летописный свод. С. 68.

⁶⁵⁰ Насонов А. Н. Московский свод 1479 г... С. 375.

Іп⁶⁵¹. Деталі цієї події у МЛ і С1 частина дослідників зараховували до тих, що походили з південноруського (київського або чернігівського) джерела⁶⁵². У МЛ і ВЛ цей фрагмент більш розлогий за рахунок додаткових деталей: згадані Шварно, Степан і Якуб Мілятичі, Нажир Переяславич, котрих захопили під час битви, були, як уточнюється, боярами Ізяслава Давидовича, тобто, вірогідно, чернігівцями, частина з яких загинула; Ростислав Мстиславич, сумуючи за Ізяславом, виказує незадоволення тим, що вчинив замах на київський престол; Ізяслав просив дати пити води, але йому дали вина, після чого він відразу помер і був похований у монастирі Св. Симеона на Копиревому кінці⁶⁵³.

А. М. Насонов відніс ці подробиці та доповнення в МЛ про смерть Ізяслава до київського джерела МЛ, який частково потрапив і до Новгородсько-Софійського зводу⁶⁵⁴.

Цей текст походить зі спільного джерела МЛ, С1–Н4, оскільки він присутній як в С1, так і в Н4⁶⁵⁵. Тільки у ВЛ ця звістка також містить уточнення про вино, пряму мову Ростислава до Ізяслава Давидовича щодо його претензій на київський престол і Білгород. Однак у порівнянні з Іп. і МЛ вона скорочена, оскільки відсутня процедура поховання Ізяслава⁶⁵⁶.

Можна припустити, що текст МЛ у цій літописній статті був написаний на основі давнього південноруського джерела чернігівського походження, адже всі суттєві деталі тексту – чернігівські за змістом: імена чернігівців, згадка назви родового монастиря чернігівських князів у Києві та останні слова чернігівського князя.

Наступний фрагмент – про міжкнязівську війну в Південній Русі 6704/6705 (1196/1197) рр. – скорочений у Лавр.⁶⁵⁷ МЛ у цій літописній статті, на думку Ю. О. Лимонова, відображає присутнє у літописця південноруське джерело⁶⁵⁸. Утім, дослідник детально не

⁶⁵¹ Ипатьевская летопись. Стб. 518.

⁶⁵² Насонов А. Н. История русского летописания. С. 275–279, 291–292; Милютенко Н. И. Южно-русская летопись... С. 22–23, 32–33.

⁶⁵³ Московский летописный свод. С. 71; Воскресенская летопись. С. 75.

⁶⁵⁴ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 291.

⁶⁵⁵ Софийская Первая летопись. Стб. 232; Новгородская Четвертая летопись. С. 159; Насонов А. Н. Московский свод 1479 г... С. 375.

⁶⁵⁶ Владимирский летописец. С. 69.

⁶⁵⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 412–413.

⁶⁵⁸ Лимонов Ю. А. Северо-восточный источник Московского летописного свода 1480 г. // Исследования по истории феодально-крепостнической России. М., 1964. С. 13.

проаналізував це повідомлення і навіть не прокоментував виділені ним межі його використання літописцем.

Статті під 6704 (1196) р. МЛ про взаємини між Рюриком Ростиславичем і Всеволодом Юрійовичем, про договір Романа Ростиславича з Ярославом Всеволодовичем про Київ, потім про домовленості Ярослава з Рюриком, Всеволодом і Давидом Ростиславичем, а також про порушення Ярославом хресного цілування, даного Рюрику⁶⁵⁹, дає підґрунтя бачити тут присутність саме київського джерела, адже основні події відбувалися в Києві. До того ж, цей фрагмент є в Іп.⁶⁶⁰, тому є підстави бачити в цьому спільний з Іп. текст.

Однак у варіанті МЛ є численна велика кількість уточнень і доповнень: 1196 р. у Київській землі був землетрус, при цьому – хиталися всі дерев'яні церкви, а люди не могли устояти на ногах, а в Іп. указана лише дата й час землетрусу без подробиць; після цього в Іп. позначено, що Ольговичі (!) готують своє військо до бою, що наявне і в МЛ, однак у останньому перед цим є доповнення – «**А полци ти того же дни Черниговьстни начаху срътатиса**»⁶⁶¹; Олег Святославич в МЛ названий Олегом Святославичем, онуком Всеволода, тоді як в Іп. – Олег, Олег Святославич (це може вказувати як на пізніше редагування з метою пояснення, так і на чернігівське походження цього запису); уточнюється ім'я дядька Олега – Ярослава Чернігівського⁶⁶².

Таким чином, в МЛ наявні деталі чернігівського змісту. До того ж, якщо б запис був зроблений в Києві, не згадувалася б Київська земля в контексті землетрусу, оскільки це було зрозумілим для київського хроніста. Тоді як саме чернігівські називали іншу, Київську сторону, Київську землю⁶⁶³. Таких уточнень не знає і Лавр. Вважаємо, що в МЛ під 6704 р. наявні літописні записи, які були не тільки південноруського походження, але й, вірогідно, зроблені в Чернігові.

До літописних повідомлень Лавр. і Тр., що містять скорочену в порівнянні з Іп. інформацію, але з додатковими чернігівськими подробицями, на нашу думку, відносяться нижченаведені.

⁶⁵⁹ Московский летописный свод. С. 96–97.

⁶⁶⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 690–694.

⁶⁶¹ Там само. Стб. 691; Московский летописный свод. С. 98.

⁶⁶² Ипатьевская летопись. Стб. 692; Московский летописный свод. С. 98.

⁶⁶³ Цыб С. В. О хронологических показаниях... С. 156–157.

Звістка 6654 (1146) р. про постриг у ченці Ігоря Ольговича міститься і в Іп., і в Лавр., і в Тр., і у Вл.⁶⁶⁴. Однак тільки в Лавр., Тр. і Вл. міститься точна дата постригу в ченці Ігоря Ольговича – 5 січня. В Іп. варіанті вона дуже розлога, насичена як емоційними, так і фактичними деталями (Ігор попросив Ізяслава постриг у ченці через хворобу; одужав Ігор лише на 8-й день після того, як пожив у келії). В Лавр. відобразився текст протографа Іп. – Лавр., а в Іп. був доповнений за допомогою чернігівського джерела, автор якого співчував Ігорю⁶⁶⁵. Тому повідомлення Лавр. слід вважати скороченням відповідної літописної статті Іп.

Повідомлення про смерть Юрія Долгорукого в Києві та його похорон у церкві Спаса на Берестові 15 травня 6665 (1157) р.⁶⁶⁶ В Єрм. міститься лише коротка звістка про факт смерті князя 15 травня⁶⁶⁷. У Лавр., Тр. і Вл. уточнюється, що він похований у церкві «**на Берестовѣмь**», тоді як в Іп. та МЛ це відсутнє, тобто, можливо, це було уточненням для жителів Північно-Східної Русі.

Звістка про диво Св. Богородиці у Володимирі 6684 (1176) рр. Лавр. починається з інформації про Всеволода і Михалка Юрійовича, які вийшли з Чернігова разом із Володимиром Святославичем у Москву на прохання володимирців⁶⁶⁸. В Іп. таких уточнень немає. Однак ще А. М. Насонов помітив, що повідомлення про приїзд Михалка і Всеволода в Іп. більш докладне, містить чернігівську інформацію, включаючи точну дату, топоніми й згадування сина Святослава Олега, на основі чого вчений зробив висновок про відображення чернігівського джерела⁶⁶⁹.

У МЛ уточнюється, що Володимир Святославич був «внук Всеволож Ольговича»⁶⁷⁰. Слід підкреслити, що такого уточнення походження чернігівського князя не знає жоден літописний звід. Це робить дуже спокусливим припустити відображення в МЛ якогось південнорусько-

⁶⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 337; Лаврентьевская летопись. Стб. 314; Троицкая летопись. С. 221–222; Владимирский летописец. С. 63.

⁶⁶⁵ Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей... С. 80–86; Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 12–18.

⁶⁶⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 348; Троицкая летопись. С. 241; Владимирский летописец. С. 68.

⁶⁶⁷ Ермолинская летопись. С. 41.

⁶⁶⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 375; Троицкая летопись. С. 257; Владимирский летописец. С. 72.

⁶⁶⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 601–602; Насонов А. Н. История русского летописания. С. 147.

⁶⁷⁰ Московский летописный свод. С. 85; Лимонов Ю. А. Северо-восточный источник... С. 10.

го джерела, адже Володимир Святославич не названий Ольговичем (як предствителем роду, династії), а літописець, скоріш за все, мав за мету уточнити саме сімейне походження князя. Однак московський книжник міг спеціально пояснити походження Володимира Святославича для сучасників, оскільки вже пройшло три століття від князівської доби, а не взяти це з унікального джерела давньоруського часу.

До літописних статей МЛ і ВЛ, скорочених у порівнянні з Ін., але тих, що містять уточнюючу чернігівську інформацію, відносяться наступні.

Літописний фрагмент 6659 (1151) р. про смерть Володимира Давидовича та його поховання братом Ізяславом у Чернігові, після чого останній сів у Чернігові⁶⁷¹. Згідно з версією Ін., Ізяслав Давидович їхав у Чернігів з Романом Ростиславичем: Ізяслав Мстиславич до-ручив їм разом поховати Володимира і вже увечері повернутися у Вишгород⁶⁷². У Лавр. це повідомлення менш детальне: вказано лише те, що Ізяслав Давидович «понес» ховати брата в Чернігові, після чого замінив його на князівському престолі. Однак тільки в МЛ, Єрм. і ВЛ названо місце поховання Володимира Давидовича – Чернігівський Спас⁶⁷³. Ймовірно, спільний протограф МЛ–Єрм. частково відобразив літописні записи, які, можна припустити, велися в Чернігові при Спаському соборі під час правління Давидовичів, оскільки локалізовано місце поховання старшого з Давидовичів і не в їхній династичній усипальниці, якою був Борисоглібський собор. Московського літописця навряд чи могли цікавити такі деталі чернігівського життя давньоруського часу.

Просторове повідомлення про невдачу битву Юрія Долгорукого з Ізяславом Мстиславичем, в якій вбили Володимира Давидовича, в Ін. і Лавр. текстуально й змістовно неоднакові: їх тексти представлені зовсім різними розповідями.

Тільки в МЛ це повідомлення про смерть Юрія Долгорукого в 1157 р. має додаткові деталі (в ньому є згадка про те, що кияни прийшли самі просити Ізяслава на престол, але не передана емоційна реакція на це Ізяслава Давидовича): 10 травня князь Юрій пив в осьм-

⁶⁷¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 375; Троицкая летопись. С. 257; Владимирский летописец. С. 72.

⁶⁷² Ипатьевская летопись. Стб. 439–440.

⁶⁷³ Московский летописный свод. С. 53; Ермолинская летопись. С. 38; Воскресенская летопись. С. 51.

ника Петрила, а потім раптово 15 травня помер⁶⁷⁴. Ця дата цікава тим, що вона відсутня в Лавр., Тр. і Вл., а в Іп. тільки вказано, що через 5 днів після візиту до Петрила Юрій Володимирович помер, а Ізяслав Давидович «прослезився», коли дізнався про смерть Юрія від киян, котрі просили сісти його на князювання в Києві⁶⁷⁵. Таким чином, в Іп. збереглося більш повне повідомлення з подробицями смерті Юрія Долгорукого. Ця звістка МЛ походить зі спільного протографу з Іп. та має деякі видозміни.

З одного боку, можливо, що упорядник МЛ сам вирахував цю дату. З іншого ж боку, особистість осьмника Петрила до сьогодні не ідентифікована. В ньому бачили боярина чи навіть новгородського посадника⁶⁷⁶. Зв'язок Юрія зі Святославом Ольговичем була очевидна для літописця Святослава⁶⁷⁷. Можливо, тут згаданий якийсь чернігівець (боярин?) на ім'я Петрило, а саме повідомлення походить з Літопису Святослава.

Таким чином, унікальний чернігівський матеріал прослідковується в літописних статтях північно-східних зводів переважно на відрізьку 1123–1160 рр., а найбільша його концентрація – з 1146 по 1160 рр., що робить можливим обережно припустити існування якогось втраченого чернігівського джерела (джерел?) середини XII ст., що було використане на північному сході Русі. Змістовно чернігівські повідомлення присвячені як князям з династії Ольговичів, так і представникам Давидовичів. Вони насичені важливою інформацією переважно військово-політичного характеру, що корелюється з ідейними особливостями фрагментів КЛ, присвячених князям династії Ольговичів. Ще О. В. Шеков помітив відображення Літописця Ізяслава Давидовича з 1139 по 1162 рр.⁶⁷⁸ Утім вищенаведені спостереження показують, що він краще відобразився, зокрема, в МЛ.

Розходження думок дослідників з приводу південноруської інформації чернігівського змісту початку – середини XIII ст. у північно-східних літописних зводах, а також її інтерпретація змусило окремо роз-

⁶⁷⁴ Московский летописный свод. С. 62.

⁶⁷⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 489.

⁶⁷⁶ Русские достопримечательности, издаваемые Императорским обществом истории и древностей Российских, учрежденным при Московском университете. М.: Университетская Типография, 1845. Ч. 2. С. 294–295.

⁶⁷⁷ Аристов В. Проблемы происхождения сообщений... С. 126–127.

⁶⁷⁸ Шеков А. В. Заметки о черниговском летописании. С. 109–110.

глянути цю проблему. О. О. Шахматов уперше помітив у тексті за середину – другу половину XIII ст. загальноруських літописів XIV–XV ст. Чернігівський літопис кінця XIII ст., що доводив розповідь до Повісті про Курське княжіння 1284 р. У Чернігівській літопис, на думку вченого, зокрема, входили звісти про смерть Олега Святославича, Всеволода Святославича та про облогу Чернігова, а також Повість про вбивство Михайла Всеволодовича Чернігівського, які збереглися у складі ВЛ. Чернігівський літопис XIII ст. і став, на його думку, одним із протографів Іп. і вплинув також на Лавр. і НПЛ⁶⁷⁹.

М. Д. Присьолков відзначав співпадіння статей за XIII ст. Лавр. і МЛ та підкреслював поширеність цих повідомлень у МЛ. Порівнюючи текст XII–XIII ст. Іп. і МЛ, він розглянув сліди «київського джерела», вказівську на яке дослідник помітив ще в тексті протографа С1 – джерела МЛ⁶⁸⁰. А. М. Насонов згадував повідомлення про похід Литви на Чернігівщину і про похід з Київщини на Галич, про смерті двох південноруських князів під 6726 р. і про справи в Чернігові та Галичі під 6728 р. як про південноруські звістки МЛ, детально не зупиняючись на них⁶⁸¹.

А. І. Генсьорський не погодився з О. О. Шахматовим у тому, що джерелом гіпотетичного Поліхрону (відобразився в Іп., ВЛ і С1) був Чернігівський літопис, називаючи його Київським літописом⁶⁸².

Ю. О. Лимонов нарахував 8 південноруських фрагментів МЛ на початку XIII ст., які відсутні в Лавр., Тр., С1 та Н4 – його джерелах, і відмінні від подібних повідомлень Іп. Дослідник назвав цей текст «особливим південним джерелом» київського походження – Київським літописом⁶⁸³ з чернігівськими доповненнями за початок – середину XIII ст.⁶⁸⁴, які, на його думку, потрапили до нього в 1210 р. під час правління в Києві Всеволода Святославича Чермного. До таких чернігівських звісток він відніс звістки про смерті чернігівських князів, про похід на Литву, про з'їзд Ольговичів, припустивши їх походження з сімейного літописця Всеволода Чермного⁶⁸⁵.

⁶⁷⁹ Шахматов А. А. Общерусские летописные своды XIV–XV вв. С. 161–163, 170–171.

⁶⁸⁰ Присьолков М. Д. История русского летописания. С. 251–253.

⁶⁸¹ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 211–212.

⁶⁸² Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори). С. 19.

⁶⁸³ Лимонов Ю. А. О южнорусском источнике Московского летописного свода. С. 46–49.

⁶⁸⁴ Там само. С. 49; Лимонов Ю. А. Северо-восточный источник. С. 27.

⁶⁸⁵ Його ж. Летописание Владимиро-Суздальской Руси. Л., 1967. С. 164.

В. Т. Пашуто і слідом за ним В. І. Стависький вважали південноруським джерелом ВЛ за першу половину XIII ст. гіпотетичний Київський літопис 1238 р.⁶⁸⁶ Н. І. Мільотенко ж бачила відображення володимирської традиції в південноруських звістах чернігівського змісту початку XIII ст. в Лавр.–Тр. і МЛ–Єрм.⁶⁸⁷

Окремо розглянув відображення південноруського джерела в Повісті про Батиеве нашествя в Іп. і Новгородсько-Софійському зводі (спільний текст С1 – Новгородського Другого Карамзінського літопису – Н4) і літописах, що відобразили московський літописний звід 1472 р. (МЛ, Єрм., Вологодсько-Пермський і Ніканорівський літописи), О. В. Майоров⁶⁸⁸. Він дійшов висновку про те, що текст Повісті про нашествя Батия (де міститься й унікальна інформація про захоплення Чернігова) відобразився в літописах новгородсько-софійського кола в більш правильному, першопочатковому вигляді. Однак згадування про взяття монголо-татарами Хоробора, Сосниці, Сновська та інших міст на Десні не увійшло до складу С1 – Новгородського Другого Карамзінського літопису – Н4, залишившись лише на сторінках Іп.⁶⁸⁹ Дослідник навіть показав, що в основі південноруської Повісті про нашествя Батия лежало чернігівське або київське джерело середини XIII ст. (звістки про захоплення Козельська, Чернігова, Переяслава і примирення трьох князів з монголо-татарами), автором якого був чернігівський єпископ Порфирій⁶⁹⁰.

Утім, головним дискусійним питання залишається визначення джерела (джерел?) комплексу південноруських повідомлень, зокрема й чернігівського змісту, північноруських літописних зводів, що розповідають не лише про нашествя монголо-татар на Русь. З огляду на це, питання про джерела літописних текстів полягає не стільки в з'ясуванні території, звідки вони походили (просторова локалізація), уточнення їх можливого змісту (контент) і датуванні створення (хронологічні межі), скільки у визначенні їх типологічного й родового по-

⁶⁸⁶ Пашуто В. Т. Киевская летопись 1238 г. // Исторические записки. М., 1948. Т. 26. С. 273; Стависький В. І. Київ і київське літописання... С. 15, 19.

⁶⁸⁷ Мильотенко Н. И. Южнорусская летопись... С. 37–40.

⁶⁸⁸ Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. 1. С. 50.

⁶⁸⁹ Там само. – С. 50–54; 67–70; Йою ж. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Ч. 2 // ROSSICA ANTIQUE. 2012. Вып. 2 (6). С. 99.

⁶⁹⁰ Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия... Ч. 1. С. 70; Йою ж. Повесть о нашествии Батия... Ч. 2. С. 97, 100–104.

ходження (літописними вони були або поза літописними, наприклад, агіографічними, родословними, актовими). Свого часу М. І. Костомаров припускав, що записи про народження і смерть князів у КЛ (переважно з вказівкою денної дати події) ймовірно походили із синодиків або церковних пом'яників⁶⁹¹, що, можливо, характерно й для чернігівських звісток початку – середини XIII ст. північно-східних зводів.

Серію лапідарних звісток хронікального характеру у вказаних ліписних зводах з 1200 р. поєднує тема смертей князів із династії Ольговичів. Помітно, як північно-східні книжники педантично й скрупульозно відзначають факти «преставлення» чернігівських князів. До них відносяться 2 повідомлення під 6709/6708 (1201) р. Лавр., Тр. і Вл.: «**Тоѣ же ѡсенѣ престависѧ князь Черниговьскыи Володимерьъ** (в МЛС–Ерм. – Владимир Всеволодич)»⁶⁹² та 6709/6710 (1201/1202) р. Лавр., Тр. і Вл.: «**Престависѧ князь Черниговьскыи Игорьъ** (в МЛ–Ерм. – Ігор Святославич Чернігівський)»⁶⁹³. Це не тільки найбільш точні (вказівка приблизної дати) та повні з інформаційної точки зору звістки, але й унікальні: в Іп. вони зовсім відсутні, а в Лавр. представлені в скороченому вигляді. В ЛС, за Р. Зотовим, князь Володимир згаданий як Борис Святославич, котрий ототожнений із Володимиром Всеволодичем, що слід вважати помилкою переписувача⁶⁹⁴.

Можливо, в МЛ ця інформація Лавр. поширена за рахунок додаткового південноруського джерела, використаного, як видно, в чернігівських повідомленнях XII ст. (підкреслюється, що Ігор Святославич був «**внѣк Ольговъ**»)»⁶⁹⁵. Ймовірно, це джерело (або його автор чи упорядник) мало особливості указувати родові походження того чи іншого чернігівського князя.

Лапідарна ж звістка 6711 (1203) р. Тр. «**Тои же зимы вишасѧ Олговичи съ Литвою**» міститься в такому вигляді тільки в Тр. і Рог.⁶⁹⁶. У Вл. повідомлення дещо перефразовано: «**они былъ**» вместо

⁶⁹¹ Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. Ч. 1. С. 42.

⁶⁹² Лаврентьевская летопись. Стб. 416; Владимирский летописец. С. 79; Троицкая летопись. С. 284; Ермолинская летопись. С. 58; Московский летописный свод. С. 100; Воскресенская летопись. С. 107.

⁶⁹³ Лаврентьевская летопись. Стб. 417; Троицкая летопись. С. 284; Владимирский летописец. С. 79; Ермолинская летопись. С. 58; Московский летописный свод. С. 100.

⁶⁹⁴ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому Синодику... С. 70–71.

⁶⁹⁵ Московский летописный свод. С. 100.

⁶⁹⁶ Троицкая летопись. С. 286–287; Рогожский летописец. С. 39.

«**вншасл**»⁶⁹⁷. Це – скорочений варіант відповідної літописної статті С1 та Н4, де є закінчення й уточнення, що «**извиша ихъ 7 сот и 1000**», що міститься і в МЛ–Єрм.⁶⁹⁸ Ця інформація північно-східних літописів, вірогідно, походить з якогось південноруського джерела, що мав чернігівські доповнення й, імовірно, відобразилося в НПЛ, С1 та Н4, які, у свою чергу, стали джерелом для тексту МЛ–Єрм.

Повідомлення про смерть Олега Святославича Чернігівського 6712 (1204) р. немає ні в Іп. і Лавр., але наявне в МЛ–Єрм. та ВЛ⁶⁹⁹. Ця стаття також є в Тр. Вл. і Сименівському літописі, однак характерно, що там зафіксовано, що разом з князем Олегом помер і його син, чого немає ні в одному літописному зводі цієї групи⁷⁰⁰. При цьому не вказано ні ім'я сина, ані місце його князювання. Таким чином, дуже спокусливо бачити відображення південноруського джерела в Сименівському літописі (а з нього – в Тр.), але при цьому не зі спільного протографу МЛ – Єрм. і ВЛ, що містив чернігівські звістки. На користь цього свідчить факт згадування сина Олега без імені як відомого літописцю. В той же час, навряд чи можна припустити походження цієї інформації з князівських пом'яників (синодиків), адже у відомому ЛС Олег Святославич, на думку Р. В. Зотова, згаданий під імям Феодосія⁷⁰¹.

Детальне літописне повідомлення про з'їзд Ольговичів перед походом на Галич 6714 (1206) р. з перерахунком по іменах князів – учасників подій (це достатньо рідке явище для XIII ст.): Всеволода Святославича Чемрного, Володимира Ігоровича – і підкреслюється, що вони прийшли зі «**своєю брѣю**» (а в Тр. – «**съ всею братъєю**»)⁷⁰², що також вказує на те, що ці князі, скоріш за все, були «своими» для літописця, котрий це зафіксував. У всіх варіантах у літописних

⁶⁹⁷ Владимирский летописец. С. 80.

⁶⁹⁸ Новгородская Первая летопись. С. 45, 246; Софийская Первая летопись. Стб. 253; Новгородская Четвертая летопись. С. 180; Ермолинская летопись. С. 59; Московский летописный свод. С. 101.

⁶⁹⁹ Московский летописный свод. С. 104; Ермолинская летопись. С. 60; Воскресенская летопись. С. 112.

⁷⁰⁰ Троицкая летопись. С. 287; Владимирский летописец. С. 80; Никитин А. Л. Текстология русских летописей XI – начала XIV вв. М., 2011. Вып. 3. Летописание Владимиро-Суздальской Руси XIII в. С. 27.

⁷⁰¹ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому Синодику... С. 41–42.

⁷⁰² Лаврентьевская летопись. Стб. 426; Троицкая летопись. С. 292; Владимирский летописец. С. 80; Московский летописный свод. С. 104; Воскресенская летопись. С. 112.

зводах цей текст ідентичний. Однак слід відзначити, що звістка про з'їзд Ольговичів зовсім відсутня в Єрм. і відомості про похід на Галич текстологічно не співпадають з версією МЛ⁷⁰³, що ставить питання про більш пізнє походження цього запису Єрм.

Літописна стаття «Того же лѣта съде Всеволодъ паки в Києвъ, а Рюрикъ Черниговъ» 6718/6719 (1210) р.⁷⁰⁴ В Єрм. і Вл. Всеволод названий Всеволодом Чермним⁷⁰⁵. Це повідомлення є і в МЛ, але в більш розлогому вигляді. Воно походить не з тексту спільного протографу МЛ–Єрм. Ю. О. Лимонов, як здається, помилково відніс цю звістку до володимирського джерела МЛ⁷⁰⁶. Всеволод Святославич у МЛ названий Всеволодом Чернігівським Чермним (без по батькові). Можливо, це – чернігівське повідомлення, розчинене у володимиро-суздальській інформації, через що дослідник визначив його як володимиро-суздальський літописний фрагмент. Загалом ця літописна стаття в тексті зводу виглядає як вставка: від опису посольства митрополита Матфея від Всеволода Черного до Всеволода у Володимир літописець різко переходить до констатації початку правління в Києві Всеволода Святославича, що може вказувати на залучення зводчиком додаткового джерела, що був лояльний до Всеволода Святославича. До того ж, згадування Всеволода тільки по імені свідчить на користь близького знайомства автора з героєм, оскільки перед цим повідомленням Всеволод згадується майже в усіх випадках як Всеволод Чермний, тоді як Всеволод Юрійович – як Всеволод.

Розлоге, детальне повідомлення про смерть Всеволода Черного саме під Черніговом 6720 (1212) р. з описом усіх обставин, що мають ознаки чернігівського походження, відсутні в Лавр., але є в МЛ і ВЛ⁷⁰⁷. Мстислав Романович зі своїми союзниками пішли зі Смоленська і Новгороду на Всеволода Святославича, в Київ, але він врятувався втечею за Дніпро (тобто у протилежний бік від Києва, на Лівобережжя) разом з «братъею своєю» в напрямку Чернігова, де й помер. Зафіксована також й триваість – 3 тижні стояли князі під Черніговом, після чого їм вдалося розділити Київську волость. Характерно, що в

⁷⁰³ Ермолинская летопись. С. 60.

⁷⁰⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 435; Троицкая летопись. С. 298.

⁷⁰⁵ Ермолинская летопись. С. 63; Владимирский летописец. С. 83.

⁷⁰⁶ Московский летописный свод. С. 108; Лимонов Ю. А. Северо-восточный источник... С. 30.

⁷⁰⁷ Московский летописный свод. С. 109; Воскресенская летопись. С. 118.

поширеному повідомленні МЛ згадуються всі князі династії Ольговичів – діючі особи події: Всеволод Святославич і навіть його брат Гліб, котрого оточили в Чернігові Мстислав Романович із союзниками. В ЛС цей князь згаданий як Всеволод Даниїл Святославич Чернігівський⁷⁰⁸.

Три останні звістки про Всеволода Святославича, можливо, походять із літописання Всеволода Чермного, про яке згадував у своїх дослідженнях Б. О. Рыбаков⁷⁰⁹. Згідно з поглядами дослідника, воно велось в Києві. Однак логічніше припустити чернігівську фіксацію подій, пов'язаних із Всеволодом Чермним, адже всі вони відбувалися й локалізовані в Чернігові. Ймовірно, вищезгадані звістки про смерті чернігівських князів також походили з літописання Всеволода Святославича й були записані по пам'яті, ретроспективно, відповідно, й літописці не вказували денних дат цих подій.

Повідомлення про те, як Мстислав Святославич відбив набіг литовців на Чернігівську землю 6728 (1220) р.: **«Тол же зимы приходиша Литва и воеваша волость Черниговъскѣю; Мстиславъ же Святославич гони по них изъ Чернигова и постигъ их, изъени всѣхъ, а полонъ отъятъ»**⁷¹⁰. В Єрм. текст звістки дещо інший: **«Литва воеваша Черниговъскѣю волость, Мстиславъ же Святославичъ ѡгонивъ, и изъени всѣхъ, а полонъ отъятъ»**⁷¹¹. Ймовірно, упорядник Єрм. скоротив текст свого джерела – протографа МЛ. У літописних зводах названий саме чернігівський князь по імені, згадана саме його військова звитяга – відвоював усі трофеї, які встигли захопити у литовців у Чернігівській волості. На думку Ю. О. Лимонова, ця літописна стаття МЛ могла бути взята з гіпотетичного Київського літопису⁷¹². Однак нічого специфічно київського в цій звістці немає, тому до київського літописання це навряд чи можна віднести. Та й сам князь ніколи не був київським. Скоріш за все, цей фрагмент входив до складу гіпотетичного літописання Михайла Всеволодовича, яке велось до захоплення монголо-татарами Південної Русі.

⁷⁰⁸ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому Синодику... С. 25, 44.

⁷⁰⁹ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве»... С. 201.

⁷¹⁰ Московский летописный свод. С. 117–118; Воскресенская летопись. С. 128.

⁷¹¹ Ермолинская летопись. С. 68.

⁷¹² Лимонов Ю. А. Северо-восточный источник... С. 27.

Скорочена звістка 6747 (1239) р. про взяття монголо-татарами Чернігова: «**Взаша Татарове Черниговъ князи ихъ выѣхаша в Оугры а град пожегше и люди избиша и манастиръѣ погравиша а епѣа Перфѣрья пѣстиша в Глѣховѣ а сами идоша в станы своѣѣ**»⁷¹³. Більш детально повідомлення про цю подію міститься в С1 («**Бившеса имъ крѣпко, лють бо бѣ бои Ѹ Чернигова**») та Н4 («**оже и таранъ на нѣ поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрѣла, а камень ажже можахуѣтъ 4 мѣжи сильнии подѣлати**»), а також в Ерм., що не повторює текст попередніх літописів⁷¹⁴. А. М. Насонов відзначав, що в цілому розповідь про нашествя Батия 1237–1239 рр. в МЛ запозичена з С1, де серед інших він помітив сліди й південноруського джерела⁷¹⁵.

Для початку XIII ст. вчені відзначали запозичення з новгородських літописів у тексті Тр. Текстологічно ці повідомлення неоднакові: в Тр. відсутні деталі оборони Чернігова та ім'я чернігівського князя, що може вказувати на скорочення (або навіть пізній переказ) тексту С1–Н4. О. В. Майоров, зокрема, дійшов висновку, що в літописанні Північно-Східної Русі повідомлення про взяття монголо-татарами Чернігова потрапило з південноруського джерела, близького до Іп.⁷¹⁶ Слід також відзначити, що тільки Авр. називає точну денну дату захоплення Чернігова монголо-татарами: «**Того же лета взаша татарове Чернигов октября 18**»⁷¹⁷. Цю дату, за спостереженнями О. В. Майорова, відобразили й псковські літописи, і вона є найбільш вірогідною⁷¹⁸. Авр. відобразив короткі повідомлення Новгородського зводу, але в такому випадку вони мали б бути в С1–Н4, джерелом яких, на думку О. О. Шахматова, він був⁷¹⁹. Проте цього не спостерігаємо, що ставить питання про існування південноруського літописного джерела XIII ст., яке лягло в основу вказаних зводів.

⁷¹³ Троицкая летопись. С. 320; Лаврентьевская летопись. Стб. 469; Владимирский летописец. С. 90.

⁷¹⁴ Софийская Первая летопись. Стб. 300; Новгородская Четвертая летопись. С. 222–223; Ермолинская летопись. С. 77.

⁷¹⁵ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 182.

⁷¹⁶ Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия... Ч. 2. С. 47.

⁷¹⁷ Летопись Авраамки. С. 51.

⁷¹⁸ Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия... Ч. 1. С. 76, 79.

⁷¹⁹ Шахматов А. А. Обзорение... С. 313.

Літописний запис 6749 (1241) р. «Того же лета Татарове оубиша Мстислава Рильского»⁷²⁰. Відображення причини смерті удільного князя Чернігово-Сіверської землі в літописанні – достатньо рідке явище. Інтерес до цієї події міг проявити хіба що чернігівський літописець. Крім того, багато дослідників схиляються до думки, що Мстислав Рильський – це Мстислав Глібович, котрий обороняв Чернігів від монголо-татар і був згаданий в літописах на два роки раніше⁷²¹. Відповідно, ця інформація могла бути в складі того ж джерела, що і повідомлення про оборону Чернігова 1239 р.

Таким чином, 10 південноруських літописних звісток чернігівського змісту північно-східних літописних зводів, ймовірно, походять з чернігівського джерела XIII ст., що відобразилося в більшості випадків в МЛ в більш справному вигляді, ніж в Лавр. Це джерело було присвячено переважно сімейним справам Всеволода Святославича, а також боротьбі чернігівських князів із зовнішніми ворогами (Литвою та монголо-татарами).

⁷²⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 470; Троицкая летопись. С. 321.

⁷²¹ Майоров А. В. Повесть о нашествии Батгя... Ч. 1. С. 75.

РЕКОНСТРУКЦІЯ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДОБИ

Чернігово-тмутороканська усна традиція XI ст.

Серед місцевих переказів у ПВЛ чи не найістотнішим за змістом і обсягом є комплекс розповідей, присвячених чернігово-тмутороканським подіям початку – середини XI ст. До них належить, передусім, й інформація про діяльність чернігівського князя Мстислава в першій третині XI ст., опис яких у тексті ПВЛ займає лише 2 аркуші – 55-й і 56-й майже суцільного тексту⁷²²! Це підкреслює значущість і тривалу фіксацію в пам'яті сучасників і наступних поколінь цих подій, що, зрештою, були навіть занесені до тексту літопису.

Джерела змальовують обставини правління Мстислава у Тмуторокані, прихід його на Русь для боротьби за батьківську спадщину з Ярославом Мудрим, нарешті, смерть і поховання. Події об'єднані логікою чернігово-тмутороканських справ Мстислава Володимировича. Чернігівські літописні звістки ПВЛ про Мстислава можна порівняти за насиченістю деталями хіба що з легендами, пов'язаними з історією Києво-Печерської обителі та долею її засновників, що містяться в ПВЛ. Утім, це тексти переважно агіографічного характеру. Та це й логічно, адже хроніка велася в цьому монастирі, а чернець/ченці (Нестор чи хтось інший) були причетні до авторства ПВЛ. Однією з основних ідей книжників була есхатологія⁷²³ і висвітлення можливих шляхів порятунку перед Кінцем світу, ідеалом якого була саме святість та її прояви, а центром Спасіння, як впливає зі змісту ПВЛ, повинен був стати Києво-Печерський монастир і його насельники. Мстислав Володимирович не був ані ченцем, ані святим; не приймав він наприкінці свого життя чернечий постриг, чим могла би його фігура зацікавити киево-печерського хроніста.

Отже, звідки тоді походили звістки ПВЛ тмутороканського й чернігівського циклів, майже цілком світського змісту? Яким чином ін-

⁷²² Ипатьевская летопись. Стб. 134–138.

⁷²³ Данилевский И. Н. Повесть временных лет... С. 258–266.

формація про цілу низку воєнних і стратегічних перемог Мстислава з далекого «Тмутороканського острова» (як назвав його М. Ф. Котляр⁷²⁴) потрапила до рук киево-печерського книжника? І чому саме його діяльність він зафіксував у своїй історіософській праці? Отже, можна припустити наявність у літописця зовсім іншого виду (як за головною ідеєю, так і за змістом) джерел усного походження.

До сьогодні ще точно не окреслено критерії, за якими слід відрізнити усні джерела, що відобразилися в літописах⁷²⁵. Утім, як здається, до елементів усної традиції, що походить від кореспондентів літописця, належать не просто деталізація інформації, а й докладні описи з елементами гіперболи, художніх символів, порівнянь, тому, найімовірніше, вони теж брали початок з якихось усних джерел місцевого походження, що оспівували особистість першого літописного чернігівського володаря. Учені називають конкретні імена літописних героїв – інформаторів літописців. Серед них є великий новгородський рід Вишатичів і його представники – Остромир, Вишата Остромирович і його син Ян Вишатич⁷²⁶.

Ще М. В. Шляков, розглядаючи літописне сказання про двобій Мстислава з Редедєю під 1022 р. на Тамані й опис Лиственської битви 1024 р., побачив стилістичні особливості літературної творчості співця Бояна, якому дослідник приписував авторство цих текстів. Він припустив, що киево-печерський літописець використав пісні Бояна як джерело⁷²⁷.

Сучасні дослідники також упевнені у відображенні усного джерела у літописних статтях за 1022–1026 рр. про Мстислава Володимировича Тмутороканського і Чернігівського, що вплинуло навіть на скандинавську усну традицію, яка дійшла до нас у сагах. При порівнянні ісландської «Саги про Бьйорна» з текстом ПВЛ О. П. Толочком була помічена схожість сюжетної композиції саги і літописного опису 20-х рр. XI ст. про боротьбу Мстислава із Редедєю, а потім зі своїм братом Ярославом: присутність мотиву змагання братів-князів, харак-

⁷²⁴ Котляр Н. Ф. «Остров Тмутороканский» // Восточная Европа в древности и средневековье : Мнимые реальности в античной и средневековой историографии : XIV Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. М. : Ин-т всеобщ. истории РАН, 2002. С. 115.

⁷²⁵ Данилевский И. Н. Повесть временных лет... С. 87–88.

⁷²⁶ Лихачёв Д. С. «Устные летописи»... С. 208–209.

⁷²⁷ Буганов В. И. Отечественная историография русского летописания. С. 84–85.

теристики героїв, умов поєдинку (двобій із визначенням переможця, котрий отримає півдержави). Тому вчений досить обґрунтовано припустив існування особливої, окремої «Пісні про Мстислава» як усної розповіді, що потрапила до Скандинавії, адже у ній наявні всі ознаки усного переказу: панегірик князю-герою, його возвеличення, нечіткість хронології (випадіння років з поля зору книжника)⁷²⁸.

Дослідник погодився з авторством Никона Печерського літописних статей за 1022–1026 рр., котрий довго жив на Тамані, діяв при тому ж князі – Святославі Ярославичу Чернігівському і Київському, а тому зміг використати тексти чернігово-тмутороканського співця Бояна – ймовірного автора «Пісні про Мстислава», який її створив у 1026–1036 рр.⁷²⁹.

У самій Сазі про Бйорна є посилання на якесь усне джерело відомостей, почутих Бйорном під час його перебування на Русі, про боротьбу двох братів (один з яких був Мстиславом), що видно зі слів – «Говорят, что когда Бьёрн был в Гардарики...»⁷³⁰. Відтак, у Сазі не обов'язково відобразилася розповідь Бйорна, а, можливо, інформація від людини, яка походила зі Скандинавії і була свідком південноруських подій середини 20- рр. XI ст. Оскільки ПВЛ називає відомого вікінга з табору прибічників Ярослава (яким, згідно з текстом Саги, був і Бйорн) – воєводу Якуна – учасника Лиственської битви, який після поразки війська Ярослава втік до своєї північної Батьківщини, можна припустити, що саме він приніс до скальдичної традиції інформацію про давньоруські події тих часів (можливо, навіть був знайомий з тією «Піснею про Мстислава», існування якої обґрунтував О. П. Толочко).

Детальніше зупинившись на ознаках усного походження записів про Мстислава Хороброго, варто звернути увагу на останні слова літописної звістки 1022 р., що розповідає про битву між Мстиславом та Редедєю – **«таже стоить и до сего дни въ Тмѹтороканѣ»**⁷³¹ (стосовно церкви святої Богородиці на Тамані). Це чи не найяскравіший показник того, що її автор опосередковано згадав і про себе – він

⁷²⁸ Толочко А. П. Черниговская «Песнь о Мстиславе» в составе исландской саги. С. 167–171.

⁷²⁹ Там само. С. 172–173.

⁷³⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / под ред. Т. Н. Джексон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосиновой. Т. 5. Древнескандинавские источники. М.: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 202.

⁷³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 134.

бував у Тмуторокані і бачив її на власні очі, але не відразу після двобою Мстислава із Редедею, з приводу чого переможець її і заснував (у 20-х рр. XI ст.), а через певний час.

У січні 1024 р., попередньо уклавши якусь угоду із хозарами і косогами, Мстислав йде разом із цим своїм поліетнічним військом на Київ⁷³². Тмутороканського князя кияни не прийняли, натомість, чернігівці охоче відкрили йому ворота свого міста. Він сів у Чернігові, але головною метою хороброго князя було продовження боротьби за Київ. Ярослав же, побачивши такі несподівані дії брата, привів військо варягів на чолі з Якуном до Листвена (сучасне с. Малий Листвен, Ріпкинський район), де відбулася славнозвісна однойменна битва у горобину ніч, внаслідок якої перемогу отримав Мстислав⁷³³. Такі деталі, як «вѣ Акѹнѣ слѣпѣ и лѣда ѹ нѣго златомѣ истѣкана», «Мстиславѣ съ вечера исполчи дрѹжинѹ и постави Ѣвѣрь вѣ чело противѹ Варягомѣ и самѣ ста с дрѹжиною своєю по крилом», вказівка на час доби – вечір і рано-вранці⁷³⁴, а також пряма мова саме Мстислава ще до перемоги до своїх воїнів та після неї – до Ярослава говорить про те, що повідомлення написано не лише з позиції Мстислава, але й на основі прихильних до нього джерел, що були складені синхронно події. Це були усні джерела – дружинний епос.

Порівнюючи звістки про бій з Редедею 1022 р. та про Лиственську битву 1024 р., кидається в очі той героїзм, з яким під час битв проявляв себе Мстислав: у першому випадку йому протистояв дуже сильний конкурент («вѣ во великѣ Редѣдѣ»), у другому ж – територія була йому не знайомою (він тільки-но потрапив на Русь у її вузькому значенні з її околиць). Усі ці деталі описового характеру могла зафіксувати людина, котра мала у користуванні саме усне джерело.

Прямим наслідком перемоги став розподіл Руської землі по Дніпру: Ярослав сів у м. Києві, а Мстиславу дістався м. Чернігів як центр усього Лівобережжя (хоча, на думку М. Ф. Котляра, він був старшим братом Ярослава⁷³⁵). Ці положення закріпив Городецький мир 1026 р.⁷³⁶ До самої смерті 1036 р. Мстислава Володимировича на по-

⁷³² Ипатьевская летопись. Стб. 134.

⁷³³ Там само. С. 134–136.

⁷³⁴ Там само. Стб. 135–136.

⁷³⁵ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. С. 118–120.

⁷³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 137.

люванні при загадкових обставинах брати жили мирно і навіть допомагали один одному в зовнішньополітичній діяльності.

Особливої уваги заслуговує літописна стаття 1033 р., що присвячена не Мстиславу Володимировичу, а його сину Євстафію⁷³⁷. Як відомо, його батько не залишив після себе нащадків, через що чернігівська династія припинила своє існування, так і не встигнувши розпочатися. В ПВЛ відсутня інформація про місце смерті і поховання Євстафія Мстиславича. Однак В. М. Татищев назвав Тмуторокань як місце смерті сина першого чернігівського князя, до того ж додає, що «и бе жаль велий по нем»⁷³⁸. Ці слова можуть свідчити на користь якогось додаткового джерела – залишку якоїсь усної традиції – саме родового (!) переказу про Мстислава Хороброго та його родину або домисел самого автора. Мимоволі спадає на думку наступна паралель. Залежність Саги про Бйорна від руського джерела усного походження, що розповідало про Мстислава, вже не потребує додаткового обґрунтування. Сага про Бйорна відноситься до родових саг. Чи не можна говорити, таким чином, про родовий переказ часів Мстислава Володимировича?

До того ж, у ЛС згадується ім'я дружини цього князя – княгині Анастасії⁷³⁹. Це відомо було і за часів Філарета (Гумілевського), на якого посилається Р. Зотов. Отже, все це свідчить на користь ведення такого усного родового літопису вже за часів князювання Мстислава.

Проаналізувавши свідчення літописних статей ПВЛ, що присвячені Мстиславу Тмутороканському і Чернігівському, бачимо, що у більшості вони висвітлюють військову звитягу князя, а у меншій – його культурно-релігійну діяльність. Літописна звістка про смерть Мстислава 1036 р.⁷⁴⁰ з елементами панегірика, а також інформацією про те, на яку точно висоту була збудована усипальниця чернігівських князів – Спаський собор – є не лише унікальною, але й такою, що йде своїм корінням від усного переказу, що добре закріпився у пам'яті тогочасних людей. Він є частиною того «літопису», що упорядковував, скоріш за все, Боян у Чернігові, вже при Спаському соборі, за протек-

⁷³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 138.

⁷³⁸ Татищев В. Н. История Российская: в 7 тт. Т. 4. С. 147.

⁷³⁹ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику... С. 32, 288; Синодик Любецкого Антониева монастыря. Чернигов: Тип. Губ. правления, 1902. С. 6.

⁷⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 138; Лаврентьевская летопись. Стб. 150.

ції Мстислава Володимировича. Образних порівнянь по відношенню до церков та монастирів взагалі на кшталт «... цркви стоґо Бґса юґе создалъ самъ (Мстислав – *І. Ч.*) бѣ во въздано єа при немъ възвыше ꙗко и на конѣ стоґачи и рѹкою досаґчи»⁷⁴¹ ПВЛ, здається, більше не знає. У XII ст. в Іп. чернігівські собори згадуються лише як усипальниці або новобудови, без епітетів та порівнянь, а історія їхньої побудови не має легендарного підтексту⁷⁴².

Залишена Мстиславом Тмуторокань з початку XI ст. тяжіла до Чернігова. Ще Д. І. Багалій відмічав етнографічну близькість населення Тамані та Сіверської землі⁷⁴³. ПВЛ і надалі не втрачає свого інтересу до Тмуторокані.

Як бачимо, Мстислав Чернігівський описувався в літописі в образі ідеального князя, котрий мав не лише неабияку силу (переміг у двобої Редедю), був гарним полководцем (зміг організувати політнічне військо з Північного Кавказу та Тамані й сіверян і спрямувати їх похід на Чернігів), але й відрізнявся шляхетністю (хоча й переміг у Лиственській битві, але Києвом поступився Ярославу), мав віру в Бога в душі (заклав церкву Богородиці в Тмуторокані та Спаський собор у Чернігові).

Отже, в ПВЛ, що зберегла залишки усної традиції про Мстислава Володимировича Тмутороканського і Чернігівського немає жодної негативної характеристики цього князя; хроніка послідовно і скрупульозно описує його діяльність, торкаючись у тому числі і родинних справ.

3 лютого 1066 р. помер князь Ростислав Тмутороканський, на сьомий день після того, як він випив вино із отрутою, надіслане греком Котопаном⁷⁴⁴. Як правильно зауважив О. М. Москаленко, такі точні денні дати подій свідчать про синхронну їх фіксацію літописцем у Києві⁷⁴⁵. КПП повідомляє, що після смерті Ростислава 1066 р. чернець Никон був «умолен» йти до Чернігова просити Святослава Ярославича дати тмутороканцям (бо саме вони настояли на його поїзді до

⁷⁴¹ Ипатьевская летопись. Стб. 138.

⁷⁴² Там само. Стб. 401, 518, 571, 652, 696.

⁷⁴³ Багалей Д. И. История Северной земли до половины XIV в. К.: Типография университета, 1882. С. 50–51.

⁷⁴⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 155.

⁷⁴⁵ Москаленко О. М. Усні перекази та рід Вишатичів у «ПВЛ» // Київська старовина. 2001. № 6. С. 31.

Чернігова) на княжіння Гліба. Ця місія йому вдалась, оскільки він повертається на Тамань разом із Святославичем⁷⁴⁶.

До тмутороканських відомостей за 60–70-ті рр. XI ст. ПВЛ, на думку О. В. Гадло, мав відношення києво-печерський ігумен Никон, котрий їх здобув під час триразового перебування у Тмуторокані та використав елементи косозького фольклору та інформацію співця Бояна⁷⁴⁷. Він був безпосереднім свідком подій середини 60-х рр. XI ст. та міг спілкуватися із усними інформаторами київських літописців – Вишатою та його сином Яном⁷⁴⁸. Дослідники встановили, що чернець Києво-Печерського монастиря Никон жив у Тмуторокані з весни 1061 до лютого 1067 рр., потім жив на Тамані, а вже у серпні 1068 р. поїхав до Києво-Печерського монастиря, проте з березня 1073 до 1077 рр. знову повернувся на Причорноморське узбережжя⁷⁴⁹. У цьому контексті варто нагадати, що Никон у Печерському монастирі був пресвітером⁷⁵⁰, а його громадська діяльність полягала, як зазначив М. М. Розов, у «зшиванні» книжок⁷⁵¹. М. Д. Присьолков підкреслював, що Никон відігравав саме політичну роль в монастирі⁷⁵². До того ж, під час першого візиту до Тмуторокані з весни 1061 до лютого 1067 рр., він мав можливість побачити сучасників Мстислава Хороброго, поспілкуватися з учасниками його походів на косогів, Никон добре знав історію церкви Богородиці і йому, як релігійному авторитету, це було цікаво⁷⁵³.

М. Ф. Котляр, слідом за М. Д. Присьолковим, ототожнював митрополита Іларіона і ченця Никона, підкреслюючи його авторитет серед світських та церковних осіб, а також окрему політичну місію в Тмуторокані⁷⁵⁴. Ймовірно, саме він передав упоряднику ПВЛ зібрані ним в Тмуторокані відомості⁷⁵⁵. Погодився з цим і П. П. Толочко, зазначив-

⁷⁴⁶ Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик. К., 1931. С. 74.

⁷⁴⁷ Гадло А. В. Тмутороканские этюды. III. С. 24–25.

⁷⁴⁸ Москаленко О. Усні перекази та рід Вишатичів... С. 32–33, 38.

⁷⁴⁹ Гадло А. В. Тмутороканские этюды. IV // Вестник Ленинградского университета. 1990. Серия 2. Вып. 4 (№ 23). С. 3.

⁷⁵⁰ Котляр М. Ф. Іларіон, Никон, Нестор // УІЖ. 1989. № 3. С. 128.

⁷⁵¹ Розов Н. Н. К вопросу об участии Иллариона в начальном летописании // Летописи и хроники. 1973. М., 1974. С. 31.

⁷⁵² Присьолков М. Д. История русского летописания. С. 32.

⁷⁵³ Гадло А. В. Тмутороканские этюды. III. С. 24–25.

⁷⁵⁴ Котляр М. Ф. Іларіон, Никон, Нестор... С. 128–129.

⁷⁵⁵ Там само. С. 130.

ши, що сам Никон міг внести цю інформацію до ПВЛ як безпосередній учасник подій 60-х рр. XI ст. й продовжувати свій літопис вже в Києві, після повернення 1073 р. аж до своєї смерті, адже Тмуторокань продовжує згадуватися на сторінках ПВЛ і після 1073 р.⁷⁵⁶. Утім, відкидає зв'язок Никона Печерського з літописанням В. Я. Петрухін, заперечивши навіть існування усної (фольклорної) традиції про тмутороканські події 1022 р., а саме про двобій Мстислава Володимировича із косозьким ханом Редедею⁷⁵⁷. Зрештою, він не конкретизував, перу кого належали чернігово-тмутороканські звістки 20-х та 60 – 70-х рр. XI ст.

М. Д. Присьолков вважав, що Никон почав літописну діяльність з накопичення матеріалів ще в 1061 р. і завершив працю в 1073 р. під впливом думок про боротьбу Святослава з Ізяславом. Никон втік до Тмуторокані, бо не підтримав князя Святослава у зайнятті чужої вотчини – київського престолу⁷⁵⁸. Тмутороканську частину літопису Никон завершив 1073 р., коли остаточно повернувся до Києва. Никон в Тмуторокані збирав усні розповіді і фіксував у письмовому вигляді, можливо, через відсутність в нього інших джерел інформації, та й сам він жив на Тамані в центрі всіх героїчних подій та спілкувався з усіма відомими людьми, що сприяло складанню переказів⁷⁵⁹. Тому ці події ніяк не могли пройти поза його увагою.

До літописної діяльності Никона Печерського можна, скоріш за все, віднести і запис про смерть чернігівського князя Святослава Ярославича у Києві, адже під 1076 р. вказана і точна денна дата смерті – 25 грудня, і місце поховання Святослава – Чернігівський Спас, і навіть причина смерті⁷⁶⁰, що вказує на явну небайдужість літописця до князя. Святослав загинув від рук якогось лікаря, котрий невдало для князя зробив йому операцію із видалення пухлини на шиї. Ця новина дійшла, природно, і до Києво-Печерської обителі. Свою літописну діяльність Никон продовжував і в Києві ще й за часів правління Всеволода (як підкреслює П. П. Толочко, спираючись

⁷⁵⁶ Толочко П. П. Русские летописи и летописцы... С. 37–38, 42–45.

⁷⁵⁷ Петрухін В. Я. Никон и Тмуторокань: к проблеме реконструкции начального летописания // Восточная Европа в древности и средневековье. XV Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2003. С. 196.

⁷⁵⁸ Присьолков М. Д. История русского летописания. С. 32–33.

⁷⁵⁹ Лихачев Д. С. «Устные летописи»... С. 214.

⁷⁶⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 190.

на відомості ПВЛ після 1073 р.), оскільки на кінець 80-х – початок 90-х рр. XI ст. знову в літописі згадується Тмуторокань⁷⁶¹. Можливо, саме завдяки монаху Миколі до КЛ надходили відомості про Тмуторокань цієї доби.

Ймовірному інформатору ігумена Никона належать і тмутороканські звістки про чернігівських князів-ізгоїв: про Бориса В'ячеславовича, який лише 8 днів князував у Чернігові, а залишившись без столу, втік до Тмуторокані 1077 р.; про Олега Святославича, котрий після зустрічі в Чернігові з Всеволодом Ярославичем 10 квітня 1078 р. тимчасово переховувався на Тамані⁷⁶².

Усі перипетії чернігово-тмутороканських подій 70–90-х рр. XI ст. передані детально, послідовно, вкладаються у логічний ланцюг і насичені точними денними датами. Усний кореспондент київського книжника був особою, котрий знав тмутороканські справи, долю Олега Святославича, жив на Тамані, ймовірно, був релігійною людиною. Оскільки Тмутороканська церковна обитель була побудована на зразок Києво-Печерської, то логічним кроком є вчинок Никона Печерського щодо затвердження на роль ігумена в Богородицькому монастирі печерського ченця Миколи. О. В. Гадло припускає, що Никон навмисно залишив замість себе в Тмуторокані Миколу. Цим кроком він відкрив там «філію» Києво-Печерського монастиря, зміг контролювати тмутороканські справи і бути поінформованим про них. Характерно, що з від'їздом з Тамані Олега Святославича Тмуторокань перестає згадуватися у джерелах.

З літописних статей за третю-четверту чверть XI ст. ПВЛ стає відомим висока питома вага літописної інформації про діяльність Олега Святославича. Видно, що його двоюрідні брати – Святополк Ізяславич та Володимир Мономах його боялися і намагалися усунути з політичної арени як головного конкурента. Через що він опинився і у Візантії, на о. Родос, де і там зміг зібратися з силами і вирушити у новий похід на Русь заради відновлення справедливості і своїх прав на Чернігів. Утім, їх походження навряд чи можна пов'язати бодай із якимись систематичними записами під наглядом Олега, оскільки його життєва вдача та доля не сприяла утриманню

⁷⁶¹ Толочко П. П. Русские летописи и летописцы. С. 45.

⁷⁶² Ипатьевская летопись. Стб. 190.

літописця. Співчутливі й прихильні до нього записи мали джерелом усну інформацію, ймовірно, тмутороканського походження.

Отже, можна стверджувати, що в Тмуторокані виникли всі умови для складання т.зв. «усного» літопису Мстислава Володимировича, записаного Никоном Печерським. Літописець прославляв походи і справи та описував свого князя Мстислава. Можна припустити, що інформація з нього була розширена в Чернігові за рахунок опису синхронних подій за часів Святослава Ярославича (1054–1073 рр.). Мабуть, відомості з нього були занесені до ПВЛ за сприяння чернігівського князя Святослава, котрий мав можливість втрутитися у літописну роботу Києво-Печерської обителі під час правління у Києві (1073–1076 рр.).

Літопис Давида Святославича

У Київській Русі місце князя на політичній «лествице» залежало не стільки від його родового старшинства, як від суспільного – визнання його головою роду чи найстаршим серед князів. Адже того князя, на замовлення якого, ймовірно, був написаний або відредагований літопис, названо першим серед інших князів, незважаючи на те, що при цьому іноді порушувалося родове старшинство. Особливо це характерно для літописних статей ПВЛ, присвячених діяльності братів-Святославичів – чернігівського князя Давида (1097–1123 рр.) та чернігівського (1094–1097 рр.), а потім новгород-сіверського князя Олега (1097–1115 рр.).

Д. С. Лихачов помітив, що «літопис завжди був орієнтиром у політичному житті міст, князівств і руської держави в цілому»; слугував засобом виховання суспільства⁷⁶³. Літописець ставив собі мету виправдати князя, на замовлення якого писав літопис. За спостереженнями Т. В. Гімона, літописи відображали адекватний стан речей на той момент, коли вони писалися, це – «офіційні протоколи сучасності», тому інформація, що міститься в них, автентична⁷⁶⁴. Отже, перестановка імен князів у ПВЛ (молодший брат йде попереду старшого або племінник йде попереду свого дядька тощо) є, на нашу думку, одним із показників того, що літопис редагувався або містив вставки з іншого джерела, прихильного до того князя, котрий і стоїть попереду своїх генеалогічно старших родичів.

Одним із таких джерел ПВЛ, а також КЛ могли бути, на думку А. М. Насонова, записи, що велися у Чернігові ще з XI ст.⁷⁶⁵ Дослідники давно помітили, зокрема, нестиковки у генеалогічному старшинстві Олега та Давида Святославичів (засновників двох гілок чернігівської династії – Ольговичів і Давидовичів відповідно) та в порядку назв їхніх імен у літописах. Через це довгий час історики вважали, що Давид був старшим серед Святославичів, тому він і отримав внаслідок Любецького з'їзду князів 1097 р. Чернігівське князівство з Черніговом, через що ім'я Давида в ПВЛ стоїть перед іменем Олега⁷⁶⁶.

⁷⁶³ Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 9.

⁷⁶⁴ Гимон Т. В. Для чего писались русские летописи // Журнал «ФИПП». 1998. № 1. С. 14.

⁷⁶⁵ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 51.

⁷⁶⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 90, 318; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 100, 243.

Проте, аналіз джерел переконливо свідчить, що старшим братом був Олег⁷⁶⁷. М.Ф. Котляр обґрунтував це таким чином, що Олег у літописах згадується у вирі політичних подій майже на 20 років раніше за Давида. Вчений доводить, що Олег був старшим за Давида на 15–20 років⁷⁶⁸. Його навмисно обділили в уділах, замінивши стольний Чернігів та округу, що дісталися Давиду Святославичу, на менш важливу в політичному плані, але у 6 разів більшу за площею Новгород-Сіверську землю⁷⁶⁹. Таким чином, як стверджує М. Ф. Котляр, дуумвіри Святополк Ізяславич та Володимир Мономах понизили політичний рейтинг Олега Святославича до статусу молодшого брата, відібрали у нього Чернігів через те, що хотіли бачити на чолі династії Святославичів більш врівноваженого і передбачуваного Давида. Адже Олег не догодив Святополку і Володимирі Мономаху союзництвом із половцями та порушенням спокою на Русі⁷⁷⁰, а останнього ще й вигнав із Чернігова, де той просидів 16 років. Отже, на Любецькому з'їзді князів Давид Святославич був проголошений головою чернігівської династії. За такої розстановки сил він повинен був якось чином пояснити для сучасників і нащадків свої династичні права на княжіння в Чернігові. Зазвичай, одним зі способів цього було ведення власного князівського літопису або редагування існуючого. Тому не дивно, що створений у Південній Русі Іп. у частині ПВЛ та КЛ і називають Давида попереду Олега, підкреслюючи в такий спосіб його політичне старійшинство в роді. А це, у свою чергу, наштавхує на думку, що південноруські літописні записи за кінець XI–початок XII ст. були піддані редагуванню. Як нещодавно доволі переконливо довела Т. Л. Вілкул, літопис був редагований за правління Володимира Мономаха. В текст літописної статті ПВЛ щодо Любецького з'їзду князів вкралася помилка в розподілі вотчини Святослава Ярославича. Дослідниця це з'ясувала на основі аналізу літописної статті 6605 р. різних літописних зводів: пізніший МЛ зберіг правильний, оригінальний текст⁷⁷¹.

⁷⁶⁷ Коваленко В. П. Любецький з'їзд князів в історії Чернігово-Сіверської землі. С. 28; Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства // УІЖ. 1995. № 6. С. 75–58; Його ж. Древнерусская государственность. С. 252–254.

⁷⁶⁸ Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства. С. 57–58; Його ж. Древнерусская государственность. С. 252–254.

⁷⁶⁹ Коваленко В. П. Любецький з'їзд князів... С. 27–31.

⁷⁷⁰ Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства. С. 58; Його ж. Древнерусская государственность. С. 252–254.

⁷⁷¹ Вілкул Т. Л. О смысле статей Любечского съезда: к истолкованию ошибки Повести временных лет // Истину встановлює суд історії. Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. К., 2004. Т. 2. С. 125–126.

Давньоруські джерела, де принаймні згадується Давид Святославич, обмежуються ПВЛ, КЛ, НПЛ, «Словом похвальним на перенесення мощів святих Бориса і Гліба», КПП⁷⁷² та Любецьким синодиком⁷⁷³. У КЛ його ім'я також стоїть завжди попереду імені його брата Олега, хоча Давид і був молодшим за нього. Вже це наштовхує на думку про те, що події кінця XI ст.–початку XII ст. описувалися з позиції переможців – дуумвірів. Тому південноруський літопис і виправдовував їхні дії.

Давид Святославич нібито і не грав роль першої скрипки на давньоруській політичній сцені до Любецького з'їзду князів, проте нерідко брав участь у військових походах та князівських снємах початку XII ст., оскільки був вимушений відповідати вимогам Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха, які віддали йому Чернігів. Метою книжника, котрий був причетний до редагування літопису, було не просто обґрунтувати амбіції князя Давида, але й показати його справедливим і миролюбним правителем, який не порушував спокою у державі, і навіть – деякою мірою зідеалізувати його. В літописних повідомленнях про Давида Чернігівського не бачимо деталей військових кампаній, конфліктів, у яких чернігівський князь брав участь. Аналізуючи літописні повідомлення за період 6605 (1097) – 6630 (1123) рр. (час княжіння Давида Святославича у Чернігові), не важко помітити, що про нього літописець повідомляв коротко і обережно, у контексті загальноруських подій, в яких брали участь князі-дуумвіри. Тому чернігівський князь нібито завжди залишався в тіні, можливо, через те, що був тихої вдачі і не відрізнявся войовничістю, на відміну від своїх братів. Проте, можна припустити, що окремі літописні записи, що велися при дворі князя Давида, всеж-таки були використані. Зокрема, з них було взято те, що Давид був старшим із братів.

У текстах про Давида майже немає (чи, бодай, не збереглося) акцентування уваги на центральній постаті героя та його вчинках, ідеалізації його, використання яскравих художніх засобів при описі головної особи, тому, скоріш за все, це були короткі, лапідарні, аналістичні записи. Вірогідно, це була сучасна літописна фіксація подій.

⁷⁷² Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик. С. 155, 157.

⁷⁷³ Зотов Р. О. Черниговских князьях по Любецкому Синодику... С. 37.

Зосередившись на точно датованих повідомленнях – показниках, які видають руку сучасника подій, наводимо список звісток, пов'язаних з ім'ям Давида та наближених до нього осіб – чернігівських єпископів.

1. 5 серпня 6605 (1097) р. – похід сина Давида Миколи Святоші та Святополка Ізяславича на Давида Ігоровича. Зрада Миколи Святоші⁷⁷⁴.

2. 14 серпня 6608 (1100) р. – князівський снем в Уветичах, у якому брав участь Давид⁷⁷⁵.

3. 15 вересня 6609 (1101) р. – мир руських князів, серед яких був і Давид Чернігівський, з половцями в Сакові⁷⁷⁶.

4. 4 квітня 6611 (1103) р. – перемога руських князів (в тому числі і Давида) над половцями на р. Сутинь⁷⁷⁷.

5. 17 лютого 6614 (1106) р. – постриження Миколи Святоші (підкреслено, що він син Давида)⁷⁷⁸.

6. 10 січня 6615 (1107) р., вівторок – мир руських князів з половецьким ханом Аєпою, в укладанні якого брав участь Давид Святославиц⁷⁷⁹.

7. Другий тиждень посту, п'ятниця, 6619 (1111) р. – похід князів-дуумвірів та Давида на половців на р. Сулу; в суботу – на р. Хорол, у неділю – на р. Псел (далі перелік місць)⁷⁸⁰.

8. 26 травня, п'ятниця, страсний понеділок 6619 (1111) р. – перемога руських князів, серед яких був Давид, над половцями на р. Салниці⁷⁸¹.

9. 23 листопада 6619 (1111) р. – смерть чернігівського єпископа Іоанна⁷⁸².

10. 12 січня 6620 (1112) р. – поставлення чернігівського єпископа Феоктиста⁷⁸³.

⁷⁷⁴ Іпатьевская летопись. Стб. 247–248.

⁷⁷⁵ Там само. Стб. 249.

⁷⁷⁶ Там само. Стб. 250.

⁷⁷⁷ Там само. Стб. 253–254.

⁷⁷⁸ Новгородская первая летопись. С. 19, 203.

⁷⁷⁹ Іпатьевская летопись. Стб. 259.

⁷⁸⁰ Там само. Стб. 266.

⁷⁸¹ Там само. Стб. 268.

⁷⁸² Там само. Стб. 273; Лавр. подає іншу дату цієї події – 23 березня 6620 (1112) р. (Лаврентьевская летопись. Стб. 289).

⁷⁸³ Іпатьевская летопись. Стб. 274.

11. 1 травня 6623 (1115) р., субота – освячення церкви у м. Вишгороді для майбутнього перенесення мощів святих мучеників Бориса та Гліба⁷⁸⁴.

12. 2 травня 6623 (1115) р., неділя – перенесення мощів святих Бориса та Гліба й участь у цій події Давида Святославича⁷⁸⁵.

13. 6 серпня 6631 (1123) р. – смерть чернігівського єпископа Феоктиста, а перед цим у той же рік помер Давид Святославич⁷⁸⁶.

Можна припустити, що опікувалася веденням цих записів при дворі Давида не військова і не світська особа, а, скоріше, особа з церковно-релігійного оточення князя. На це вказує і зміст точно датованих повідомлень, пов'язаних з Давидом. Шість з 13 точних денних дат – військово-політичні події (походи, битви та князівські з'їзди), у яких безпосередню участь брав князь Давид, 5 дат присвячені релігійному життю у Чернігівському князівстві, 2 – пов'язані з іменем сина Давида Святослава (Миколи Святоші). Зауважимо, що Давид Святославич брав участь лише у спільних походах князів проти половців, причому в тих з них, які не підтримував його брат Олег. Також він брав участь у заключеннях миру руських князів із половцями та у князівських «снємах», що свідчить на користь миролюбної, дипломатичної вдачі чернігівського князя.

Хто ж був цим загадковим книжником, наближеним до Давида? Одним з таких є колишній печерський ігумен, а пізніше чернігівський єпископ Феоктист. Вперше на сторінках КЛ він згадується під 6616 (1108) р.: «мѣа нюла въ аї и трапезницю кончаша Печерскаго манастира при Феоктистѣ игуменѣ юже заложил повеленьемъ Глѣбовомъ»⁷⁸⁷. Далі під тим же роком повідомляється: «... вложи Бѣ въ срѣце архимандритѣ игуменѣ Печерскомѣ нача понѣждати Феоктистѣ Бѣтополка кнѣза вопсати Федосѣа в синаникъ...»⁷⁸⁸, що невдовзі і було зроблено. Отже, видно, що Феоктист займав вже в Києві активну позицію, знав традиції Києво-Печерського монастиря, був сучасником і сподвижником автора цієї літописної статті (про що свідчить точна денна дата).

⁷⁸⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 280; Лаврентьевская летопись. Стб. 290.

⁷⁸⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 280; Лаврентьевская летопись. Стб. 290.

⁷⁸⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 293.

⁷⁸⁷ Там само. Стб. 259.

⁷⁸⁸ Там само.

Далі в літописі ще тричі згадується ім'я Феоктиста. Завжди Феоктист перебував у центрі подій вже у Чернігові, був духівником дружини князя Давида, куди його було призначено на єпископську кафедру 6620 (1112) р.: «...поставиша Феоктиста єпїкомъ Чернѣговѣ иг҃мена Печерскаго мѣа генваря въ вѣ днѣ а посаженъ на столѣ въ ѳи и радъ бѣ князь Дѣдъ и княгини бѣ во ѳи вѣцъ дѣховных и богаре и вси людѣе радовахѣса бѣ во пред нимъ єппъ боленъ и не могли слѣжити и лежа в волести лѣтъ кѣ тѣмъ же князь и людѣе жадахѣ епискѣплѣ слѣжѣт и радовахѣса славаще Бѣ...»⁷⁸⁹. Показово, що цього розширеного повідомлення не знають ні Лавр., ані МЛ, які лише коротко, під 6621 (1113) р. і 6620 (1112) р., відповідно, повідомляють про призначення Феоктиста чернігівським єпископом⁷⁹⁰. Детальний опис призначення Феоктиста на єпископську кафедру Чернігова та точні денні дати подій, пов'язаних із ним, вміщені в Іп., наштотвхують на думку, що ця інформація потрапила до нього з якогось джерела чернігівського походження, що відображало позитивне ставлення до Чернігова чернігівського князя. Тому можна припустити, що це джерело було справою рук наближеної до Феоктиста особи, яка пішла разом з Феоктистом до Чернігова.

В наступному сюжеті єпископ Феоктист згаданий поряд із князем Давидом та Олегом Святославичем під 6623 (1115) р., коли брати ініціювали урочисте перенесення мощей Бориса і Гліба до новозбудованого храму у Вишгороді⁷⁹¹. Ще Б. О. Рибаків помітив, що ця літописна стаття написана з позиції чернігівських князів чернігівським «монахом»⁷⁹². Утім дослідник не пояснив, чому її автор саме чернець. Релігійні сентенції, згадка імені Феоктиста після митрополита Микифора, піднесення ролі Давида і Олега Святославичів створюють враження, що її автор – учасник подій 1115 р. та й у статті ім'я Давида стоїть попереду Олега. До того ж, відчувається перо релігійної людини: суперечка між Володимиром Мономахом і Святославичами стосовно місцерозташування у новому храмі раки з мощами вирішилася за допомогою жеребу («и рѣ митрополитъ єппи верзите жребии да кдѣ изволита мѣника тѣ же ѿ поставимъ») на користь Святославичів⁷⁹³.

⁷⁸⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 274.

⁷⁹⁰ Там само. Стб. 289; Московский летописный свод. С. 40.

⁷⁹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 280–281.

⁷⁹² Рыбаков Б. А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. С. 306.

⁷⁹³ Ипатьевская летопись. Стб. 281.

Необхідно підкреслити, що у літописній статті НПЛ про перенесення мощей Бориса і Гліба ім'я Олега стоїть попереду Давида, на відміну від тексту ПВЛ⁷⁹⁴. В контексті цього доречно нагадати, що НПЛ зберіг інформацію Початкового літопису⁷⁹⁵. Північноруські літописці не були зацікавлені у виправдовуванні чужих для них південноруських князів; цей літопис не торкалася рука південноруського редактора, вони не мали джерел південного походження, тому там і збереглася історично правильна генеалогія Святославичів. Оскільки у політично незаангажованому джерелі ім'я Олега стоїть перед Давидом, то це вказує на те, що південноруське літописання дійсно редагувалося з позиції дуумвірів Святополка та Володимира Мономаха, які протезували Давида Святославича. Відтак, і в ПВЛ за Лаврентіївським списком, що була відредагована під наглядом Володимира Мономаха, під цим самим роком констатується факт перенесення мощей Бориса і Гліба та підкреслюється роль у цьому Мономаха, тоді як інші двоюрідні брати навіть не згадуються⁷⁹⁶.

Третє повідомлення про Феоктиста – це дата його смерті – 6631 (1123) р., майже відразу після смерті самого Давида Святославича. В тексті Лавр. та Тр., Вл., МЛ, Єрм. та ВЛ на відміну від Іп. відзначена точна денна дата смерті чернігівського єпископа – 6 серпня⁷⁹⁷. У цій статті Лавр.–Тр. і Вл. також вказана місцева приналежність князя – Давид Святославич Чернігівський, тоді як в Іп., МЛ та Єрм. князя названо без приналежності до місцевості, втім зазначено місце його смерті – Чернігів. До того ж, у цьому повідомленні тільки в Лавр., Тр., Вл. та МЛ поєднані смерті єпископів: фіксується як «преставлення» чернігівського єпископа, так і смерть переяславського єпископа Сильвестра 12 квітня, у великий четвер⁷⁹⁸. У МЛ та Єрм., як в Іп., є інформація про заміщення чернігівського престолу після смерті князя Давида, що відсутня в Лавр. і Тр. Усе це вказує на більш пізнє походження цієї літописної статті Тр. та МЛ – Єрм. у порівнянні з

⁷⁹⁴ Новгородская Первая летопись. С. 20, 204.

⁷⁹⁵ Гиппиус А. А. Два начала Начальной летописи: К истории композиции Повести временных лет // Вереница литер. Сборник к 60-летию В. Живова. М., 2006. С. 59–60.

⁷⁹⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 290.

⁷⁹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 286–287; Ермолинская летопись. С. 30; Владимирский летописец. С. 58.

⁷⁹⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 293; Московский летописный свод. С. 28; Троицкая летопись. С. 207; Владимирский летописец. С. 58.

Іп. та Лавр., хоча в МЛ, на думку А. М. Насонова, під цими роками використано південноруське⁷⁹⁹, а, можливо, і чернігівське джерело. Протограф Лавр. краще зберіг своє джерело, яке містило чернігівське за походженням повідомлення. Вірогідно, Іп. не повністю включив своє південноруське джерело-протограф, де звістки були об'єднані хронологією і логікою, а також йшли одна за одною⁸⁰⁰. Московський книжник навряд чи цікавився деталями чернігівських подій 300-річної давнини. Однак у його джерела, ймовірно, південноруського походження, ця інформація була, і він її вставив у текст МЛ.

Згадку про Феоктиста містить і «Слово про князів», написане у традиціях борисоглібського циклу. Тому релігійні елементи, церковні канони наближають його до агіографічного твору: «...позна єпископъ Феоктистъ, ако уже князь преставитиса хоцеть, повѣлѣ пѣти канѣнъ крѣстѣ, єдиною рассѣлеся верхъ теремцю, и вси ѡжасошася. И влетѣ голѣбъ вѣлѣ, и сѣде емѣ на грѣдехъ. И князь дѣшѣ испѣсти... И несоша княза въ спасъ святинь долго по вечернѣ. Пришедши звѣзда ста над крѣстомъ. Оттолѣ несоша и въ церковь Бориса и Глѣба създанію от него, звѣзда же от спаса престѣпи над мѣченическѣю церковь» (Борисоглібський собор у Чернігові – І. Ч.). Далі відбувалися справжні дива. Труна для князя ще не була готовою, та й час був післяобідній, у якій ніколи не ховають небіжчиків, але потрібно було ховати князя у той самий день, оскільки було помічено присутніми, що «солнце не заходитъ но во єдиномъ мѣстѣ стоитъ»⁸⁰¹.

Ці деталі стосовно смерті і поховання князя вказують на те, що автором було використано джерело літописного або, швидше, житійного походження. Вже з самого початку твору Давид прирівнюється до святих мучеників Бориса і Гліба та виступає у творі поряд з ними головним героєм. Це не дивно, оскільки князь Давид мав своїм святим патроном Гліба, йому присвятив новозбудовану обитель, де й був так урочисто похований. Зі змісту «Слова про князів» відчувається, що автором його була наближена до чернігівських князів особа, оскільки у творі містяться сюжети з місцевої чернігівської історії. Не викликає сумні-

⁷⁹⁹ Насонов А. Н. История русского летописания. С. 288.

⁸⁰⁰ Вилкул Т. Л. О происхождении общего текста... Р. 79–80.

⁸⁰¹ Слово о князях // Памятники литературы Древней Руси XII вв. М., 1980. С. 340.

ву, що «Слово про князів» було написане та виголошено у Чернігові, оскільки Чернігівське князівство було на той час одним із найбільших, могутніших, як зазначено у творі, а чернігівські князі – безпосередніми героями дійства, що повністю відповідало політиці чернігівських Святославичів⁸⁰². Хоча останнім часом висловлювалася точка зору щодо датування твору кінцем XII–початком XIII ст. і його київське походження⁸⁰³, вона не видається нам достатньо обґрунтованою.

Утім, святі Борис і Гліб дуже шанувалися у Чернігово-Сіверській землі (за однією з версій, Гліб було християнським ім'ям Давида Святославича⁸⁰⁴), на їх честь побудований Борисоглібський собор, в якому було виголошено «Слово». Можливо, автором твору дійсно був чернігівський єпископ, один із наступників згаданого у творі чернігівського єпископа Феоктиста, котрий використав літописні записи, що велися при дворі Давида. Порівнюючи манеру написання «Слова про князів» з літописами, можна знайти багато чого спільного. Наприклад, як у літописах, так і у «Слові» помітні елементи панегірика на честь князя, сакралізується його смерть. При похованні князя Давида творилися чудеса, ніби-то він був святим. Детальний опис свідчить на користь використання джерела, яке було написане відразу після його смерті. Таким джерелом могли бути чернігівські записи, а інформатором літописної статті про смерть Давида, що у скороченому варіанті увійшла до КЛ, був учасник подій.

Місцем упорядкування записів у м. Чернігові на початку XII ст був, скоріше за все, Успенський собор Єлецького монастиря, що нагадував у мініатюрі Успенський собор Києво-Печерської обителі і був побудований з ініціативи чернігівського єпископа Феоктиста, який прийшов у Чернігів якраз звідти⁸⁰⁵.

Яким же чином потрапили фрагменти записів, що велися при дворі Давида, до КЛ? Можливо, його син Святоша (Святослав), більше відомий під ім'ям Миколи Святоші («Святоша Давидович») посприяв цьому. Він три роки служив при брамі, три роки – при поварні Ки-

⁸⁰² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 332; Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 3. С. 129; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игоревем»... С. 163.

⁸⁰³ Чой Чжун-Хюн. «Слово о князьях» – литературный памятник Киевской Руси конца XII – начала XIII вв.: дис. ... кандидата филол. наук: 10.01.01. СПб., 2006. 261 с.

⁸⁰⁴ Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодику... С. 37.

⁸⁰⁵ Коваленко В. П., Раппопорт П. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли // *Russia Medaevalis*, 1992. Т. VII, I. P. 51.

сво-Печерського монастиря, а 17 лютого 1106 р. постригся у ченці Києво-Печерської обителі, лікував молитвами хворих. Прожив там до своєї смерті 1143 р. Був пізніше канонізований і, можливо, започаткував місцевий, чернігівський, пантеон святих, сприяючи піднесенню Чернігова до рівня православного центру, що конкурував з Києвом. До XV ст. преподобний князь був канонізований і для цього було вже написано його Житіє. Святоша як преподобний згадується в «Слові про князів», і це єдиний син Дивида Святославича, названий по імені⁸⁰⁶. Оскільки «Слово» було написано наприкінці XII ст. у Чернігові, тож до цього часу Святоша Давидович знаходився на стадії підготовки до канонізації⁸⁰⁷. Він мав власну бібліотеку у Києво-Печерському монастирі⁸⁰⁸, тому міг втручатися у літописну роботу при Києво-Печерському монастирі.

Отже, є підстави припускати, що існував Літопис Давида Святославича (назва умовна), що відображав інтереси князя та його родини. Ймовірно, аналістичні записи велися при дворі князя Давида, які продовжувалися вже після смерті князя Давида як літописні записи Давидовичів, наступником Феоктиста на єпископській кафедрі. Складно судити, на скільки вони були цільними і на скільки вони систематично велися. До нас дійшли лише певні замальовки на користь Давида і його сина Миколи, скоріш за все, з Літопису Давида, написані рукою релігійної особи, і включені до складу інших джерел – ПВЛ, КЛ та «Слова про князів». Частина продавидових повідомлень належить, вірогідно, сучаснику описуваних подій, – перу особи, наближеної до Феоктиста. Можливо, після переходу до Чернігова разом із Феоктистом, він опікувався упорядкуванням літописних записів, що велися при дворі Давида. Син Давида – Микола Святоша – мав літописні записи про діяльність Давида Чернігівського, які він передав печерському упоряднику, коли прийшов до Києво-Печерської обителі. Саме так вони і потрапили до рук Нестора-літописця, що використав їх у ПВЛ, а згодом, дякуючи зусиллям Миколи Святоші, і до КЛ.

⁸⁰⁶ Слово о князьях... С. 340.

⁸⁰⁷ Чугаева И.К. Черниговский агиографический источник о Николе Святоше: к истории почитания князя-инока: Электронный ресурс // Язык и текст. 2014. Том 1. № 2. С. 17–23. URL: <http://psyjournals.ru/langpsy/2014/n2/69602.shtml> (дата звернення: 25.03.2018).

⁸⁰⁸ Слово о князьях... С. 340.

Літописець Святослава Ольговича

Чи не найяскравішим виразником амбітних інтересів династії Ольговичів, їхнього характеру та політичних вподобань і намагань, а також найбільшим за обсягом текстових фрагментів, що дійшли у складі інших літописних зведень, є ймовірний Літопис Святослава Ольговича, четвертого, молодшого сина авантюрного Олега Святославича, засновника династії Ольговичів⁸⁰⁹.

Літописом Святослава можна умовно назвати сукупність пов'язаних між собою тематичною лінією літописних фрагментів переважно КЛ, присвячених сімейним та військово-політичним справам Святослава Ольговича під час князювання в Новгороді-Сіверському (1146–1158 рр.) та Чернігові (1158–1164 рр.). Т. Л. Вілкул назвала залишки літописання цього князя у складі КЛ під 6654 (1146)–6662 (1154) рр. ітнерарієм («щоденником»)⁸¹⁰. Однак, на нашу думку, залишки літописних записів, що, ймовірно, велися при дворі князя Святослава, наявні і в літописних статтях після 6662 р. (тобто після смерті Ізяслава Мстиславича і закінчення т.зв. «Повісті Ізяслава Мстиславича»), аж до смерті Святослава Ольговича 1164 р. До того ж, під 6662 (1154)–6672 (1164) рр. знаходимо 6 денних чернігівських дат, 3 з яких безпосередньо присвячені чернігівському князю Святославу (Додаток 1).

У тексті КЛ особливо виділяється період 6654 (1146)–6662 (1154) рр. (правління в Києві Ізяслава Мстиславича), що перенасичений чернігівською інформацією про події (переважно військово-політичного характеру), які відбувалися також і на території Чернігово-Сіверської землі. Цей відрізок часу присвячений боротьбі Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким за Київ. Останнього підтримав новгород-сіверський князь Святослав Ольгович. Після смерті Ізяслава Мстиславича 14 листопада 1154 р. Святослав не сходить із політичної арени, а його життя та родинні справи продовжують висвітлювати літописці, принаймні, до його смерті 15 лютого 1164 р.

Серед дослідників історії літописання укорінилася думка про існування особливого Літопису («Літописця», «Повісті») Святослава

⁸⁰⁹ De Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes. Roma, 1928. P. 18.

⁸¹⁰ Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 72.

Ольговича, фрагменти з якого відобразилися у КЛ⁸¹¹. Назва «Літопис Святослава Ольговича» є досить умовною, адже він був переважно його родовим літописцем, оскільки фіксував сімейні справи князя. Погоджуємося з групою дослідників, котрі вважають, що він мав продовження і включив до себе літописні фрагменти, що стосуються родинних справ його сина, Олега Святославича Сіверського⁸¹².

Вперше Святослав Ольгович опосередковано згаданий (хоча й не по імені) під 1107 р. у Лавр., коли, на думку О. М. Рапова, його батько, Олег Святославич, одружив його на доньці половецького хана Аєпи⁸¹³. Точна дата події (12 січня 1107 р.) свідчить на користь її фіксації сучасником. До того ж, наявність точних дат, присвячених Святославу Ольговичу, є в цілому характерною рисою Святославових літописних записів⁸¹⁴. Однак, насправді Святослав одружився в Новгороді 1136 р.: «В то же лето оженися Святослав Ольгович Новегороде и венца ся своими попы у святого Николь»⁸¹⁵.

Доречно відзначити, що початок князювання у Новгороді жодного князя, окрім Святослава Ольговича, не відмічений у НПЛ максимально точною денною датою навіть із зазначенням годин! (19 липня 6644 р., неділя, собор св. Єфимія, 3 години дня, 19-й день Місяця)⁸¹⁶. Ця звістка не має аналогів у КЛ; до того ж, жодна чернігівська подія у КЛ не датована годинами. Все це вказує на використання новгородським літописцем невідомого південноруського джерела, вірогідно, чернігівського походження (усного чи якихось наративних записів).

Активній появі Святослава Ольговича – третього сина Олега Святославича – на політичній авансцені, а, відповідно, і на сторінках КЛ, посприяли трагічні події у Києві 1146–1147 рр., під час яких його рідного брата Ігоря не лише зрадили київські бояри, але ще й за мовчазної згоди Ізяслава Мстиславича підступно вбили. Саме у цей час князь

⁸¹¹ Присёлков М. Д. История русского летописания. С. 91; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 41–43; Толочко П. П. Русские летописи и летописцы. С. 146–147; Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 63–74; Котляр М. Ф. Київський літопис XII ст. С. 36–37.

⁸¹² Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 43, 51; Толочко П. П. Русские летописи и летописцы. С. 147–148.

⁸¹³ Лаврентьевская летопись. Стб. 283; Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодику... С. 265; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 107.

⁸¹⁴ Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 65–70.

⁸¹⁵ Новгородская Первая летопись. С. 23, 209.

⁸¹⁶ Там само. С. 24.

Святослав втручається разом з Ігорем у боротьбу за Київ, за Чернігівську вотчину і за відновлення історичної справедливості. Нижня хронологічна межа Святославових повідомлень, що відобразилися у КЛ – 40-ми рр. XII ст., тоді як Б. О. Рыбаков її датував 1141 р.⁸¹⁷, а сучасні дослідники схиляються до 1146 р. – часу активного використання літописцями точних денних дат чернігівських подій⁸¹⁸, а також періоду найщільнішої наявності чернігівських фрагментів. Верхня хронологічна межа, скоріше за все, співпала з його смертю 6672 (1164) р. або навіть зі смертю його дружини 12 квітня 6674 (1166) р.

З літописної статті під 6654 р. до звістки про смерть дружини Святослава Ольговича під 6674 рр. нараховуємо 23 точні денні чернігівські дати подій, 15 з яких стосуються особистості Святослава Ольговича: 10 дат на відрізьку 6654–6662 (1154) рр.⁸¹⁹ + 3 дати до 6672 (1164) р. (до смерті Святослава)⁸²⁰ + 2 дати до 6674 (1166) р.⁸²¹ Решта з них присвячені діяльності Олега Святославича, династії Давидовичів та особисто Ігоря Ольговича, а також боярина Петра Ілліча⁸²². Це трохи менше кількості нечернігівських датованих повідомлень на цьому відрізьку, яких нараховуємо 24: 13 київських, 4 суздальські, 3 переяславські, 2 галицькі, 2 полоцькі та 1 новгородське (Додаток 1). На цьому фоні чернігівські датовані повідомлення виглядають дуже солідно, особливо звертаючи увагу на те, що 3 датовані чернігівські звістки присвячені чернігівським жінкам – одруженню доньки Святослава Ольговича⁸²³, народженню доньки⁸²⁴ та смерті дружини⁸²⁵. Як помічено, «жіночі дати» у літописах є рідкісним явищем. Маємо припустити, що «жіночі дати» не підлягали фіксації у Києві, це було, скоріше, винятком, що був характерний саме для манери літописця Святослава Ольговича. Тож, достатнього висока ступінь концентрації згадок про місцевих княгинь і князівен, особливо по іменах, виступає ще одним додатковим маркером у визначенні походження літописної інформації.

⁸¹⁷ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 38.

⁸¹⁸ Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 64–65.

⁸¹⁹ Там само. С. 65–68.

⁸²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 504, 524.

⁸²¹ Там само. Стб. 524–525.

⁸²² Там само. Стб. 327, 340, 353, 490, 515, 516, 518, 518.

⁸²³ Там само. Стб. 368.

⁸²⁴ Там само. Стб. 376.

⁸²⁵ Там само. Стб. 525.

До характерних рис чернігівських фрагментів Літопису Святослава відносяться:

1. Захист інтересів Святослава Ольговича та його брата Ігоря:

- співчуття Ігорю Ольговичу та Святославу через пограбування Ізяславом Мстиславичем і його союзниками Чернігівської волості 1146 р. та 1148 р.⁸²⁶

В то же верема. посла Володимеръ Дѣдвичъ. къ Ѡтославоу. Ѡлгови и къ Ѡтославоу Всеволодичю. и рѣ бра сомнѣса не можемо на са зраце рать дежати и приѣха. к њи Ѡтославъ. и послаша слы свои къ Гюргеви. и рекоша емоу ты ѣ намъ хрѣтъ цѣловалъ ако ти понти с нами Изаслава. се же еси не пошелъ. а Изаславъ пришедъ за Десною города наша пожегълъ. и землю нашу повоювали. а се паки Изаславъ. прише въпять к Черниговоу ставъ на Ѡлговѣ полѣ. тоу села на пожгли ули до Любча. и всю жизнь нашу повоювали. а ты ни к ња еси пошелъ на Ростислава еси настоупилъ њы же уже хоцеши. понти на Изаслава. а пожди а мы с тобою. не идеши ли а мы есмъ въ хрѣтѣномъ цѣлованьи прави. а не можемо мы дини ратью погибати.

- позитивне ставлення до Святослава та Ігоря Ольговичів (Додаток 4).

2. Особливість використання часових відрізків, дат та цифр:

- наявність точних та максимально точних чернігівських датованих повідомлень, пов'язаних зі Святославом та його родиною (найближчими родичами та нащадками, а також Давидовичами)⁸²⁷ (Додаток 1);

- точність у назві цифр, підрахунках збитків та прибутків (дарів)⁸²⁸;

- схильність відмірювати проміжки часу (формулами «через...», «по... днеш», «за 3 дні до...» і т.д.)⁸²⁹.

3. Позитивні згадки чернігівських князів:

- згадування на чернігівських літописних фрагментах імені чернігівського князя як «Святослав», «княже», «брате», у той час як його супротивник київський князь Ізяслав називається переважно «Ізяслав

⁸²⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 332 – 333, 363

⁸²⁷ Там само. Стб. 327, 335–336, 353, 368, 490, 504, 518, 524–525.

⁸²⁸ Там само. Стб. 333–334; Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 40.

⁸²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 327, 328, 361, 522.

Мстиславич» (хоча у київській «Повісті Ізяслава»⁸³⁰ останній названий як «князь», «Ізяслав», «князь Ізяслав», «брате» і т.д.) (Додаток 4; Додаток 5);

- частотність згадування чернігівських князів на відрізках, що містять чернігівські фрагменти Святослава Ольговича, у переважанні позитивних згадок над негативними. За нашими підрахунками, за час княжіння Ізяслава у Києві (1146–1154 рр.) князь Святослав згадується в різних варіаціях імені 180 разів, з них позитивно – 87, нейтрально – 3, негативно – 80. Проте, у фрагментах, насичених чернігівською інформацією, він згадується майже завжди позитивно (Додаток 4);

- позитивні згадування союзників-половців, половецьких княгинь та послів, половців-родичів («уй его Василий Половчин»⁸³¹), часто – по іменах і з епітетом «друзі»⁸³².

4. *Згадування чернігівських топонімів (власне топонімів, гідронімів, чернігівців за соціальними посадами або іменами, літописних міст):*

- сукупність згадувань чернігівців або причетних до Чернігово-Сіверщини посадовців (бояр, тисяцьких, єпископів) на відрізку 6654 (1146)–6675 (1167) рр. становить 25. Для порівняння, протягом 6654–6675 рр. літопис називає киян – 90 (враховуючи митрополитів, тисяцьких, активних київських бояр, єпископів Київського князівства, переяславців – 7 (1 – єпископ Єфрем і 6 – переяславці) (Додаток 6);

- комплекс із 26 згадувань чернігівських гідронімів та топонімів на відрізку 6654 (1146)–6675 (1167) рр. Переяславські топоніми та гідроніми отримали менше висвітлення протягом указанного часового відрізка – 19 згадок, тоді як київських – максимальна кількість – 86, серед яких більшість стосується урочищ і місцевих київських назв (Додаток 6). Це не є дивним, адже літопис вівся у Києві, тому київський літописець був обізнаний в місцевій топографії;

- згадування чернігівських літописних міст, багатьох вперше (Гюричев, Блистовит, Болдиж, Ропеськ, Оргощ, Севськ, Домагощ, Всеволож, Морівійськ, Біла Вежа, Уненеж, Глебль, Березий, Воробейна, Хоробор, Мозир, Воротинськ, Попаш тощо). Разом на відрізку 6654 (1146)–6675

⁸³⁰ Котляр М. Ф. Київський літопис XII ст. С. 109–133.

⁸³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 341.

⁸³² Там само. Стб. 334, 341, 342.

(1167) pp. – 253 згадувань 56 назв літописних міст та назв місцевостей: Подесення (3), Чернігівської волості (2), Задесення (1), Посем'я (3) та Сновської тисячі (3)⁸³³, тоді як літописних міст Київської землі у цей період – 353 згадування, а Переяслівських – 60 (Додаток 6).

5. Мовні особливості, що вказують на автора-чернігівця:

- мовні ознаки, індивідуальна стилістична манера літописців та заміна слів: «не можаше» замість «не могоша»⁸³⁴, «Ростислав Смоленський» або Ростислав замість «Ростислав Мстиславич» (є припущення щодо існування спільного літописця Святослава Ольговича та нащадків Ростиславичів, оскільки ці клани породичалися)⁸³⁵; «дитя», «дитята свой» замість «син»⁸³⁶, Великдень названо «великим днем»⁸³⁷, «Свиная река» замість «Свинь»⁸³⁸;

- у деяких словах на чернігівських фрагментах помітне новгородське північне «цокання»: «отщина», «Половцин» (виділено автором – *І. Ч.*), або заміна «ц» на «ч» і, навпаки, на початку слів або в кінці слова – «человаста хрест», «Городеч», «старечч», «венечч», «сельче» (виділено автором – *І. Ч.*)⁸³⁹.

6. Художні засоби:

- яскраві порівняння: «снег велик, коневи до чрева»⁸⁴⁰, «искушены бувше, яко злато в горниле»⁸⁴¹, «оустремишися на ны, яко зверье сверепые», «ако разбоиника хочете мя (Ігоря Ольговича – *І. Ч.*) оубити»⁸⁴² тощо;

- образні гіперболи: «кто сего крестного целования соступил, а проклят будет господскими 12 праздниками»⁸⁴³ тощо;

- епітети моралізаторського характеру, а також елементи книжної мови: «от старости не можаше на конь всести»⁸⁴⁴, «всекозненый

⁸³³ Ипатьевская летопись. Стб. 332, 335, 342, 356, 357, 358, 377, 389, 422, 456, 457, 484, 498, 500.

⁸³⁴ Там само. Стб. 340.

⁸³⁵ Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 71–72; Ї ж. О происхождении общего текста... С. 79.

⁸³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 339–340, 512.

⁸³⁷ Там само. Стб. 314, 422.

⁸³⁸ Там само. Стб. 489, 490.

⁸³⁹ Там само. Стб. 310, 341, 332, 333, 340, 353; Рыбаков Б. А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. С. 318.

⁸⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 314.

⁸⁴¹ Там само. Стб. 350.

⁸⁴² Там само. Стб. 351.

⁸⁴³ Там само. Стб. 325.

⁸⁴⁴ Там само. Стб. 340.

дьявол не хотя любви межи братиєю»⁸⁴⁵, «лоукавый бо пронырливыи диавол не хотя добра межи братию...»⁸⁴⁶, «лукавыи и нечестивыи сбор»⁸⁴⁷ тощо;

- метафори: «Взяша Всеволож град на щит»⁸⁴⁸ тощо.

Реконструйований текст ймовірного Літописця Святослава Ольговича складався із наступних груп повідомлень, літописних звісток і фрагментів.

1. Сімейна хроніка князя Святослава Ольговича – народження і одруження його дітей, смерть та поховання членів його родини. Можна нарахувати 9 фрагментів з цього літопису на відрізку 6654 (1146)–6674 (1166) рр. та 6 фрагментів – з сімейного літописця його старшого сина Олега Сіверського, новгород-сіверського князя на відрізку 6673 (1165)–6687 (1179) рр.

Характерно, що КЛ згадує цього новгород-сіверського князя переважно більшість разів по імені, не дивлячись на те, що він жодного разу не був не те щоб київським князем, але й чернігівським! Літописець не оминув увагою військово-політичні діяння, в яких брав участь син Святослава Олег Сіверський, а особливо висвітлює його сімейне життя. Це доволі рідкісне явище, коли діяльність удільного князя знайшла таке детальне відображення у КЛ. Тому можна припустити, що у князя Олега була наблизена людина, котра не лише допомагала йому, але й усюди супроводжувала князя і фіксувала перемоги і поразки свого господаря. Літописна манера цього хроніста певним чином, як побачимо, нагадувала риси літописця його батька Святослава Ольговича, що було помічено ще Б. О. Рибаківим. Головна їх спільна риса – це родові, сімейні літописці, що повністю зумовила змістові характеристики літописних фрагментів, присвячених Олегу Сіверському в КЛ. Отже, до фрагментів ймовірного Літописця Святославу Ольговичу відносяться:

1. Сімейні справи князя:

9 січня 6656 (1148) р. – одруження Романа Ростиславича з донькою Святослава Ольговича.

⁸⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 324; Франчук В. Ю. Киевская летопись... С. 25.

⁸⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 328.

⁸⁴⁷ Там само. Стб. 351.

⁸⁴⁸ Там само. Стб. 358.

В то же время Ростиславъ Смоленский. проси дери оу
Стослава. оу Волгови за Романа сѣна своего. Смоленскоу.
и ведена бы из Новгорода в нѣлю по водохрицахъ. мѣца
генъварѣ въ ѿ. днѣ⁸⁴⁹.

У недѣлю після Спаса, 6657 (1149) р. – обставини народження у
Святослава доньки Марії.

Гюрги же пришедъ ста оу Арышева и тѣ к немѣ приѣха
Стославъ Волговичъ. на ѿпшъ днѣ и тѣ Стославъ позва
и к собѣ на шѣдѣ и тѣ шѣдавше разѣѣхашасѣ. въ
оутри же днѣ в нѣлю рано. въсходящю солнцю родисѣ оу
Стослава Волговича дчи нарекоша въ крѣщение имѣ еи
Мрѣя. рѣ же Волговичъ Стославъ къ Гюргеви. братѣ то
намѣ ворогѣ всимѣ Изжславъ брата нашего оубилъ⁸⁵⁰.

6658 (1150) р. – одруження Олега Святославича з донькою Юрія
Долгорукого.

В лѣтѣ ̅҃҃҃. ̅҃҃҃. ̅҃҃҃. ни. Вда Гюрги дчерь. свою за Стославича
за Волга⁸⁵¹.

6658 (1150) р. – перепоховання мощей Ігоря Ольговича Святосла-
вом у Чернігівському Спасі.

В то же время (лѣтѣ) Стославъ Волговичъ. перенесе
мощи брата своего Игорѣ. ѿ стѣго Семена ис Копирева
конца. в Чепниговѣ. и положиша оу стѣго ѿпса в теремѣ⁸⁵².

Вівторок Святого тижня 6659 (1151) р. – народження сина Ігоря у
Святослава.

...Стославъ же не дожда велика днѣ но понде в
понѣльникѣ стои нѣлѣ а въ вторни родисѣ оу него снѣ
и нарекоша имѣ емѣ въ стѣомѣ крѣченьи Гергини. а
мирьскни Игорѣ⁸⁵³.

⁸⁴⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 368.

⁸⁵⁰ Там само. Стб. 376.

⁸⁵¹ Там само. Стб. 394.

⁸⁵² Там само. Стб. 408.

⁸⁵³ Там само. Стб. 422–423.

6659 (1151) р. – смерть Володимира Давидовича.

...и тѣ оубиша Володимира кнѣз. Дѣдѣвича. Черниговьского. доврого и кроткого⁸⁵⁴.

6, 13 березня 6670 (1161) р. – смерть і поховання Ізяслава Давидовича у церкві Бориса і Гліба в Чернігові.

...оубьенъ же въ Изяславъ. мѣца марта въ 5 днь. и ѿтолѣ послаша и Черниговѣ. ѿтославъ же спратавъ тѣло его съ слезами. и положиша тѣло его въ ѿтни. емѣ цркви. оу стою мѣкѣ Бориса и Глѣба. мѣца марта. г. днь же бѣ тогда понедѣльникъ⁸⁵⁵.

15, 17 лютого 6672 (1164) р. – смерть і поховання Святослава Ольговича з попереднім описом приїзду його сина Олега, котрий запізнився на 3 дні.

и ѿрекоша дружинѣ Волгови. кнѣже не страпан. ѣди вборзѣ. Всеволодичъ. во не доврѣ жилъ съ ѿцмъ твоимъ. и с тобою. а чи что. замыслить лихое. Влегъ же вборзѣ ѣха Черниговѣ и не заста. ѿца живого таша. во смръть его за г. дни до Волгова приѣзда. се же створи княгини. сгадавши и с пискѣпомъ и с мѣжи кнѣза своего. с передними. и цѣловаша стго ѿпса на томъ. тако не послатисѣ. къ Всеволодичю. Новгородѣ первое цѣлова пискѣпъ стго ѿпса и потѣ дружина цѣловаша. и рѣ Гюрги. тысячкыи намъ было не лѣпо. дати пискѣпѣ цѣловати. стго ѿпса занеже стль есть. а намъ сѣ ѿ нь не блазнити. занеже кнѣзи свои любилъ. и рѣ пискѣпъ того дѣла извѣщаюсѣ передъ вами. да Бѣ ми бѣдетъ. и того рожьшиа тако не послати ми къ Всеволодичю. никимже. ввразомъ. ни извѣта положити. пѣ же снѣве вамъ мовлю. да не погинете дшею и бѣдете предателе тако Июда се же полваше имъ лѣсть таа в совѣ. баше. во родео Грѣчинъ се же первое цѣлова стго ѿпса се же створи злое престѣпление. и списав грамотѣ. и посла къ

⁸⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 438.

⁸⁵⁵ Там само. Стб. 518.

Всеволодичю река тако. стрын ти оумерлъ а по Волга ти. послани. а дружина ти по городом далечей княгини съдить. въ изумьни с дѣтьми а товара множество оу нея. а поѣди вборзѣ. Влегъ ти ѣще не въѣхалъ. а по своен воли възмеша радъ с нимъ.

Стѣславъ же прочте грамоту вборзѣ. и посла снѣ свои в Гомни. а посадники посла по городо а самъ хотѣ поѣхати че Чернигову оуслыша вже Влегъ оуже оу Черниговѣ. и начаста слати межн собою ладчаса в волостѣ Влегъ же на са постѣпив. оуладиса Стѣславовъ състѣпи Чернигова. а собѣ взя Новгородъ. и посла Влегъ съ крѣмъ Ивана Радьсланича и цѣлова хрѣтъ Стѣславъ къ Волгови тако емъ правити и не оуправи реклъ бо еше Всеволодичю. хрѣтъ цѣлова. а брата ти надѣлю Игоря. и Всеволода. и ни тѣми оуправи. пристави же са Стѣславъ. мѣца февраля въ ѿн. днѣ а въ зѣ вложенъ бы в гробъ в понедѣлни⁸⁵⁶.

29 червня 6673 (1165) р. – одруження Олега Святославича з донькою Ростислава Мстиславича.

Том же лѣ ведена бы Ростиславна Угафья. за Волга за Стѣславича мѣца юна въ кѣ днѣ⁸⁵⁷.

6674 (1166) р. – одруження Ярополка Изяславича з донькою Святослава Ольговича та смерть 12 квітня дружини Святослава.

...Том же лѣ. ведоша Стѣславлю дчерь Волговича. за Ярополка за Изяславича. мѣца апрела въ. вѣ. пристависа княгини Стѣславла Волговича⁸⁵⁸.

6675 (1167) р. – смерть Святослава Володимировича у Вщіжі.

В лѣ. ѿс. х о е Оумре Стѣславъ Володимиричъ. въ вщнжи внѣкъ Двѣтъ⁸⁵⁹.

⁸⁵⁶ Ипатьевская летопись. . Стб. 522–524.

⁸⁵⁷ Там само. Стб. 524–525.

⁸⁵⁸ Там само. Стб. 525.

⁸⁵⁹ Там само.

6675 (1167) р. – народження у Олега Святославича сина Святослава.

Том же лѣ̄ родисѧ ВолгѸ снѣ̄ и вѣ̄ и. нарекоша имя емѸ
въ крѣ̄нени БорисѸ. а мирьсти СтѸславѸ⁸⁶⁰.

6675 (1167) р. – смерть дружини Олега Святославича.

Том же лѣ̄ оумре Андрѣвна. за Волгомъ за СтѸславичѸ⁸⁶¹.

16 січня 6687 (1179) р. – смерть Олега Сіверського та його поховання у Михайлівській церкві.

Во том же лѣ̄ престависѧ ВлегѸ СтѸславичѸ. мѣ̄ца генварѧ
въ. ѕ̄и. и положиша оѸ стѸго Михаила. потом же Игорьъ
(братѸ) братѸ его. сѣ̄де в Новѣгородѣ СтѸвѣрьскѣмъ а
ДрославѸ ВсеволодичѸ. в Черниговѣ сѣ̄де⁸⁶².

2. Політична діяльність Святослава Ольговича – його союз із Юрієм Долгоруким та половцями у боротьбі з Ізяславом. Події відбувалися переважно на території Київського та Чернігівського князівств:

13–17 серпня 6654 (1146) р. – вирішальна битва за Київ між Ігорем Ольговичем та Ізяславом Мстиславичем. Захоплення Ізяславом Ігоря і утримання його в монастирі у Переяславі. Святослав просить допомоги у Давидовичів. Зрада Давидовичами Ігоря. Святослав просить допомоги у Юрія Долгорукого (3 фрагменти).

Игорь же съсѣ̄дъ с конѧ. и цѣ̄лова к нимѸ крѣ̄тѸ. на вси
воли. и на братьнии. ѣ̄ха на обѣ̄дъ. они же оустремьшасѧ
на РатьшинѸ дворѸ гравить. и на мѣ̄чьники. и посла к
нӣ брата своего СтѸслава сѸ дружиною. и два оѸтшии.

Се же есть пособьемѸ Бж̄нимѸ. И силою чтнѸго х̄а. и
застоблениемѸ стѸго Михаила и м̄твѧми стѸоѣ̄ Бци вѣ̄и
же състоѸпѸ. мѣ̄ца авгѸвъ въ г̄и. въ днѸ въ вторникѸ
Игорѧ же по. д̄. хѸ днѸхѸ. емше в болотѣ̄ приведоша

⁸⁶⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 526.

⁸⁶¹ Там само. Стб. 527.

⁸⁶² Там само. Стб. 613.

къ Изаславоу. и посла и в манастирь. на Выдобычь. и шковавы и. посла Переяславлю и всади в поробѣ. в манастирь стго Гоа и розгравнша Киане. съ Изаславоу дробжины Игоревы. и Всеволожѣ. и села и скоты. взяша имѣнья много. в домехъ и в манастирехъ. Стославъ же вѣѣжа в Черниговѣ. съ маломъ дробжины. послася ко братома рѣ Володимироу и Изаславоу стонга ли брѣ оу хртномъ цѣлованин. се есми цѣловали пѣтом дни шна же рѣста стонивѣ. и рѣ имъ Стославъ се ва штавливаю Къстажка моужа своего. ачетъ ваи таи к собѣ. а самъ ѣха Коурьскоу. оштавливать людин. И штогда Новогородоу приде и слышавше Половецстии кнзхи створишееся надъ Игоремъ. прислашася ко Изаславоу мира просаче⁸⁶³.

6654 (1146) р. – укладення союзницької угоди між Святославом та Юрієм Долгоруким.

В то же время послася Стославъ къ Гюргеви и чѣлова к немуоу кртѣ. Гюрги тако искати Игорю. и поиде Дюрги в помощь емоу. ...же бы вѣсть уже Ростиславъ воюють волость его. и пошсти Дерги сна своего Иванка къ Стославоу. а самъ ошзратиса ис Козельска. Иванкови же Дюргеви пришедшу в Новгородъ Стославоу. и да емоу рекъ и с Посемьемъ. а съ моужьми своми сгадавъ. попина своего посла къ Двѣчема. рекъ има брата мою. се еста землю мою повоювали. и стада моя и брата моего запали жита пожьгли и всю жизнь погоубила еста...⁸⁶⁴

6654 (1146) р. – пограбування князівських маєтків Святослава та Ігоря Ольговичів у Сіверській землі. Підрахунки збитків, нанесених господарствам Ігоря та Святослава Ізяславом Мстиславичем та Давидовичами.

...таволю наоучению. не вѣ то и еше досыти но доста на Игорево селче. идеже Бѣше ошстроилъ дворъ добрѣ.

⁸⁶³ Ипатьевская летопись. Стб. 327–329.

⁸⁶⁴ Там само. Стб. 332.

бѣ же тоу головизни много. въ бретьяничахъ и в
погребѣ вина и медовѣ и что тажкого товара. всякого.
до желѣза и до мѣди. не тагли бахотѣ ꙗ множества
всего того вывозити. Дѣвѣча же повелѣста имати на
возы собѣ и воемъ. и потомъ повелѣста зажечи дворъ
и цркъвь стго Гевургия. и гымно его в немже бѣ стоговъ
ѿ сотъ. и съѣхавшеса Изаславъ Володимиръ Дѣвѣча.
съ Мьстиславомъ Изаславиче сдохмавше послоушаса
противнѣ Изаславоу Мьстиславичю. а сами поидоша къ
Пѣтивлю на Ржтво Хво. и тако пристобпиша къ градуу.
и не вдашаса имъ Пѣтивлечи дондеже приде Изаславъ.
съ силоу Кневскою. внем же крѣпкобьющимъса. съ
града поѣхаста Дѣвѣча. и рекоста имъ не бѣитеса.
цѣлоуимы. на то стою Бцю вже не дати ва на полонъ.
вни же не даша мимо. и приде Изаславъ Мьстиславичъ.
с полкы своими. к нимъ. вни же выслаша къ Изаславоу
Мьстиславичю. и поклонишася емоу. и тако ре коша
есмы ждали кнже а чѣлоуи к намъ хртъ Изаславъ же
цѣлова к нимъ хртъ и посадника ихъ выведе. а своего
оу нихъ посади. и тоу дворъ Стославль раздѣли на
д. части. и скотъницѣ бретьяницѣ. и товаръ иже бѣ
немочно двигнотти. и въ погребѣхъ было ѿ. берковьсковъ
медоу. а вина и корчагъ. и цркъвь стго Възнесения всю
велоупиша съсуды серебреныа. и индитѣбѣ и платы
слоужевныа. а все шито золотѣ и кадѣлничѣ двѣ. и
каци. и еоуае ковано и книги и колоколы. и не оставиша.
ничтоже кнжа. но все раздѣлиша и челади 3. сотъ. и
приде Стославоу вѣсть. вже Изаславъ Мьстиславичъ.
пришедъ и горѣ его взалъ и вса таже в немъ. Стославе
и повѣда емоу ѿца его моужь. иже бѣ оу Володимира.
уже Изаславъ идеть и хочеть встоупити Новѣгородѣ.
Стославъ же повѣдѣ. Иванкови Гюргеви Иванови
Ростиславичю Берладникоу. и дрѣжинѣ своем. и Половцем
дикымъ оуемъ своимъ. Тюнрако. Усоулоукови и бра его
Камосѣ. се на ма идеть Изаславъ Мьстиславичъ. а

промышланымы в советѣ. вни же рекоша. кнѣже не страпата поѣди. зде ти нѣ в чемъ быти. нѣтоуѣтъ ни жита ни что. пожди в лѣсную землю. и ѿтоудѣ ти са близѣ слати къ ѿцю своему Гюргеви. и тако повѣже Стославъ из Новагорода Корачевъ дрозжина же его вни по нѣ идоша. а дрозжини всташа его. и жена и дѣти с нимъ. и патровъ свою Игоревую поа со собою Новгородци же Стверьскыи дрозжини....⁸⁶⁵

16 сичня 6654 (1146) р., у четвер – битва Святослава Ольговича з Изяславом Давидовичем.

...оувѣдавъ же Стославъ вже пришли на нь. и посла на нѣ дика Половцѣ и паша оу нихъ нѣколико Берендичъ. бы же Стославоу вже пришелъ на Изаславъ Двѣвичъ. похвалиливъса. и перевралъ дрозжиноу оу браи. и безъ возъ пришелъ бѣ на конихъ. въ трехъ тысячахъ. Стославоу же бы из головы любовъ иже дати женоу и дѣти и дрозжиноу на полонъ. любо головоу свою сложити. Стославъ же сгадавъ с браю. и с Половци с моужи своими възра на Ба на стою Бцю изиде въ срѣтение емоу. въ днь четвертокъ. мѣа ген вару. въ 51. днь. бѣ же въ тѣ днь положение веригамъ. стго апла Петра и тако Бъ и сила животворящаго ха погна га. Изаславъ Мьстиславичъ и Володимиръ Двѣвичъ. пославша брата своего Изаслава съ Шварномъ. а сама по немъ доста. пришедшимъ же имъ лѣсъ Болдыжь. и тоу бахоуѣтъ стали вѣѣдоу. и привере моужь къ Изаславоу Мьстиславичю и рѣ емоу бра ти Изаслава повѣди. Стославъ. и дрозжиноу вашю Изаславъ же то слышавъ Мьстислави ражеже срѣце волта на Стослава. бѣ во хвороръ крѣпокъ на рать. исполчи воѣ свои понде на Стослава. къ Корачеву и Двѣвич Володимиръ с нимъ. и Стославъ Всеволодичъ с нимъ. бѣжащата дрозжина срѣтахоуѣтъ и. и възрацахоуѣтъ впаѣтъ Корачеву. Изаслава же долго не бы. вли полоудни примха к ни иде

⁸⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 333–334.

же **Иза́славъ Мьстисла́личъ**. и **Володи́миръ Дѣвни́чъ**. тотъ днѣ весь идоша вли до ночи **Кърачевоу**. и сташа не дошедше **Корачева** и бѣ влагомо и приде имъ вѣсть ис **Корачева**. вже **Стославъ** ѿ приателни. вже **Иза́славъ Мьстисла́ви**. идетъ на нь. **Кърачевоу** и с вѣраю. и воеваша оу **Корачева** много и вѣжа за лѣсъ оу **Ватичѣ**⁸⁶⁶.

П'ятниця на Похвалу Богородици 6655 (1147) р. – зустріч Юрія Долгорукого з Святославом Ольговичем та Олегом Святославичем у Москві. Обмін дарами. Смерть боярина Петра Ілліча на Вербну неділю.

...и приславъ **Гюргин**. рѣ приди ко мнѣ брате въ **Московъ** **Стославъ** же ѣха к немѣ. съ дѣтвѣемъ сво **Влагомъ** в малѣ дръжинѣ. понма со совою **Володи́мира Стосла́вича**. **Влегъ** же ѣха. напередъ къ **Гюргеви**. и да є пардоуєтъ. и приѣха по нема вѣць его **Стославъ**. и тако любезно цѣловаста въ днѣ п'яток на **Похвалоу стѣи Бци** и тако бѣша весели. На оутрни же днѣ повелѣ **Гюрги** оустрои вѣдѣ силенъ и створи чѣть великоу имъ и да **Стославоу** дары многы. съ любовию и снви его. **Влагови** и **Володи́мироу**. **Стосла́вичю** и може **Стославаѣ** оучреди и тако ѿповѣсти и. и вѣщаєса **Гюрги** снѣ повѣстити ємоу. такоже и створи. **Стославъ** же ѿтоуда вѣзвратиса к **Ловыньскоу**. и ѿтоудоу иде къ **Нериньскоу**. и перешедъ **Вкоу** и ста. и бѣ к великоу днѣ на вередницю и тоу престависа добри старечъ **Петръ Ильичъ**. иже бѣ ѿца его може. оуже во ѿ старости не можаше ни на конь вѣести. бѣ ємоу лѣ ч⁸⁶⁷.

6655 (1147) р. – зустріч Святослава з союзниками-половцями під Дедославлем. Їхній похід на Смоленську волость.

Стославъ же приде къ **Дѣдославоу**. и тоу придоєа к немѣ дрозини **Половцѣ Токсовичи** и пристаєи к нимъ **Бодими́ра Коу́чєвича**. и **Горѣна**. и посла та на **Смолянны** и повоеваша верхъ **Оугры**.

⁸⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 335–336.

⁸⁶⁷ Там само. Стб. 340.

В то же верема вывѣгоша посадничи Володимири. Изяслави. из Ватичь. изъ Браньська и изъ Мьченська. и изъ Блєвє. и ѿтогда иде Девалгорський. иде заємъ вси Ватичи и Добранескъ и до Воробьини Подесньє Домагощъ. и Мценескъ⁸⁶⁸.

6655 (1147) р. – повідомлення Володимиру Давидовичу про вбивство Ігоря Ольговича. Його сум з цього приводу.

И приде вѣсть. к Володимирѣ Дєдвичю. вже Игоря обвили. Володимиръ же посла къ Ѡтославоѣ. Ѡлгови и повѣда ємоѣ бра ти Игоря обвили. (внъ же съзва дружинноѣ) съзва дружинноѣ свою. старѣишою и тави имъ. и тако плакаса горко по братѣ своємъ⁸⁶⁹.

6656 (1148) р. – послї від Святослава Ольговича до Юрія Долгорукого з приводу союзницької угоди.

В то же верема. посла Володимеръ Дєдвичъ. къ Ѡтославоѣ. Ѡлгови и къ Ѡтославоѣ Всеволодичю. и рє бра сомнѣса не можемо на са зраще рать дежати и приѣха. к нї Ѡтославъ. и послаша слы свои къ Гюргєви. и рекоша ємоѣ ты є намъ хртъ цѣловалъ ако ти поити с нами Изяслава. се же еси не пошелъ. а Изяславъ пришедъ за Дєсною города наша пожеглъ. и землю нашу повоювали. а се паки Изяславъ. пришє впатъ к Черниговоѣ ставъ на Ѡлговѣ полѣ. тоѣ села на пожгли вли до Любча. и всю жизнь нашу повоювали. а ты ни к на еси пошелъ на Ростислава еси настоѣпилъ ны же вже хоцєши. поити на Изяслава. а пожди а мы с тобою. не идеши ли а мы єсмь въ хртъномъ цѣлованьї прави. а не можемо мы дини ратью погибати⁸⁷⁰.

Свято Спаса 6657 (1149) р. – зустріч і обід Святослава Ольговича з Юрієм Долгоруким.

⁸⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 342.

⁸⁶⁹ Там само. Стб. 355.

⁸⁷⁰ Там само. Стб. 363.

Гюрги же пришедъ ста оу Арышева и тѣ к немѣ приѣха
Стославъ Улговичъ. на Стпшь днь и тѣ Стославъ позва
и к собѣ на шѣдъ и тѣ шѣдавше разѣѣхашася. въ
оутри же днь в нелю рано. въсходящю слнцю родиса оу
Стослава Улговича дчи нарекоша въ крѣнение има еи
Мръта. рѣ же Улговичъ Стославъ къ Гюргеви. брате то
намѣ ворогъ всимъ Изяславъ брата нашего оубилъ⁸⁷¹.

Понеділок – вівторок Святого тижня 6659 (1151) р. – похід Юрія Долгорукого та Святослава на Ізяслава Мстиславича.

Гюргии же посла къ Черниговѣ къ Двѣвичю къ
Володимерѣ и къ Стославѣ. Стославѣ Улгови река тако
се оуже Изяславъ в Киевѣ а пондита ми в помочъ.
Стославъ же не дожда велика дни но понде в понелникъ
стон нелѣ ... великъ же днь дѣта въ Блестовѣт(ѣ) и
ѡтѣда понде. Черниговѣ. тако съвкуписа с братом своѣи
Володимиромъ. и пондоста шба в лодяхъ къ Городкѣ
къ Гюргеви. тогда же Изяславъ Двѣвичъ иде Києваѣ
къ В'ачеславѣ. и къ Изяславѣ Мстислави и стаща оу
Городка и тѣ створиша Георгевъ днь⁸⁷².

6659 (1151) р. – посольство Святослава до Ізяслава Давидовича у Чернігів з вимогою розподілу земель за вотчинним принципом.

Стославъ же Улговичъ слышавъ уже Гюрги с Вачеславѣ
и съ Изяславѣ оуладилъса и ис Перетаславла веденъ и
тако скѣпшиа съ сновце своѣи Стославомъ Всеволодичѣ. и
посластася ко Изяславѣ Черниговѣ рекѣча. брате миръ
стонть до рати а рать до мира а ны бра брата есмы собѣ.
а прими на к собѣ а се ѡцинѣ межи нама двѣ. шдина
моего ѡца Улга а другаа твоѣ ѡца Двѣ а ты брате
Двѣвичъ а га Улгови ты же брате прими ѡца своего
Двѣво. а што Улгово а то нама дан. ать вѣ са тѣмъ
подиливѣ Изяславъ же крѣтъаньскы оубини приа брата
своѣи и ѡцинѣ има оузвороти а свою к собѣ приа⁸⁷³.

⁸⁷¹ Ипатьевская летопись. Стб. 376.

⁸⁷² Там само. Стб. 422–423.

⁸⁷³ Там само. Стб. 444.

6660 (1152) р. – битва за Чернігів між Юрієм Долгоруким, Свято-славом Ольговичем та половцям з одного боку, та Ізяславом Давидовичем, Ізяславом і Ростиславом Мстиславичами, В'ячеславом Володимировичем та Святославом Всеволодичем з іншого.

Гюргиже ста в Гъричева. и пѣсти Половци к Черниговѣ воевати. Половцѣ же пришедъши к городѣ. много полона взяша. и Семейнѣ пожгоша. на тѣ же ночь. Изяславъ и Ростиславъ и Стѣславъ. видивше силѣ Половецкѣю повелѣша людне всимъ бѣжати. изъ острога въ дѣтинець. оутри же днь Гюрги. и Стѣславъ. исполниша вога своа. и пондоша къ городѣ. и стаха не дошедше Семейна тога же все множество Половецъ идоша къ городѣ битьса. и штемже острогъ зажгоша. перегородье все. и пришедше всею силою стаха школо города Черниговцем же бьющиса из города кнзи же здѣлавши не крѣпко в'ються дружина и Половци. шже с ними не ѣздимы сами. Андрѣи же рѣ тако створи. атъ азъ почнѣ днь свои поемъ дружинѣ свою. и ѣха подъ городъ и вышедши же пѣшьцемъ. из города стрелатьса. потъче на нѣ с дружиною и с Половци швы избиша а дрѣга вѣгнаша в городъ.

...В то же верема. Вячеславъ съ Изяславѣ стоимашета на сей сторонѣ Днѣпра оу Лжичь. и слыша Вячеславъ Изяславъ. шже Гюрги стонтъ оу Чернигова. и Половци пригонивше к Черниговѣ и городъ пожгли. и пондоста ѿ Лжичь полкы своими къ Черниговѣ и такоже быша оу Моровинска. и тѣ оузрѣша стороже шкои. Вячеслави Изяслави и Гюргевѣ. и тѣ гаша Половци. азыкъ. и приведоша къ Гюргевѣ. Гюрги же и Стѣславъ Шлгови и Рязаньскии кнзи оуслышавъше шже Вячеславъ Изяславъ. идѣтъ. Черниговцемъ в помочь Половци же оубоавшеса. того начаша Шиматиса прече. кнзи же видивше Половци идѣче прочь. и пондоша ѿ Чернигова. и идоша за Швинь. та за Шновъ. Вячеславъ же Изяславъ пришедша стаха на Боловествѣ. и тѣ

въѣхак нима Ростисла Изяславъ Двѣвичъ и Стѣславъ Всеволодичъ. и начаша дѣлати хотѣче поѣхати по нѣ. и не оудѣмаша зане идахѣ прочь. не встѣваюче оубже бо баше к заморозѣ. и тако оубгадаша каждо въ свои домъ. поѣхати. и доспѣвати всѣ доколѣ же рѣкы са оубстановѣтса. Половци же пондоша ѿ нѣ тѣда на Пѣтивѣль в Половци. и много вости и. а Гюрги иде на Новѣгородъ. на Стѣверьскни. и ѿтѣда же иде к Рыльскѣ. и тако хотѣ. понти из Рыльска Стѣждаю. и тѣ пригна к немѣ Стѣславъ Волговѣ и нача молити емѣ хотѣ оудержати и река емѣ ты хоцѣши прочь понти а мене встѣвивъ а сѣко еси волость мою поубѣнѣл а жита еси уколо города потравилъ. а Половци пошли в Половцѣ⁸⁷⁴.

Лютый 6660 (1152) р. – похід Ізяслава Мстиславича і союзників на Новгород-Сіверський проти Святослава Ольговича. Уклали мир.

...Изяславъ же приде к Новѣгородѣ и дрѣгнн Изяславъ Двѣвичъ. и Стѣславъ Всеволодичъ. и Романъ Ростиславѣ. мѣца феврала пондоша полкы своими к городѣ. и тѣ начаша са вѣти в города. оуб встрожныхъ воротѣ. и тако вбодоша тѣ въ гра и встрогъ в нѣ изѣтѣаша. и тако же вындоша изѣ встрога. и ѿстѣпѣче ѿ града. идоша в товары свои и вѣ же по взѣтѣи встрога. г. и днѣ и высласа Стѣславъ Волговѣ къ Изяславѣ Мѣстиславѣ кланѣтса и просѣ мира. Изяславъ же не хотѣше миритса с нѣ. но вѣже бѣ к веснѣ. и того ра оубмириша и тако цѣловавше хрѣтѣ межи собою. и разѣхаша⁸⁷⁵.

19 травня 6666 (1158) р. – початок князювання Ізяслава Давидовича у Києві та Святослава у Чернігові.

Изяславъ же Двѣвичъ. вниде в Киевъ мѣца маѣ въ ѣн в нѣ пантѣкостѣнѣю. а снѣвца своего Володимирѣча Стѣслава. встѣви Черниговѣ. съ всимъ полком своим. И приѣха Стѣславъ Волговѣ со Всеволодичѣ Стѣславомъ.

⁸⁷⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 456–458.

⁸⁷⁵ Там само. Стб. 459–460.

к ЧерниговѸ и нача ВолодимирѸ не пѹстити его в городѸ. но вѣти с нѣ СтѹславѸ. же то видивѸ. УлговичѸ сѸ снѹвцемѸ своимѸ. сѸ Всеволодичѣ. и пондоста ѿ города. и шедше ста ста за Бвиною рѣкою.

И приде ИзяславѸ ис Кіева с полки своими. и МѣстиславѸ Изяславѣ с нимѸ и СтѹславѸ ВолодимирчѸ. и сташа противѸ собѣ же рѣкѸ. и начаша слати межю собою и тако оумиришеса. и хрѹтѸ целоваша. межю собою. и даша СтѹславѸ Улговичю Черниговю. а Всеволодичю НовѣгородѸ. а ИзяславѸ иде вѸ свои КіевѸ. и сѸ княгинею и сѸ дѣтьми. и сѸ дрѹжиною весь. и тако развѣхашася⁸⁷⁶.

1 травня 6668 (1160) р. – зустріч Ростислава Мстиславича та Святослава у Морівійську.

ТомѸ же лѣѣ снимася РостиславѸ сѸ СтѹславомѸ УлговичемѸ. Моровински. мѣца маѣ вѸ а днѸ бѣ же сѸѣздѸ ею. на великѹю любов. тогда же РостиславѸ позва Стѹслава к собѣ на шѣдѸ. СтѹславѸ же ѣха к немѸ безо всякого извѣта. и бѣ же радость во тѸ днѸ межю има. и дарове мнози. да бо РостиславѸ СтѹславѸ соболами и горностаями. и черными кѹнами. и песци и бѣлами волкы. и рыбьими зѣбы. на заотрне же. позва. СтѹславѸ. Ростислава к собѣ на шѣдѸ. и тако. выста весела пѣ вчерашнего днѣ да СтѹславѸ РостиславѸ пардѹсѸ. и два коня борза. оѸ кованѸ ѡѣдалѸ. и тако розидостася оѸ своѣси⁸⁷⁷.

6675 (1167) р. – війна між Олегом Сіверським та Святославом Всеволодичем за волость. Ростислав Мстиславич допомагав Олегу. Святослав наділяє Олега 4 містами у Чернігово-Сіверщині.

Том же лѣѣ вза рать. СтѹславѸ ВсеволодичѸ. сѸ УлгомѸ. про Володимича УлегѸ бо просаше вѸ правдѸ надѣлѣньѣ СтѹславѸ же не пода емѸ. но вѣа братѸ

⁸⁷⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 490.

⁸⁷⁷ Там само. Стб. 504.

своємѹ лѣпшию волость. а сѣна посади въ Вщижи. Ростиславъ же оусмотревъ правдѹ. вже Стѣславъ веидить Улга. тѣм же нача помогати Улгови. много же посыла Ростиславъ къ Стѣславѹ вела емѹ оу правдѹ надѣлѣти Улга. и добра имѹ хотѣ Стѣславъ же не послѹша его Улегъ же поѣха къ Стародѣбѹ Старобѣдци бо прислалиса бѣхѹ ко Улгови оупереди помочь Ярославѹ в городѹ. и горожаномѹ. нѣлзѣ бѣ мысли своета створи. Улегъ же воротаса шпатѹ. гнѣвы много взя в полонѹ. Стѣславъ же посла брата своего Ярослава с Половци к Новѹгородѹ. и дошедши Молочны. и тѹ воротѣша. вдалѣе. еи. верстѹ ѿ града. Улегъ же бѣ в то вереме недравѣа велми. тако не моци емѹ ни на конь всѣсти. Ростиславъ же оувѣдавъ. вже Улегъ велми волитѹ нача слати къ Улгови вела емѹ миритиса. Улегъ же послѹша его взя мирѹ с брамѹ. Стѣславъ же да Улгови д. города. и хрѣтѹ цѣловаста⁸⁷⁸.

3. Військові перемоги Олега Святославича у боротьбі з половцями, а також за збереження кордонів Чернігівської волості, що відносилися до умовного Літопису Олега Святославича:

6675 (1167) р. – його перемога над половцями на чолі з Боняком.

Том же лѣ виса Улегъ Стѣславичѹ. с Бонякомѹ. и повѣди Улегъ Половци⁸⁷⁹.

6676 (1168) р., зима – захоплення Олегом Козиних веж, а Ярославом – Беглюкових веж.

Тои же зимѣ. ходиша Улговичи на Половци. бѣ бо тогда люта зима велми и взя Улегъ вежѣ Козины. и женѹ и дѣти. и злато и сребро. а Ярославъ Беглюковы вежѣ взя. и похвалнвшѣ Бѣ и прѣтѣю его Мѣрѹ възвратиша въ своаси⁸⁸⁰.

⁸⁷⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 525–526.

⁸⁷⁹ Там само. Стб. 527.

⁸⁸⁰ Там само. Стб. 532.

Як помічено, на чернігівських фрагментах у КЛ особливо часто зазначається пора року (якщо немає більш точної дати події) і передусім – зими фразами-кліше «люта зима велми».

4. *Повість про вбивство Ігоря Ольговича* («Житіє Ігоря Ольговича»?) Складається з передмови (причин перебування у монастирі і приводу до чернечого постригу), молитви Ігоря, опису вбивства його та мучеництва, чудес над його тілом та поховання.

Се же естъ пособьемъ Бжнимъ. И силою чтиго х̄а. и застоуплениемъ стго Муханла и м̄твами стго Бци б̄ги же състоупъ. м̄ца авгоу въ ги. въ днь въ вторникъ Игоря же по. д̄. х̄ъ дн̄ехъ. емше в болотѣ приведоша къ Изаславоу. и посла и в монастырь. на Выдобычъ. и шковавы и. посла Переяславию и всади в поробѣ. в монастырь стго Гоа и розгравнша Киане. съ Изаславоу дрозжины Игоревы. и Всеволожѣ. и села и скоты. взяша имѣнья много. в домехъ и в монастырехъ. Стославъ же веѣжа в Черниговъ. съ маломъ дрозжины. послася ко братома р̄е Володимироу и Изаславоу стонга ли бра оу хртномъ цѣлованин. се есми цѣловали пѣтом дни шна же рѣста стонвѣ. и р̄е имъ Стославъ се ва оставливаю Къстажка моужа своего. ачетъ ваи таи к собѣ. а самъ ф̄ха Козрьскоу. оставливать людин. И штогда Новогородоу приде и слышавше Половецъстии кнзхи створишееся надъ Игоремъ. прислашася ко Изаславоу мира просаче.

И почаства Двдвича. доумати штан. Стослава моужа. бы же вѣсть. къ Кснаткови. моужю Стославию уже Двдвича доумаета тати. бра своего. Стослава. и присла. Кснатко ко кнзю своему. река. кнже доумаютъ ш товѣ хотать тати аче по та и прислета брага. не фзди к нима. лоужавын бо пронырливын дьяволъ. не хотан добра лежи браю. Хотан приложити зло къ злоу. и вложн има мысль. не възискати брата Игоря. ни поманюти шцества и ш х̄ъ оутверженна. ни ежественна любве. такоже

вѣ лѣпо жити бранъ единомыслено. оубоупѣ. блюдохчи
вѣцства своего. но перестодупивша крѣтное оутвержение.
и завыша страха Бѣга и посластася къ Изаславоу.
Игорь како то товѣ золь былъ тако и нама. а держи
тврдо. а къ славо посласта. рекоста. понди из Новгорода
Пѣтивлю. а брата сѧ Игорѧ лиши. Стославъ же рѣ
ни волости хочю ни юного чего. развѣ толико побѣстити
ми брата. вна же рекоста (побѣсти к нама) цѣлоди к
нама. крѣтъ тако не простити брата ни его взицешни. а
волостъ держи. Стославъ же прослезивъсѧ рѣ пославъ къ
Юргви. оу Годждааль. братами. Всеволода Бѣ погалъ. а
Игорѧ Изаславъ галъ. а пожди в Ровскою землю. Кневоу
мрдовавѣ мы налѣзи брата. а азѣти сѣ. надѣтася Бѣ
и силѣ животворѣцаго хѣ вождоу ти помощникѣ.

...и вѣ Игорь разволѣлъсѧ в поробѣ и вѣ волень
велми. и присла Игорь къ Изаславоу. молася и кланѣтася
река тако. брѣ сѣ волень есми велми. а прошю оу тебе
постриженниѧ. была бо ми мысль на пострижение. еце въ
кнѣженьи своемѣ. ны же оу ноужни сѣи волень есмь велми.
и не чаю собѣ живота. внѣ же сжаливѣсѧ и рѣ аце была
стѣго Федора въ скимоу.

...Игорь же оубоуслѣшавѣ понде въ црѣвь стѣго Федора. и
въздохзновѣвъ из глоубенины срѣца скробошеномѣ смиреномѣ
смысломѣ. и прослезивсѧ. и поманоу всѧ Инвова. и
размышлѣше. въ срѣци своемѣ. тако толики стрѣти и
различнаѧ смрѣти на праведники нахоудили соубѣ. и како
стѣни пррѣци апѣли сѣ мѣнѣки вѣнцѣша и по Гдѣ крови
своѣ пролыташа. и како стѣни сѣценномѣнѣци прѣпени и ѿци
многыѧ напасти. и горкыѧ мѣжѣки. и различныѧ смрѣти
приаши искѣшени вѣвѣше ѿ дѣвола тако злато в
горнилѣ. и хѣ мѣтвѣми Гѣ (избраномѣ твоѣмѣ стадѣ.)
причѣти мѣ избраномѣ. твоѣмѣ стадѣ. сѣ десныи мѣ
вѣцѣми и како стѣни правѣвѣрѣни црѣи пролыташа крови
своѣ. стражѣюще за люди своѣ. и еце же Гѣ на Исѣ

Хъ искоупи мира ѿ прельсти дьавола. чѣтноу кровню.
и тако гла тѣшашеть и паки глеть ты ГИ призири на
немошь мою. и вижь смиренне мое и злобю печаль и
скорбь. ѿдержащую ма ны. да на та ѿповоаю стерплю.
ты бо спсе глаалъ еси. вѣрѣѡга в ма аще ѿмреть живъ
воудеть въ вѣки. и ѡ вси сиухъ блгодарю та ГИ тако
смирилъ еси дшю мою. и сподоби ма прити на свѣ.
ѿ темного и советнаго. и маловременна сего вѣка. и
въ црѣвени твоємъ причастьника яви ма нетлѣнны
твоихъ и неисповѣдимыхъ блгъ. съ всеми праведными
ѡгожьшими тебе ГИ и се ны аще кровь мою прольють
то мчнкъ боудѡ Гѡѡ моемѡ.

вни же ѡстръмиша на нь. тако звѣрьє сверьпини. и
похитиша по шбаю на швѣднини. въ цркви стго Феѡдора.
и манотью на немъ шторгоша. вн же рѣ имъ. ѡ зако(но)
престоѡпници врази всеа правды Хви ѡметьници. почто
такѡ разбоинника. хѡчете маѡ ѡвити. аще кртъ цѣловалѣ
есте ко мнѣ рекоуще тако имѣти ма советъ кнземъ. ны
ѡже и всего того не поманѡлъ быхъ. зане сподобилъ
ма Бѣ. мнискин чинъ въсприати. лѡбкавын же нечтивын
своръ. боле выпинаше. гла повѣтите повѣтите (повѣтите) и
такѡ и свиткы изволокѡша и. шнъ же велми възъглавъ
рѣ ѡ шканьнини не вѣсте са что твѡраще. се бо твѡрите
невѣдиньемъ аще и все тѣло мое наго. шставите нагъ
бо изиндохъ и црева мѣтри моеа. и нагъ ѡидѡѡ. тамо и
то емѡѡ глцню и емше и поведѡша из манастира.

...и рѣ Игорь възра на нь. шхъ брате камо ма ведѡѡ...

...и тако Игорь вѣста и вниде въ дворъ Мьстиславль. и
такѡ лѡде яша Володимира и хотѣша ѡвити про Игорѡ.
и тако из народа стогащен възрѣша Игорѡ вѣѣгша
въ Мьстиславль дворъ. и тако нарѡ дѡвигноушасѡ. и
выломиша ворота и тако повиша Игорь же повиваемъ рѣ
влко в рѡце твѡн прѣдаю тебе дхъ мон. прими в миръ
твѡн дшю мою. безаконни же. немлѣтивин повивши.

и ѿиноудъ тѣло его наго оставиша и поверзъше
оужемъ за ноги. оворозиша. и ѣще живоѹ сощюѹ емоѹ⁸⁸¹
рѹгающеса црѣскомо и сщеномѹ тѣлоѹ. и волокоша и съ
Мьстиславѹ двора чересъ Бабинъ торжекъ на кнѣзь
дворъ и тоѹ прикончаша и. и тако скончаша и Игорѹ
кнѣза снѹ Улгова. башетъ бо добыи и поворникъ ѡчѣства
своего. в рѹцѣ Бни преда дхъ свои. и съвалѣкъса ризы
тлѣннаго члвка. и в нетлѣнною. и многострѣтною
ризоѹ шболкъса Ха ѿ негоже и вѣнцаса въсприемъ
мчнниѹ нетлѣнныи вѣнечъ. и тако к Боѹ ѿиде. мѣца
септѣбра въ ѡн. въ днѣ пѣтѹ. и ѿтоѹда възложиша
и на кола и везоша и на Подолье на торговище и
повергоша порѹганью. безаконнии несъмысленни.
вслѣплении услѣплении щима. своимѹ. вѣдоуще тако
мьстителъ ест Бѣ и взищеть крови неповиннаго.
члвци же блговѣрнии. приходѹще взимаѹѹ ѿ крове его
и ѿприкрова сощѹаго на нема. на тѣлѣ его. на спни
себе. и на исцѣленне. и покрываѹѹтъ. наготоѹ телесе
егоѹ своимѹи шдежамѹ...

...Игорѹ. и вземше и положиша въ цркви стго Михайла.
на тоѹ ночь Бѣ прогави над нѣ знаменне велико. зажгоша
свѣчѣ вси над нѣ въ. цркви тои. наоштрѣѹ же шедше
Новгородци повѣдаша митрополитоѹ митрополитъ же
запрѣти да никомоѹ же не повѣдѹтъ но повелѣ потанти
такоѹю блгть Боѹ явлешю над нѣ. сошвотѣ же свитающѹи.
посла митрополитъ игѹмена Унанью стго Федора. и
приѣха игѹменъ види нагого. и шблече и. и ѿпѣ над нѣ
швычныѹ пѣ и везе на конецъ града в монастырь стмоѹ⁸⁸¹
Семеновѹ. вѣ бо монастырь (вѣ бо монастырь) ѿца его.
и дѣда ѣ Стослава. тамо положиша.

В то же верема (лѣтѣ) Стославъ Улговичъ. перенесе
мощи брата своего Игорѹ. ѿ стго Семена ис Копирева
конца. в Чепниговѣ и положиша оѹ стго Спса в теремѣ⁸⁸¹.

⁸⁸¹ Ипатьевская летопись. Стб. 327–328, 350–354.

5. Хроніка релігійних подій часів Святослава, записаних переважно ретроспективно:

6650 (1142) р. – смерть чернігівського єпископа Пантелеймона.

В лѣто ꙗ̄ х̄ ѿ̄. Престависа Черниговьскіи пѣ̄ бл҃жєныи Пантелѣмонъ⁸⁸².

6651 (1143) р. – поставлення чернігівським єпископом Онуфрія.

В лѣто ꙗ̄ х̄ ѿ̄ на. Поставиша епѣ̄ Черниговѡ. именемъ Онофрыа⁸⁸³.

6655 (1147) р. – поставлення митрополитом Климента Смолятича за сприяння чернігівського єпископа Онуфрія

В то же лѣто. постави Изаславъ митрополитом Клима. Смолятича выведъ изъ Зарубѣа. бѣ бо черноризечь скимникъ. и бѣ книжникъ. и философ. такъ такоже в Руськои земли не башеть. рѣ бо Черниговьскіи епѣ̄ (азъ свѣдѣ. тако достонть съшєдшєса. епѣ̄омъ. митрополита поставити. и снѣдшѣ Черниговьскіи епѣ̄ы) Онофрини. Бѣлгородьскіи епѣ̄ Фѣѡръ. Переяславьскіи епѣ̄коѡфимни. Гюргинскіи епѣ̄ Демьянъ. Володимерьскіи Федоръ. Новгородьскіи Нифонтъ. Смоленьскіи Манѡвилъ. рекоста не есть того в законѣ тако ставити епѣ̄омъ митрополита. безъ патриарха. но ставить патриархъ митрополита. а не поклонивѣ ти са. ни словѣживѣ с тобою. зане не взалъ еси бл҃гвиниа. оѡ стѡѣ Гофьи ни ѿ патриарха. аще ли са исправиши бл҃гословишиса. ѿ патриарха. и тогда ти са поклонивѣ. вѣ взала. ѿ Михайла ѿ митрополита. руськописанне тако не достонть намъ безъ митрополита. въ стѣни Гофьи словѣжити. онъ же на на про то тажко срѣце имѣѣа. Онофрин же Черниговьскіи рѣ азъ свѣде достонть ны поставити. а глава оѡ насъ есть стѣго Климента. такоже ставать Грѣци руською стѣго Ивана. и тако сгдаваше епѣ̄и славою стѣго Климента. поставиша митрополитомъ⁸⁸⁴.

⁸⁸² Ипатьевская летопись. Стб. 309.

⁸⁸³ Там само. Стб. 313.

⁸⁸⁴ Там само. Стб. 341.

6670 (1162) р. – перебування суздальського єпископа Леона у Чернігові, у Святослава Ольговича.

Том же лѣ выгна Андрѣи. еп̄па Левна. и съ Ѡждадла и бра̄ю свою погна. Мьстислава и Василка. и два Ростиславича с̄новца своа. мѣжи Ѡца своего передни. се же створи хотѣ самовластець быти. всѣи Ѡждальскои земли. Левна же еп̄па възврати впатъ. покавѣсь Ѡ грѣха. того но в Ростовѣ. а въ Ѡждадла не да емѣ сѣдѣти. и держа и. д. мѣи въ еп̄пини. нача просити оѹ него Ѡ възскр̄ниа Хва до вси стѣхъ ѣсти маса и въ средѣ и въ паток̄. еп̄пъ же повелѣ емѣ вдинѣ нѣлю порознѣю ѣсти маса. въ средѣ и в патокъ. а прочею добрѣ хранити. онъ же противѣ винѣ погна и своаи земли. и приде Черниговѣ къ Сѣтославѣ Ольговичю. Сѣтославъ же оѹтѣшивъ добрѣ. пѣсти къ Киевѣ к Ростиславѣ⁸⁸⁵.

б. Комплекс ретроспективних записів, присвячених переважно братам Святослава Ольговича:

6648 (1140) р. – народження у Всеволода Ольговича сина Ярослава.

В се же лѣто родисѣ оѹ Всеволода с̄нъ. и нарекоша има емѣ Ярославѣ⁸⁸⁶.

6649 (1141) р. – укладення миру між Ігорем Ольговичем та Давидовичами.

В то же лѣто ходи Игорь к Черниговѣ. на Двѣвча и сътвориста мирѣ⁸⁸⁷.

6652 (1144) р. – снігопад у Київській землі.

В то же лѣто паде снѣгъ великъ въ Киевьскои сторони коневи до черева на великъ днѣ⁸⁸⁸.

6652 (1144) р. – одруження двох доньок Всеволода Ольговича.

⁸⁸⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 520.

⁸⁸⁶ Там само. Стб. 306.

⁸⁸⁷ Там само. Стб. 309.

⁸⁸⁸ Там само. Стб. 314.

Тон же зимѣ Всеволодъ ѿда двѣ Всеволодковнѣ. Володимери вноуцѣ. единосъ за Володимира за Двѣвича. а другосъ за Ярославича. за Дюрда. шѣѣ ѿдинои недѣлѣ⁸⁸⁹.

6653 (1145) р. – смерть Святослава Ярославича у Муромі.

Тон же зимѣ оумре. Стославъ снѣ Ярославль. оу Мюромѣ. а братъ сѣде на столѣ а Рязаню послаша мѣншого Ростиславича Глѣба⁸⁹⁰.

7. Фрагменти Житія митрополита Костянтина у складі МЛ.

Велике деталізоване повідомлення про смерть митрополита Костянтина у Чернігові 6667 (1159) р. і його поховання Святославом Ольговичем у Спаському соборі безперечно входило до складу Літопису Святослава, адже висвітлювало роль і місце князя у похованні митрополита поряд із своїм братом, Ігорем Ольговичем.

Митрополитъ же Костянтинъ тогда същъ в Черниговѣ вѣжавшъ емъ Мѣстислава Изславича, в то же время тамо и разболѣса. Оувѣдѣвъ же преставление свое и написав грамотъ и запечата ю, и призвав к себѣ епископа Черниговъского Антониа и дасть емъ тѣ грамотъ и заклатъ его именемъ божимъ, ако да по преставлении сотворить то все, иже грамотѣ тон написано. кгда же престависа и взем епископъ грамотъ, даннью емъ митрополитомъ, и идее ко князю Святославъ Ольговичю и отрѣшь печать и прочте ю и оберѣте в ней страшнью вещь: «ако по Ѹмертвии моемъ не погребите тѣла моего, но повергъше его на землю и поцѣплъше Ѹжемъ за нозѣ и извълекше из града, поверзните на ономъ мѣстѣ», ила нарек емъ, псомъ на расхыщение». Диви же са томъ много князь и епископъ. Та же створи епископъ повелѣнное емъ и поверже на Ѹреченномъ мѣстѣ тѣло его. Народи же вси дивнися о смерти его. И лежа внѣ града тѣло его три дни, и по томъ же Святославъ князь о вещи сей страхомъ велиемъ и Ѹжастью одержимъ бѣ, и Ѹбоавса съда божна и повелѣ въ третини день взати тѣло его и

⁸⁸⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 317.

⁸⁹⁰ Там само. Стб. 318.

повелѣ нести в град с великою честию; не прикоснѣ же са е в ты дни ничто же к тѣлѣ томѣ, но цѣло и невредино бысть ничим же, и внесше и въ град, положиша ѿ святаго Спаса, идѣ же Игорь лежитъ Ярославич, в теремци. В сиа же три дни в Киевѣ солнце помрачиса и буря зѣльна бѣ, яко и земли трасиса, и молнии блистанен не монахѣ человекци терпѣти, и громѣ силнѣ бѣвшѣ, яко единѣмъ шибѣниемъ зарози 7 человекѣ, двѣ поповѣ, да дьякона и 4 простьци, а Ростиславѣ тога стоащѣ ѿ Вышегорода на полы, и полама буря о немъ шатерѣ его. Ростиславѣ же наполниса страха божиа и въспоманѣ смерть митрополичю, възвѣщено бо бѣ преже того Святославом Ольговичемъ, и посла к сватѣи Софии и повелѣ и по всѣм церквемъ, да творатъ стоанне об ношѣ въ церквах. Себо грѣхѣ ради наших посла богъ на нас казнь сию. Сиа же страшна вса в Киевѣ быша, а Черниговѣ по вса три дни солнцю ситющѣ, а в нощи видахѣ над тѣлом его 3 столпы огнены до небеси; егда же погрѣвено бысть тѣло его, и тогда бысть тишина повсюдѣ⁸⁹¹.

Слід підкреслити, що відрізок часу з 6672 (1164) р. по 6675 (1167) р. коротко і відносно стисло відображений у КЛ (займає лише 6 стовпців тексту)⁸⁹². Саме на цьому літописному відрізку фіксується максимальна концентрація інформації про Чернігово-Сіверщину на одиницю тексту (якою є літописна стаття): з 4 літописних років, що містять разом 21 інформаційний фрагмент, половина присвячена чернігово-сіверським справам і жодного (!!!) – київським. Переважна більшість інформації чернігівського походження на вказаного хронологічного відрізку зосереджена під 6674 р. (3 чернігово-сіверські звістки з 4) та 6675 р. (5 чернігівських фрагментів з 9). Отже, на нашу думку, саме 6675 р. (1167 р.) виглядає рубіжним для літописання Святослава Ольговича, адже відчувається зупинка у висвітленні подробиць сімейних справ Святослава Ольговича і його сина Олега, а та-

⁸⁹¹ Московский летописный свод. С. 66–67.

⁸⁹² Ипатьевская летопись. Стб. 522–527.

кож зменшення частотності згадування чернігівських топографічних деталей та взагалі розсереджується інформація про Чернігово-Сіверську землю. Таким чином, 1167 р. можна вважати роком закінчення Літописця Святослава Ольговича у вигляді сукупності літописних фрагментів у КЛ.

Таким чином, найбільшою і найдетальнішою за змістом частина ймовірного чернігівського літописання Ольговичів – фрагменти, що присвячені Святославу та його родині. Частина літописних записів велися при його князівському дворі систематично. Можливо, через його впливовість на великокиївські події вони порівняно гарно збереглися у складі КЛ.

Літописання Давидовичів

Чи не найменш дослідженою та найменш тривалою за часом існування, але, поряд із цим, не менш впливовою з-поміж князівських династій Русі – Рюриковичів є чернігівські Давидовичі – нащадки Давида Святославича, другого сина засновника чернігівської князівської династії, Святослава Ярославича. В історичній науці вважається, що Давидовичі відгалузилися в окрему чернігівську династії внаслідок Любецького з'їзду князів 1097 р. через те, що Давид отримав Чернігівське князівство, його брат Олег – Новгород-Сіверське князівство з Курським Посем'ям, тоді як молодший їх брат Ярослав отримав Муромо-Рязанську землю. Нашадків Давида почали називати сукупно Давидовичами, а Олега – Ольговичами. До династії Давидовичів відносяться як сини Давида – Володимир, Ізяслав, Ростислав, Святослав (Святоша) і Всеволод, так і онуки – Святослав Володимирович. Династія фактично проіснувала не більше 70 років, а на сторінках літописів – менше 50.

Як справедливо відзначає М. Ф. Котляр, у літописах Давидовичами названі два сина Давида Святославича – Володимир та Ізяслав⁸⁹³. В Іп. вперше згаданий представник династії Давидовичів – Всеволод Давидович під 1124 р.⁸⁹⁴, а «Давидович» без з'ясування хто саме – під 1141 р.⁸⁹⁵, самі ж Давидовичі як династія – лише під 1142 р.⁸⁹⁶ Вже під 1166 р. міститься згадка про смерть останнього з Давидовичів – Святослава Володимировича, після чого династія припинила своє існування.

У період політичної роздробленості та боротьби за Київ з 1146 р. до 50-х рр. XII ст. їх як сукупну союзницьку силу використовував то Ізяслав Мстиславич, то Юрій Долгорукий разом із Святославом Ольговичем; їх представники займали як чернігівський, так і київський князівський престол. На думку М. Ф. Котляра, Давидовичі уклали союз із Ізяславом Мстиславичем у боротьбі за Київ і проти Ольговичів, які усували їх на задній план. Утім, вони змушені були бути союз-

⁸⁹³ Котляр М. Ф. Дипломатия Южной Руси. СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 2003. С. 217.

⁸⁹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 288.

⁸⁹⁵ Там само. Стб. 309.

⁸⁹⁶ Там само. Стб. 312.

никами то Ізяслава, то Святослава Ольговича, порушуючи при цьому хресні цілування⁸⁹⁷, за що їх неодноразово засуджував літописець.

Діяльності князів Давидовичів присвятили свою увагу як південноруські літописи, так і новгородсько-софійські та північно-східні літописні зводи. Таке розпорошення інформації переважно про Володимира та Ізяслава Давидовичів (як найстарших і найвпливовіших представників династії) пояснюється, як здається, веденням якихось літописних записів ще у Чернігові, які частково потрапили на Північ та Північний Схід Русі.

Чи не вперше спробував виокремити літописні записи, присвячені Давидовичам, О. В. Шеков. Він погодився із А. М. Насоновим у тому, що, зокрема, літописне повідомлення про конфлікт під Вщижем в Іп. походить з північно-східного (володимирського) літописання, що було написане під впливом «літописного фрагмента» Ізяслава Давидовича. Він розглядав літописні записи про Давидовичів у контексті чи власне чернігівського літописання, чи бодай Літописця князя Ізяслава (його діяльність відображена найбільш повно з-поміж інших представників династії Давидовичів на відрізок з 1139 по 1162 рр. Іп.) у складі літописання Святослава Ольговича. У 7 повідомленнях про Ізяслава Давидовича Іп. дослідник побачив сліди чернігівського літописання цього князя⁸⁹⁸.

Утім, як здається, 11 років князювання Володимира Давидовича в Чернігові теж не могли промайнути повз увагою літописця. Достатня кількість літописної інформації (додаткової, уточнюючої та розлогої у порівнянні із київським літописанням XII ст.), присвяченої Давидовичам, як Володимиру, так і Ізяславу, широкого кола літописних зводів різного походження ставить питання про існування якихось літописних записів при дворі Давидовичів у Чернігові у XII ст., яка не потрапила до КЛ (чи була скорочена, перероблена або вилучена).

До літописних звісток XII ст., що присвячені Давидовичам, і мають походження з чернігівського літописання, відносяться наступні.

Літописна стаття про смерть Ростислава, сина Давида під 6628 (1120 р.) Іп. відкриває серію звісток XII ст. про нащадків Давида Святославича:

⁸⁹⁷ Котляр М. Ф. Дипломатия Южной Руси. С. 218–219.

⁸⁹⁸ Шеков А. В. Заметки о черниговском летописании XII в. С. 109–110, 112–114.

Томъ же лѣтъ прѣставсѧ Ростиславъ снѣ Дѣдѣвъ⁸⁹⁹.

Це єдина літописна згадка про Ростислава. Немає вказівки ні на день смерті, ані на місце поховання, що може свідчити про ретроспективність запису, штучно вставленого в суцільну оповідь. Його можна зарахувати до чернігівських: Давид Святославич, його батько, був на той час чернігівським князем, а літописні повідомлення під 6627 (1119) та 6629 (1121) рр. пов'язані з діяльністю князя Володимира Мономаха і зосереджені навколо Києва, до того ж, зазначені ще й денні дати подій – 13 вересня 6627 (1119) р. помер Гліб Всеславич, у квітні 6629 (1121) р. – митрополит Никифор, а 17 січня 6629 (1121) р. – дружина Мстислава Володимирича⁹⁰⁰. Утім, не можна уявити, що Ростислав помер у Києві, адже цього факту не приховав би київський літописець/упорядник/редактор, який локалізував місце смерті і польського князя, і митрополита. Можливо, що цей запис занотувала наближена до князівського дому людина із Чернігова, тому йому не потрібно було наголошувати, що Ростислав Давидович помер у Чернігові, адже для нього це було зрозумілим без пояснень.

Повідомлення про смерть Давида у Чернігові 6631 р. (1123 р.) і початок княжіння на чернігівському столі його брата Ярослава, а також про смерть Феоктиста, чернігівського єпископа в Іп.⁹⁰¹ У Лавр. та МЛ ще й міститься унікальна вказівка на денну дату смерті Феоктиста – 6 серпня⁹⁰², що видає залишок сучасної (синхронної) фіксації події:

**В то же лѣ прѣстависѧ Дѣдѣ князь Черниговскыи
Сѣтославичъ... (и сѣде в него мѣсто Ярославъ брат его⁹⁰³
– І. Ч.) и Фешклицъ прѣстависѧ епѣ Черниговскыи мѣца
авгѣ въ ̅̅ днѣ⁹⁰⁴**

Під 6632 р. (1124 р.) в Іп. згадується ще один Давидович – Всеволод. Літописець послідовно, проте ретроспективно фіксує сімейні справи синів Давида:

⁸⁹⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 286.

⁹⁰⁰ Там само. Стб. 285–286.

⁹⁰¹ Там само. Стб. 286–287.

⁹⁰² Лаврентьевская летопись. Стб. 293; Московский летописный свод. С. 28; Чугаева И. К. Летописный материал черниговского содержания XII века в Лаврентьевской летописи // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2013. № 3 (53). С. 153.

⁹⁰³ Ипатьевская летопись. Стб. 286.

⁹⁰⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 293.

**Томъ же лѣтъ вѣдоша Лѣховицѣ Мюромѣ за Давидовича
Всеволода**⁹⁰⁵

Літописна звістка про початок князювання у Чернігові Володи-мира Давидовича 6646 р. (1139 р.) Н4 та С1⁹⁰⁶, що відсутня в Іп., а лише побіжно вказується під 6648 р., що в Чернігові сидів Володимир Давидович, але ніяких подробиць цього не подається. Це додаткове повідомлення може бути наслідком якоїсь попередньої фіксації. На користь цієї думки свідчить літописна стаття 6646 р. (1139 р.) Лавр., де наявна така суттєва деталь, як точна денна дата початку князюван-ня Всеволода в Києві – 5 березня, а також те, що свого двоюрідно-го брата Володимира він посадив замість себе у Чернігові⁹⁰⁷. Від цієї дати, ймовірно, слід рахувати початок літописних записів при дворі Давидовичів у Чернігові, що відобразилися в С1 і Н4.

**Всеволодъ вниде в Киевъ мѣа марта въ ѣ днь. ꙗ в
Черниговѣ посади Володимера Дѣвдича**

Під 1146 р. київський літописець дає негативні характеристики Давидовичам, які зрадили Ігоря Ольговича. Фактично після 1146 р. Давидовичі виступають єдиним фронтом на боці Ізяслава Мстислави-ча, ворожим до Ольговичів, проти яких уклали союзницьку угоду⁹⁰⁸. Ця інформація має походження з київського літописання, що велося під наглядом Ізяслава. Але з 1148 р. в Іп. фіксується зовсім інше спря-мування розповіді: Давидовичі стають фактично союзниками Ольго-вичів і виступають на їхньому боці.

Звістка 6659 р. (1151 р.) про посольство Святослава до Ізяслава Давидовича у Чернігів з вимогою розподілу земель за вотчинним принципом у Іп., яка була задоволена.

**Стославъ же Улговичь... совокупшиѣ съ сновцѣ свои
Стославомъ Всеволодичѣ и посластася ко Изяславѣ
Черниговѣ рекуча брате миръ стоитъ до рати а рать
до мира а ны бра браа есмы советѣ а прими на къ советѣ
а се ѿцинтѣ межи нама двѣ ѿдина моего ѿца Улга**

⁹⁰⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 288.

⁹⁰⁶ Новгородская Четвертая летопись. С. 149; Софийская Первая летопись. С. 225.

⁹⁰⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 307.

⁹⁰⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 328, 330.

а дру́гага твоеѣ ѿца Дѣда а ты брате Дѣвничъ а га
Ѿговичъ ты же брате прими ѿца своего Дѣдово а
што Ѿгово а то нама дай ать вѣ са тѣмъ подиливѣ
Изяславъ крѣтъаньскы оучини приа брата своа и ѿцинѣ
има оузвороти а свою к собеѣ приа⁹⁰⁹

Короткий запис Лавр. про смерть Володимира Давидовича і його поховання під 6659 р. (1151 р.) Ізяславом Давидовичем у Чернігові, після чого він замістив його на чернігівському столі⁹¹⁰. З Іп. версії цього ж повідомлення стає відомим, що Ізяслав Давидович їхав до Чернігова не сам, а з Романом Ростиславичем: Ізяслав Мстиславич доручив їхати їм до Чернігова і вже до вечора вертатися до Вишгорода⁹¹¹. В МЛ наявне місце поховання Володимира Давидовича – Чернігівський Спас⁹¹². В МЛ воно походить із спільного протографу з Лавр., однак поєднано, ймовірно, із літописними записами, що велися в Чернігові при Спаському соборі за часів правління князів Давидовичів.

И тѣ оубиша Володимера Дѣвнича добраго и кроткаго
кнѣзѧ Черниговьскаго... а Дѣвничъ Изяславъ возма
брата на полчищѣ и несе и Черниговѣ (и положи в
церкви свѧтаго Спаса⁹¹³ – *І.Ч.*) и сѣде са на столѣ кго
въ Черниговѣ⁹¹⁴

Звістка про початок князювання Ізяслава Давидовича в Чернігові у зв'язку зі смертю Ізяслава Мстиславича в Києві 6662 р. (1154 р.) Н4⁹¹⁵. В Іп. лише побіжно, у контексті інформації про смерть Ізяслава Мстиславича, зазначається, що Ізяслав Давидович йде з Чернігова до Києва⁹¹⁶.

Повідомлення Н4 6662 р. (1154 р.) про запрошення Ізяслава Давидовича на князівський престол до Києва:

⁹⁰⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 444.

⁹¹⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 334.

⁹¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 439–440.

⁹¹² Московский летописный свод. С. 53.

⁹¹³ Там само. С. 53.

⁹¹⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 334.

⁹¹⁵ Новгородская Четвертая летопись. С. 153.

⁹¹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 469.

И послаша княне епископа Демьяна Каневского...» до «...Изяслав же вниде в Киев, а Глеба посла в Переяслав»⁹¹⁷.

У літописі цей фрагмент виділений словом «**Изяславле**». Дуже спокусливо вбачати в такому повідомленні, прихильному до чернігівського князя, якісь літописні записи, що велися при дворі Ізяслава в Чернігові. У С1 інформація співпадає з Н4, лише розміщена під 6665 р.⁹¹⁸ Цей фрагмент продовжує тему апології Ізяслава Давидовича і його боротьби за Київ.

Інформація під 6663 р. (1155 р.) С1, що пов'язана з Ізяславом Давидовичем, та й розміщена в тексті літопису перед попереднім повідомленням. Як здається, це звістка більш давня, оскільки у ній дієслово «**вежа**» розриває ім'я та по батькові князя. Таке явище у більшості фіксується в КЛ.

Вниде князь Юрий на вербеницѣ на стол, а Изяслав вежа Давидович к Черниговѣ⁹¹⁹.

Повідомлення МЛ про невдалий похід Ізяслава Давидовича на Олега Святославича 1159 р., на Путивль, після якого він через 3 дні повертається до Вирю, куди його не впустили місцеві жителі.

Того же лѣта ходи Изяслав Путивлю на Олга на Святославича и стоа 3 дни ѿ города, и не ѡспѣвъ ничто же взратиса к Выреви, оттѣдѣ бо и пришел ваше; пришедшѣ же емѣ к Выреви, и они затворишася от него и не пѣстиша его въ град, онъ же оттѣда възвратиса и иде в Зарыты и тѣ прибывѣвъ опать взвратиса къ Выреви⁹²⁰.

Величезний, насичений чернігівськими топонімічними деталями, фрагмент про битву на р. Десна між Ізяславом Давидовичем і половцями та військами Святослава Ольговича, Святослава Всеволодича, Ростислава Мстиславича, Рюрика Ростиславича, Володимира Андрійовича і брєндеями під 6668 р., що закінчилася перемогою Святосла-

⁹¹⁷ Новгородская Четвертая летопись. С. 155.

⁹¹⁸ Софийская Первая летопись. Стб. 230.

⁹¹⁹ Там само. Стб. 229.

⁹²⁰ Московский летописный свод. С. 67.

ва та його союзників Іп.⁹²¹ зберігся в більш справному, але коротшому і логічнішому вигляді в Лавр., а розширений – в МЛ, на нашу думку, фіксується джерело, прихильне до Ізяслава Давидовича.

В то же лѣѣ приде Изяславъ Дѣдвич со множествомъ Половецъ к Черниговъ Стѣслава же вѣа Волговичь и Всеволодичь и Рюрикъ Ростиславичь вѣ бо время пришла к нѣ помощь ѿ ѿца и вишася съ нѣ о Деснѣ. Изяславъ же стоащю съ Половци и великѣ пакость створиша села пожгоша люди повоеваша Стѣслава же вѣа посла ста къ Ростиславѣ помощи проса оу него еше Ростислав же пѣсти к нѣ Ярослава Изяславича и Володимера Андрѣевича и Галичскѣю помощь Изяслав же слыша [и Пѣвци] ѿстѣпиша с Половци в поле си же пришедшее не верѣтше кого вродишася по нѣ за Деснѣ Стѣслава вѣа и Рюрикъ и ѿшедше мало за днище и не верѣтше кого воротишася каждо в своя си Изяславъ же ѿстѣпися в поле а Пѣвци идоша домовъ⁹²²

Літописна стаття Іп. про битву за Київ між Ізяславом Давидовичем та Ростиславом Мстиславичем, внаслідок чого Ізяслав увійшов до Києва⁹²³. Дуже докладно описаний бій на околицях Києва, перераховані топонімічні деталі – Дорогожичі, Ліхачов і Радиславов двори, Угорська та Золота брами, а також вказуються дві точні денні дати – 8 та 11 лютого (вирішальна битва Ізяслава із союзниками з Ростиславом Мстиславичем на підступах до Києва), що вказує на важливість цієї події для літописця: він радіє успіхам Давидовича. Аж раптом Ізяслав пішов до Білгорода (літописець ретельно відстежує його рух і підкреслює, що він стояв під дитинцем 4 тижні). Не дивлячись на те, що Святослав вимагає заключення миру, він відмовив двоюрідному брату.

Изяславъ же вниде в Киевъ мѣца февральа вѣ ѿ и вшедѣ вѣ Гофью всѣ дасть прощение Кианомъ ихъже вѣхѣ изонмаши и понде Изяславъ к Бѣлѣградѣ...

⁹²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 505–508.

⁹²² Лаврентьевская летопись. Стб. 349–350.

⁹²³ Ипатьевская летопись. Стб. 515–517.

Изяславъ же пришед к Бѣлѣгородѣ и стоа школо дѣтинца
д̄ нелӣ встрогъ вше Ростиславъ до него самъ пожегль
Сѣтославъ же слаше и Чернигова къ Изяславѣ велъ емѣ
миръ взати пакы ли ти не дадъ мира а всако поѣди
за Днѣпръ аже бѣдешъ за Днѣпромъ то вса твоя
правда бѣдѣ̄ Изяславъ же не послѣшавъ брата своего
Сѣтослава но рѣ̄ емѣ̄ брата̄ мога̄ воротившеса̄ пондѣтъ̄ оѣ
волость свою а мнѣ̄ сѣ̄ воротити в Половци не могѣ̄
ити а оѣ̄ Выри не могѣ̄ голодомъ меретӣ лѣплѣ̄ хочю̄ сде̄
оѣ̄мерети⁹²⁴

Надмірна увага хроніста до діяльності Ізяслава (набагато більша, ніж до Ростислава та його союзника Святослава) видає руку наближеної до нього особи, котра дуже добре орієнтувалася на місцевості – як у Києві, так і на Чернігово-Сіверщині – вотчині Давидовичів. Ізяслав названий без по батькові, як і Святослав (як знайомі хроністу кровні родичі), на чому наголошували дослідники⁹²⁵. Тож, варто припустити існування якихось записів, прихильних до Володимира та Ізяслава Давидовичів.

Унікальна літописна звістка про смерть і поховання Ізяслава Давидовича перенасичена деталями смерті Ізяслава Давидовича під 6668 р. (1160 р.) на р. Желяні поблизу Білгорода у битві проти Ростислава Мстиславича, що нібито підводить підсумок життєдіяльності князя⁹²⁶.

Понде̄ Изяславъ Д(а)в(ы)д(о)вичъ изъ Чернигова з
братѣю на Ростислава Киевѣ̄. Ростиславъ же вѣжа
Бѣлѣгородѣ̄, Изяславъ же иде̄ по немъ. И приспѣ̄
Мьстиславъ Изяславич к Ростиславѣ̄, и вишаса̄ на
рѣ̄це на Жаланѣ̄, и тѣ̄ ѣвиша̄ Изяслава Д(а)в(ы)д(о)вича
(...оубьенъ̄ же̄ вѣ̄ Изяславъ̄ мѣ̄ца̄ марта̄ въ̄ 5̄ днѣ̄⁹²⁷) И
еще̄ емѣ̄ живѣ̄ лежащѣ̄ приѣ̄ха̄ над̄ опь̄ Ростиславъ̄ и
Мьстиславъ̄ и плакастаса̄ рекъ̄: «Брате̄ Изяславе̄! Сѣ̄

⁹²⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 516–517.

⁹²⁵ Шеков А. В. Заметки о черниговском летописании. С. 112.

⁹²⁶ Софийская Первая летопись. Стб. 232; Новгородская Четвертая летопись. С. 159.

⁹²⁷ Ипатьевский летописный свод. Стб. 518.

ли ты годѣ? Мала ли те еси Черниговская волость? И Киева къ Черниговѣ хотѣлъ еси, и то ты было не годѣ, и изъ Бѣлгорода хотел ма еси выгнати». (Онъ же ледавъ спроси: «воды, воды пити». И повелѣста емѣ дати вина; онъ же испивъ и тѣ авие предасть дѣхъ. И повелѣша Ростиславъ и Мѣстиславъ взати тѣло его и нести в монастырь къ святомѣ Гимнионѣ, иже есть въ Копыревѣ концы, и оттѣдѣ послаша и къ Черниговѣ⁹²⁸ Святославъ же спратавъ тѣло его съ слезами и положиша тѣло его въ ѡтни емѣ цркви ѡу стѡю мѣкѣ Бориса и Глѣба мѣа марта гѣ днѣ же бѣ тогда понедѣльникѣ⁹²⁹) Мѣстиславъ же посади Ростислава въ Киѣве, а самъ иде къ Волыню, а Изаслава несоша к Черниговѣ⁹³⁰

Опис чи не мученицької смерті Ізяслава на полі бою від ворогів («Вонборъ Генечевичъ и сѣче по главѣ саблею а дрѹгынъ боде и въ стегно въдымъ тѣ»), згадування монастиря Св. Симеона на Копиревому кінці, куди його відправив Мстислав Ізяславич разом із точною датою смерті (6 березня) і деталі поховання князя (13 березня), а також той факт, що Святослав «спратавъ его тѣло съ слезами» (не дивлячись на те, що в житті вони були суперниками і часто воювали) – все це у сукупності вказує на перо іншого літописця, адже ставлення Святослава до Ізяслава змінюється, хай не кардинально, адже вони родичі, нащадки Святослава Ярославича Чернігівського. Згадка Борисоглібського собору як «ѡтни емѣ цркви» розвіює усілякі сумніви у тому, що цей фрагмент належить чернігівському хроністу. При цьому, версія МЛ насичена додатковими деталями: Шварно, Степан і Якун Мілятичі, Нажир Переяславич, котрих захопили під час битви, були боярами Ізяслава, тобто чернігівцями, частина з яких була вбита; Ростислав Мстиславич, сумуючи за Ізяславом, висловлює невдоволення тим, що останній зазіхав на київський престол; Ізяслав Давидович просив пити води, але йому дали вина, після чого він відразу помер і був похований у родовому монастирі Св. Симеона на Копиревому

⁹²⁸ Московский летописный свод. С. 71.

⁹²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 518.

⁹³⁰ Софийская Первая летопись. Стб. 232.

кінці. Наявність прямої мови Ростислава та Мстислава у звертанні до Ізяслава Чернігівського, а також деталі самої смерті чернігівського князя видають руку сучасника і свідка події, наближеного до чернігівських князів.

Отже, в тексті С1 і Н4 та МЛ за 50-ті – початок 60-х рр. XII ст. відобразилося якесь унікальне південноруське джерело XII ст., що містило окремі літописні записи, які велися при дворі Давидовичів у Чернігові в середині XII ст., слідки якого бачимо й окремо в текстах і С1, і Н4, і МЛ. Розпочинає серію звісток Давидовичів літописна стаття 1123 р. про смерть Давида та єпископа Феоктиста Лавр.–МЛ, а завершувалася звісткою про смерть Ізяслава Давидовича в 1162 р. МЛ, С1, Н4.

Літопис Ігоря Святославича

Походження та інтерпретація поширеної і короткої хронікальної інформації про Ігоря Святославича, новгород-сіверського (1180–1198 рр.) і чернігівського (1199–1202 рр.) князя, середнього сина Святослава Ольговича⁹³¹, в складі КЛ привертає увагу не одного покоління дослідників. За їхніми погляди на дискусійні питання, що вони ставили до літописних фрагментів чернігівського змісту за 70–90-ті рр. XII ст., вчених можна розподілити на групи:

Дослідники, які зараховували літописні фрагменти 1174 р., 1175 р., 1183 р., 1185 р., 1187 р. про діяльність Ігоря Святославича та його синів до загального чернігівського літописання XII ст. (В. С. Іконников⁹³², О. О. Шахматов⁹³³).

Вчені, котрі вважали, що літописні фрагменти про Ігоря Святославича та його синів у КЛ належали родовому літописцю Ігоря Святославича, який вівся до 1198 р., тобто до моменту початку його князювання в Чернігові. На їхню думку, цей літописець намагався стати чернігівським (ба навіть загальноруським!) (М. Д. Присёлков⁹³⁴, Д. С. Лихачев⁹³⁵). Однак, ці дослідники не досить обґрунтовано зараховували літописну інформацію, що стосується Ігоря та Святослава Ольговичів, а також сина останнього Олега Сіверського до такого систематизованого Літопису-зводу Ігоря Святославича⁹³⁶.

Представник канадської історичної школи – Мартін Дімник відносить літописні повідомлення, присвячені особистості князя Ігоря, до його літописання, що велося у родовому місті Новгороді-Сіверському⁹³⁷. При цьому, про існування літописної традиції в Новгороді-Сіверському вперше зазначали К. М. Бестужев-Рюмін та В. С. Іконников⁹³⁸.

⁹³¹ De Baumgarten N. Genealogies et mariages... P. 18.

⁹³² Иконников В. С. Опыт русской историографии. С. 496.

⁹³³ Шахматов А. А. Обзорение... С. 72.

⁹³⁴ Присёлков М. Д. История русского летописания. С. 88–90.

⁹³⁵ Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 184, 188.

⁹³⁶ Присёлков М. Д. История русского летописания. С. 91–92; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игоревем»... С. 147, 155.

⁹³⁷ Dimnik M. The Dynasty of Chernigov (1146–1246). Cambridge University Press, 2003. P. 233, 239.

⁹³⁸ Иконников В. С. Опыт русской историографии. С. 497.

Історики, які розглядали літописну повість про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. у порівнянні зі «Словом о полку Ігоревім», намагаючись з'ясувати взаємозалежність та походження цих пам'яток (Д. С. Лихачов, Б. О. Рибаків, М. Ф. Котляр, П. П. Толочко) і вирішуючи питання віднесення її чи то до літописання часів Ігоря Святославича, чи то до літописання, що велося при дворі Святослава Всеволодича в Києві. Б. О. Рибаків, М. Ф. Котляр та деякі інші вважають її пам'яткою київської літописної традиції часів правління Святослава Всеволодича в Києві. Утім, О. О. Зімін навпаки заперечував автентичність «Слова о полку Ігоревім», відносячи його до пам'яток модерної доби⁹³⁹.

Літописні фрагменти КЛ за другу половину XII ст. про князя Ігоря Святославича, що об'єднані спільними ідеями, поділяються на 4 змістовні групи:

1. Сімейний (родовий) літописець князя Ігоря:

8 жовтня 6681 (1173) р. – народження Володимира (Петра) Ігоревича – лапідарна літописна звістка сімейного літописця, ймовірно, з Новгород-Сіверського, оскільки на той час Ігор князував там. Характерно, що сімейні літописці завжди фіксували два імені новонародженого члена родини – його княже та хрестильне ім'я, причому надалі у тексті літопису згадані князі лише по їхніх княжих іменах.

**Того лѣ̄тѣ̄ родисѣ̄ оу Игорѣ̄ сн̄тѣ̄ мѣ̄ца̄ шкѣ̄тѣ̄брѣ̄. въ̄
ӣ. днѣ̄. и нарекоша ӣмѣ̄ емѣ̄ Володимѣ̄ръ. а во крѣ̄пнѣ̄х
Петръ̄⁹⁴⁰.**

6685 (1177) р. – народження Святослава (Андрія) Ігоревича – лапідарна літописна звістка, написана у такому самому формулярі, по шаблону, як і попередня, що видає руку одного літописця.

**Во том же лѣ̄тѣ̄. родисѣ̄ оу Игорѣ̄ сн̄тѣ̄. и нарекоша ӣмѣ̄
емоӯ въ̄ крѣ̄пнѣ̄х Андѣ̄янѣ̄. а княжеє̄ Стославѣ̄⁹⁴¹.**

6696 (1188) р. – одруження Святослава Ігоревича з Ярославою Рюриківною та Володимира Ігоревича з Кончаківною в Новгороді-Сіверському – літописне повідомлення, локалізоване в просторі (Новго-

⁹³⁹ Зімін А. А. «Слово о полку Ігореве». М.: Дмитрий Буланин, 2006. 516 с.

⁹⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 562.

⁹⁴¹ Там само. Стб. 604.

род-Сіверський), уточнюється, що Володимир прийшов із Половців. Ймовірно, це повідомлення було складовою не лише Літопису Ігоря, але й родового літопису Ольговичів.

Тоѣ же недѣлѣ Ѡда Рюрикѣ дер свою Дрославоѣ. за Игоревича. за Стѣслава в Новѣгородѣ. Стѣверьскни. Тога же приде Володимѣръ. ис Половѣць. с Коньчаковною. и створи свадьбоѣ Игорьъ сѣни своемоѣ. и вѣнча его с дѣтатемъ⁹⁴².

Травень 6704 (1196) р. – смерть Всеволода Святославича, брата Ігоря і поховання його у церкві Св. Богородиці у Чернігові – розлоге деталізоване (назва місця смерті – Ольговичі, церкви-усипальниці, описаний процес поховання і дійові особи) повідомлення, локалізоване у часі (травень) та просторі (Чернігів) з елементами панегірика і некролога («понеже бо во **Влговичехъ** вси^{хъ} оудалеѣ рожамѣ и воспитаемѣ и возрастомѣ и всею добротою можьственою до блестью и любов имѣаше ко всимѣ»). Як з'ясувала В. Ю. Франчук під час дослідження лінгвістичних особливостей тексту КЛ, вираз «братия» (у даному випадку «**вса братья во **Влговичехъ** племени**») по відношенню до князів-Ольговичів помітний саме на чернігівських фрагментах⁹⁴³.

Того же лѣта во **Влговичехъ** престависа князь Всеволодъ. Стѣславичъ братъ Игоревъ. мѣца маа. и тако спратавше. тѣло его **вса братья во **Влговичехъ** племени.** с великою чтѣю. и с плачемъ великимъ и рыданиемъ. понеже бо во **Влговичехъ.** вси^{хъ} оудалѣе рожаемѣ и воспитаемѣ и возрастомѣ. и всею добротою. и можьственою доблестью. и любовь имѣаше ко всимѣ. Епискоупъ ж Черниговьскон. и вси игомени. и попове. проводиша его до гроба со швычными пѣми. и положиша его во цркѣи стоѣ Бци. в Черниговѣ и приложиша ко шѣмъ своимъ. и дѣдомъ. давъ шѣщи долгъ. емоѣ же нѣ оубѣжати всакомѣ роженомоѣ⁹⁴⁴.

⁹⁴² Ипатьевская летопись. Стб. 659.

⁹⁴³ Франчук В. Ю. Киевская летопись... С. 97.

⁹⁴⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 695.

6710 (1202) р. – смерть Ігоря Святославича⁹⁴⁵. Як відомо, початок ГВЛ втрачений, тому, можливо, запис про смерть і поховання Ігоря Святославича не дійшов до нас у складі Іп.

**Престависа Черниговъскыи князь Игорьъ Святославичъ,
внукъ Олговъ**⁹⁴⁶.

Ці змістові фрагменти поєднані логікою етапів життя людини – від народження до смерті – і фактично стосуються його синів і двоюрідних братів. Ця інформація могла бути цікавою лише для наближеного до князя Ігоря літописця, але аж ніяк не київського хроніста, який традиційно висвітлював інтереси представників династії Мономашичів.

2. Військово-політична діяльність князя у боротьбі з половцями (70–80-ті рр. XII ст.):

Петрів день 6682 (1174) р. – похід Ігоря проти половців за р. Ворсклу у Переяславське князівство та перемога Ігоря під Баручем та Серебряним і повернення на свято Св. Бориса та Гліба – детальне повідомлення про битву, насичене яскравими описами («Половцьѣ иже тѣ ловатѣ азыка», «поможи Бг̃ крѣаномѣ»), топографічними деталями (р. Ворскла, міста Лтава, Переяслав, Серебряний, Баруч, щоправда, Переяславської землі), перераховані інші учасники (колодник, котрий розповів Ігорю про пересування Кобяка і Кончака), написане сучасником події або з вуст учасника походу.

Того же лѣ на Петровѣ днь. Игорьъ Сѣтославичъ. совокупивѣ полкы свои и ѣха. в поле за Ворѣсколъ. и стрѣте Половцьѣ иже тѣ ловатѣ азыка. изымаѣ и повѣда емѣ колодникъ. вже Кобакъ и Кончакъ. шлее къ Переяславию. Игорьъ же слышавѣ то поѣха противѣ Половецемѣ. и переѣха въросколъ оѣ Лтавы къ Переяславию (Игоръ же слышавѣ и) и оѣзрѣшася с полкы Половѣцькыи. и вѣ ратѣ мала. и темѣ не оѣтѣрпѣша стати противѣ Игореви и тако повѣгоша весь полонѣ свои пометавѣше. бахѣтѣ во воевали оѣ Серебряного. и оѣ Барѣча. дружина же Игорева постигѣше

⁹⁴⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 417.

⁹⁴⁶ Московский летописный свод. С. 100.

внѣхъ извнвшее. и а иныхъ изьмаша. и тако поможе
Бъ крѣаномъ. въ днь стго пррка Ильи. ѿ Переяславла
же поѣха къ празникѹ стѣю мчнкѹ. Бориса и Глѣба. и
не вѣтаже на канѣнъ. по вечернии приѣха. наобрѣа
же поча даати саигатъ. княземъ и мѹжемъ. и тако
Романъ. и Рюрикъ. и Мьстиславъ. вдаривыше и и
ѿпѣстиша и въ своаси⁹⁴⁷.

6682 (1174) р. – переможний спільний похід Ольговичів (Всеволод Святославич, Володимир Ігоревич, синовець Святослав) на половецькі вежі на чолі з Ігорем. Наявна пряма мова Ігоря, що є характерною рисою манери літописців, наближених до чернігівських та новгород-сіверських князів⁹⁴⁸.

Того же лѣтъ слышавъ Игорь ѿтославичъ. вже шель
ѿтославъ на Половцѣ. призва к собѣ врата своего
Всеволода. и сновца ѿтослава. и сѣна свое Володимѣра.
молвашетъ бо ко братѣи и ко всѣи дрозжинѣ. Половци
вворотилася. противѹ Рускимъ княземъ. и мы без
ни ковшаниса. на вежа ихъ. оударити. да тако вѣ за
Мѣрломъ. и срѣтеся с Половци. поѣхалъ бо наше
Ввовлы Костѹковичъ. в четырьхъ. стѣхъ. воевать к
Руси. и тоѹ авьє поѣстиша к нимъ конию Половци же
повѣгоша. Бжымъ повеленьемъ. и Русь погнаша ѣ. и
тоѹ повѣдиша ѣ. и возвратишася во своаси⁹⁴⁹.

6694 (1186)–6695 (1187) рр. – походи Ольговичів на половців та посольство чернігівського єпископа Перфурія (Порфірія – *І.Ч.*) до Всеволода Юрійовича у Володимир.

Того же лѣта сдѣмаше Олгови внѣки нти на Половцѣ,
не ходиша во съ князьми Русскими, но поидоша сами
собою, ркѹще: «мы есмы ци не князи, таковы же собѣ
хвалы доведѣмъ». И снашася ѹ Переяславла Игорь
Святославич из Новгорода ѿвверьского съ двѣма

⁹⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 568–569.

⁹⁴⁸ Франчук В. Ю. Тема Ігоря Ольговича... С. 44.

⁹⁴⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 569.

сынома, и брат его Всеволод ис Трѹпъча, и Олгович Святославъ из Рыльска, и Черниговъскаа помощь, и внидоша в землю Половечьскѹю⁹⁵⁰.

Въ то̄ лѣ̄ приходи Черниговъскыи еп̄п̄ъ Перѣѹрни ко Всеволодѹ Гюргевицю Володимирю, послаша во его Рязаньстии князи Глѣбовичи къ Всеволодѹ мира проса оу него абы оумирите кго с Рязанци съ Глѣбовичи занеже есть Рязань Черниговъскыи еп̄п̄ъ и стоа в монастыри ѹ Взнесенѹ на самыи празднӣ Взнесенѹ Гна Всеволодъ же Гюргевиць боаса Ба не хота видѣти свады послѹша кго и своког еп̄па бл̄жнаго Лѹкы молашемаса има шѣѣма посла кго в Рязань с мирѹ пристава к немѹ своѣ мѹжи и Стослави мѹжи и Ярославли брата кго Всеволодичю Улговѹ внѹкѹ а ихъ мѹжи все пѹсти Рязаньскыѣ вже изымани были он же пришедъ в Рязань к Романѹ и Игорю Володимерѹ Стославѹ и Ростиславѹ он же оутанвѣса всѣ̄ мѹжини и пословъ Всеволожѣ̄ и шедъ инако рѣчь извороча къ нѣ̄ не тако ст̄льскы, но тако перевѣтникъ и ложь... Перѣѹрни еп̄п̄ъ исполнвѣса срама и вѣщеестѹа иде инѣ̄м пѹтѣ̄ в странѹ свою (Черниговѹ – I.Ч.)⁹⁵¹.

Того̄ лѣ̄ Всеволодъ Юрьевич Владимиръ внѹкѹ Молномаховъ Ѡдалъ дчерь свою Всеславѹ Черниговѹ за Ярославича Ростислава внѹка Всеволожа Улговича и ведена бѣ̄ мѣ̄ца иѹла въ а̄и днѣ̄ на памѣ̄ ст̄ое мч̄ници Софимѣ̄⁹⁵²

6699 (1191) р. – невдалиий похід Ігоря з братами-Ольговичами на р. Оскол проти половців. У ньому перераховані по іменах усі Ольговиці – учасники походу: Ігор та Всеволод Святославичі, Всеволод, Володимир та Мстислав Святославичі, Ростислав Ярославич, а також Давид Ольгович. Половці вже чекали князів на місці бою, оскільки були попереджені про похід, саме тому Ольговичі не змогли з ними битися і повернули назад. Ця літописна звістка мала головну мету – висвітлити намагання та наміри Ольговичів щодо захисту Русі від половців.

⁹⁵⁰ Московский летописный свод. С. 91–92.

⁹⁵¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 404–405.

⁹⁵² Так само. Стб. 405.

Въ лѣ. ̑. ̑. ̑. Годѹмавъ Игорьъ с братъею. ити на Половци. и шедше вполонившася скотомъ и конми. и возвратишася во свояси. И поатъ на зимѹ ходиша. Улговичи же на Половци. Игорьъ с братом со Всеволодом. а Стѹславъ поѹсти три сны. Всеволода Володимира. Мстислава. а Ярославъ поѹсти своѹ сѣна Ростислава. а Улегъ Стѹславичъ поѹсти сѣна Дѣда. и бѹаша до Ускола. Половцем же бѹ вѣсть на нѣ. и поѹстиша вѣжа назад. а сами совокоѹпившеся ждоѹтъх ихъ. Улговичи же не могоѹци сѣ с ними бити. заложивъшеся ночью идѹша прочь. Половци же освѣтивъшеся. и не оѹзрѣша ихъ. и гонившеся по них и не постигоша ихъ⁹⁵³.

Цей блок повідомлень стосується активної боротьби руських князів проти половців. Як помітив ще Д. С. Лихачов, підтримував її й Ігор Святославич, що видно з літописної манери надавання негативних характеристик половцям у цих літописних фрагментах⁹⁵⁴. Утім, на думку Б. О. Рыбакова, подібні характеристики ворогів Руської землі – половців наявні в тих фрагментах, що відносяться до літописання Святослава Всеволодича⁹⁵⁵. На цьому відрізку в літописі половці вже не сприймаються як одвічні союзники чернігівських князів, а, навпаки – як прямі вороги не лише Руської землі у вузькому змісті, але й самих Ольговичів. Ця ідея характерна для фрагментів з Літопису Ігоря Святославича та літописання Святослава Всеволодича. Оскільки для київської літописної традиції тема засудження половців, боротьби київських князів з ними була рідною, тому, ймовірно, чернігівські літописні фрагменти із таким інформаційним посилом та ідейною лінією органічно вплелися в літописання другої половини – кінця XII ст. Починаючи з літописної статті під 6687 р., за нашими спостереженнями, в КЛ починаються різко негативні епітети стосовно половців – «безбожные Измаильяне, окаянные Агаряне нечистия исчадие делом и нравом сатониным именем Кончак, злой начальник...»⁹⁵⁶, «окаянный и безбожный треклятый Кончак со множеством половцев»⁹⁵⁷ (пере-

⁹⁵³ Ипатьевская летопись. Стб. 673.

⁹⁵⁴ Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 192–195.

⁹⁵⁵ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 132.

⁹⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 612.

⁹⁵⁷ Там само. С. 634.

клад зі старослав'янської наш – *І. Ч.*) тощо. Утім, у переважній більшості випадків у КЛ половецькі князі названі по іменах і часто-густо по батькові.

3. *Літописна Повість про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р.*⁹⁵⁸

Б. О. Рыбаков, якому належить чи не найґрунтовніше дослідження «Слова о полку Ігоревім»⁹⁵⁹ та цієї літописної повісті⁹⁶⁰, вважав, що остання була самостійним літературним твором, оскільки на її початку князь називався по імені, по батькові, а також по діду – Ігорем Святославичем, онуком Ольговим. Таке антропонімічне сполучення зустрічається в цій повісті лише один раз і загалом було характерним лише для некрологів⁹⁶¹.

На думку дослідника, текст повісті складається із 3 частин за змістом і джерелами, на основі яких він писався. У першій частині – текст літописця Рюрика Ростиславича Київського, який вихваляв гарні риси Ігоря Святославича; однак містить багато вкраплень, що відносяться до літописця Святослава Всеволодича. Друга частина належить перу літописця князя Святослава. В третій частині наявні фрагменти текстів із недоброзичливим ставленням до Ігоря. В цій частині Б. О. Рыбаков бачив руку літописця Святослава Всеволодича, який фактично конкурував із Ігорем Святославичем. Зважаючи на різницю у стилях, він констатував, що текст Повісті був написаний у 1189–1190 рр., після ознайомлення з літературним «Словом о полку Ігоревім», оскільки саме в ці роки редактор мав можливість використати ще й літописи князів-співправителів⁹⁶².

Розвиваючи цю думку, П. П. Толочко з'ясував, що *Повість* не була єдиною: всі її частини насичувалися інформацією в різний час: відомості про похід; наслідки поразки Ігоря для всієї Південної Русі; розповіді про перебування в полоні Ігоря та його порятунок втечею⁹⁶³. Аналізуючи зміст та походження цієї літописної повісті, дослідник

⁹⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 637–651.

⁹⁵⁹ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. 296 с.; Його ж. Петр Бориславич. Поиск автора «Слова о полку Игореве». М.: Молодая гвардия 1991. 287 с.

⁹⁶⁰ Рыбаков Б. А. Киевская летописная повесть о походе Игоря в 1185 г. // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1969. Т. 24. С. 58–63.

⁹⁶¹ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве»... С. 172.

⁹⁶² Там само. С. 174 – 182, 193.

⁹⁶³ Толочко П. П. Русские летописи и летописцы. С. 133.

дійшов висновку, що вона мала чернігово-сіверське походження, а тому не дивно, що вона була складовою Чернігівського літопису, хоча, можливо, й потрапила до КЛ лише частково⁹⁶⁴.

Перша частина літописної повісті, на думку П. П. Толочка, писалася людиною, яка не була безпосереднім учасником походу, тому залежала від свого інформатора – Беловолода Просовича, який врятувався під час битви на р. Каялі і прибіг до Святослава Всеволодича зі звісткою. Цю розповідь, скоріш за все, чув і літописець Святослава, котрий здійснив її літературний запис. Друга частина повісті написана літописцем Святослава. В третій частині автор був об'єктивним, оскільки писав повість, а не політичний портрет. Розглядаючи текст Повісті загалом, можна помітити, що ставлення до князя Ігоря в усіх частинах однакове, що повністю співпадає зі ставленням до Ігоря князя Святослава Всеволодича⁹⁶⁵. Детальна розповідь про підготовку та саму втечу свідчить про те, що він сам був інформатором про свої духовні переживання, але особою, яка слухала та записувала, був літописець Святослава.

В Повісті наявна церковна фразеологія, саме тому П. П. Толочко вважає, що літописець Святослава Всеволодича був духовною особою⁹⁶⁶. Як помічено дослідником, у Повісті містяться уривки прямої мови князя Ігоря, тому, можливо, її автором був безпосередній учасник походу на половців, дружинник князя⁹⁶⁷.

Уривків прямої мови, оформлених мовленнєвим зворотом «Ігор сказав» або «Ігор сказав братам своїм», можна нарахувати всього 9. Крім того, в Повість вміщені також уривки прямої мови Святослава Всеволодича (на той час київського князя), навіть половецьких ханів Кончака та Боняка (обмежуючись коротенькими фразами). До Ігоря відчувається співчуття автора, тоді як звеличується мудрість князя Святослава. З цього можна зробити припущення, що це писав або літописець Ігоря, або Святослава. Принаймні одна лексема характерна для літописця Ігоря Святославича, – «**пазика ловить**» – присутня і в тексті Повісті⁹⁶⁸. Релігійні сентенції наближують текст до Повісті

⁹⁶⁴ Толочко П. П. Русские летописи и летописцы. С. 149.

⁹⁶⁵ Там само. С. 135–137.

⁹⁶⁶ Там само. С. 139.

⁹⁶⁷ Толочко П. П. Літописи Київської Русі. С. 54–55.

⁹⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 638.

про вбивство Ігоря Ольговича у Києві, а саме – до його молитви. Навряд чи духовна особа складала б цілком світську за змістом Повість.

Точна дата походу – 23 квітня 6693 (1185) р. – свідчить не лише на користь сучасної фіксації. Авторіві важливо було описати все в деталях: 2 дні чекали Всеволода Святославича з Курську, щоб йти у похід; в обід зустріли половецьке військо; в суботу – битва на р. Калялі; в неділю, коли почало світати – втікли з поля бою чернігівські Ковуї; день Святого Воскресіння; в п'ятницю ввечері – Ігор утік за допомогою Лавра Половчина з полону; 11 днів йшов Ігор Святославич з половецького полону до р. Донець. Такі деталі міг описати або учасник походу, або навіть сам князь Ігор, оскільки в тексті наявна образна, насичена церковною лексикою, звертаннями до Бога, мова князя Ігоря.

4. Повідомлення про князювання Ярослава Всеволодича у Чернігові.

Після смерті Ярослава саме Ігор Святославич був законним спадкоємцем чернігівського престолу за родовим принципом («по горизонталі»). Ще М. Д. Присєлков зараховував звістки про Ярослава Всеволодича до Літописця Ігоря⁹⁶⁹. Та й змістове (тематичне) навантаження літописних фрагментів про Ярослава Всеволодича дуже схоже із фрагментами Ігоря Святославича. До них відносимо:

День Різдва Іоанна Хрестителя 6682 (1174) р. – народження у Ярослава сина Ростислава (Івана). Ця звістка була записана у Чернігові, адже тільки там знали про цю подію.

В то же время родиса Ярославъ снѣ и нарекоша имя емъ Ростиславъ. а въ крѣпни Иванъ. вѣ во родилъса въ ржтво Ивана Крѣтителя⁹⁷⁰.

8 листопада 6687 (1179) р. – шлюб доньки Ярослава з Володимиром Глібовичем. З того, що саме донька Ярослава як наречена, а не Володимир Глібович як чоловік у формулярі літописної статті названа першою, можна зробити висновок, що літописець писав з погляду Ярослава Всеволодича та його інтересів.

⁹⁶⁹ Присєлков М. Д. История русского летописания. С. 91.

⁹⁷⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 568.

Отъда Ярославъ дчерь свою за Володимѣра за Глѣбовича
Переяславлю. ноябра во. и. днь⁹⁷¹.

6691 (1183) р. – зустріч Ярослава зі Святославом Всеволодичем та Рюриком Ростиславичем в Ольжичах та відміна походу на половців. Наявна пряма мова Ярослава; рішення Ярослава на першому місці. Однак це повідомлення розчинене серед інформації про домовленості щодо половців з Ігорем Святославичем та його відмову вийти наперед своїм полком проти половців; Ігор об'єднав всіх Ольговичів. Детальний опис битви на р. Хирі та перемоги руських князів говорить про учасника події, котрий чи-то передав інформацію літописцю, чи-то сам її зафіксував. Ймовірно, в цьому літописному фрагменті поєднані дві літописні традиції – київська – Святослава Всеволодича та чернігівська – Ярослава та Ігоря.

...кназь ж Сѣтославъ. Всеволодичъ. сгадавъ. со сватом
своимъ. Рюрико. поидоша на Половцѣ и сташа оу
Влнжчъ. вждидающе Ярослава и Щернигова. и оустрѣте
и Ярославъ и рѣ имъ. нынѣ братья не ходите но срекше
верема. вже дастъ Бѣ на лѣто поидемъ. Сѣтослав же и
Рюрикъ послоушавша его. возвратишася. Сѣтославъ же
посла сны своя. с полкы своимн. поедемъ ко Игоревн.
вела емоу ѣхати в себе мѣсто. а Рюрикъ посла
Воломирѣра Глѣбовича с полкы своимн. Володимѣръ же
Глѣбовичъ. посла ко Игоревн проса оу него ѣздити. на
передѣ полком своимъ. князи бо Русцин далѣ влхочуть
на передѣ ѣздити в Рускон зѣми. Игорь же не да
емоу того. Володимиръ же розгнѣвався и возъвратиса.
и штолѣ идя. на Севѣрьскиѣ города. и взя в ни
много добыткъ. Игорь же розвороти Киевьскии полки.
и пристави к нимъ Волга сновца своего. Сѣтослава. авы
како довести полкъ цѣлъ. а самъ ѣха поима со собою.
брата своего Всеволода. и Сѣтославича Всеволода. и
Андръя с Романом. и нѣколко ѿ Черного Кловука. с
Ковдюремъ. и с Ковнътоувдѣемъ. и придоша к рѣцѣ
к Хырини. и бы тоитѣ ночи тепло и дождь. раманъ.

⁹⁷¹ Ипатьевская летопись. Стб. 613.

и оумножисѧ вода. и не бы имѣ коуда переѣхати. а Половцѣ котории оуѣагли перенги вежами спсощасѧ. а которѣи не оуѣагли. а тѣхъ взяша. ре коша же. ако в тоу ратѣ вежѣ и кони скоти снози потопи собѣ. в Хирии. бѣгающе передѣ Роушью⁹⁷².

Велике говіння під 6703 (1195) р. – порушення хресного цілування Ярославом, даного Рюрику, – залишок лапідарного літописного запису, що був поєднаний редактором із київським літописанням, редагованого під наглядом Рюрика Ростиславича, оскільки основний його зміст присвячений останньому. Це можна зрозуміти з того, що на початку літописної статті Ольговичі названі – Ярослав Всеволодич Чернігівський та його братія, тоді як далі – лише як Ольговичі, що свідчить на користь або редагування, або написання у таборі Рюрика;

Тоѣ же зими в великое говение. сдоумавѣ Ярославѣ. Всеволодичѣ князь Черниговьскин с братьюю своею. перестовпивѣ крѣное цѣлование. на чемѣ же башетѣ. оумовилѣ с Рюрикомѣ и крѣтъ к немуѣ целовалѣ. како не воуватисѧ до радюѣ. доколѣ же съѣздатѣ послѣи Всеволожи и Дѣди. Ярославѣ же не дождав радюѣ посла шювца своѣа ко Витевьскоу на зѣта на Дѣда⁹⁷³.

Осінь 6704 (1196) р. – похід Ярослава Всеволодича проти Давида Ростиславича та Всеволода Юрійовича через захоплення останніми частини волості Ярослава – землі В'ятичів. Ярослав ґрунтовно підготувався до походу – посадив по містах своїх князів: Олега та Гліба Святославичів – у Чернігові; 5 міст закритив від Рюрика. Ольговичі знову названі «**братиа своа**». Розлогий опис походу, насичений деталями, що передає пряму мову Ярослава із обґрунтуванням справедливості походу, видає в цьому тексті руку наближеної до чернігівських князів особи, котра дійсно переймалася долею Чернігово-Сіверських земель.

Тоѣ же весени Ярославѣ Всеволожичѣ. Черниговьскин слышавѣ. ажѣ Всеволодѣ и Дѣдѣ. вшедша в землю ѣи и жьжета волость нѣхъ и Вѣтьскыа городы. поимали и

⁹⁷² Ипатьевская летопись. Стб. 628–629.

⁹⁷³ Там само. Стб. 690.

пожыгѣ. Ярославъ собравъ. братью свою. и сдоумавъ с ними. пожилн земли своѣя. и затвори два Стославлича. в Черниговѣ. Волга и Глѣба. иньи є города. затвори блюдаса Ѡ Рюрика. а самъ еха противнѣ Всеволодоу. и Дѣдѣ совокоупивъ братью свою. и сновца своѣя. и дикыи Половци. и ста подъ лѣсы своими застѣкъса. Ѡ Всеволода и Ѡ Дѣда. и по рѣкамъ велѣ мосты подѣстѣчи. а ко Всеволодоу и ко Дѣдѣ. посла моужь свои река емоу. брате и сватоу Ѡчиноу нашу и хлѣбъ нашъ взалъ еси. ажъ любвиш с нами радъ правын. и в любви с нами быти то мы любви не вѣгаемъ. и на всей волѣ твори (быти) станемъ. паки ли что еси оумыслилъ. а того не вѣгаемъ же. да како ны Бѣ расоудитъ с вами и стын Спсѣ Всеволодъ же. поча доумати съ Дѣдомъ. и с Рязаньскими князьми и с моужьми любя како бы с ними смирнитса. Дѣдъ же не любашеть мира. но поощашеть и поити к Черниговоу. река емоу како еси былъ оумовилъ. с братом своимъ Рюрикомъ. и со мною. аже совокоупитса. оу Чернигова всимъ. да любо выхоумъ смирлиса вси на всей волѣ своѣи.

Ты же нене ни моужа своего еи. послалъ ко братоу своѣмоу Рюрикоми. и ни своего прихода повѣдаеш емоу ни моего. а оумови с нимъ. моужемъ своѣмъ. а переже весны доспѣвъ сѣдѣти и воюватиса (с нимъ) со Волговѣ. а вѣсти Ѡ тебе ждати правоѣ. шны же нене воуетьса. с ними и волость свою зажегъ тебе дѣла а нынѣвезъ его доумы хочемъ миритса. а брате повѣдаю ти сего ти мира зде не оубовитъ. братъ мой Рюрикъ⁹⁷⁴.

6707 (1198) р. – смерть Ярослава Всеволодича Чернігівського та утвердження в Чернігові Ігоря. У цьому розширеному повідомленні вказується місце поховання князя (Спаський собор) та присутніх осіб на процесії. При цьому Ігор названий «блговѣрнын кнзь Игорь Стѣславличъ». Прослідковуються причинно-наслідкові зв'язки: вказується, чому Ігор став чернігівським князем. Зазвичай у попередніх

⁹⁷⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 698–699.

літописних звістках такої закономірності, як смерть князя і автоматично поставлення нового князя саме для Чернігова, не зафіксовано. Все це дає можливість припустити, що літописні записи, які стосуються Ярослава Чернігівського і його сімейних справ і відобразилися в КЛ, велися одним і тим самим літописцем, наближеним до Ігоря Святославича.

В лѣто ꙗ. ѱ. ѿ. Прѣстависа Черниговьскыи князь Ярославъ Всеволодичъ. епѣ же игоумени. и снѣци его спратавше тело его чтѣно. положиша во црѣкви стѣго ѿпса во епѣни. и того ради седе на столѣ его блговѣрныи князь Игорь ѿтъславичъ⁹⁷⁵.

Реконструйований текст виглядає як хронікальна фіксація подій, де Ігор Святославич разом із Святославом Всеволодичем виступають об'єднавчим центром усіх представників династії Ольговичів. Отже, можна кваліфікувати виокремлені літописні звістки як фрагменти з Літопису Ігоря Святославича. Характерно, що в усіх виділених літописних фрагментах жодного разу чернігівські та новгород-сіверські князі династії Ольговичів, члени їхньої родини, не названі Ольговичами, а лише у прямій мові представники іншої, конкуруючої сторони з табору Мономаховичів, їх згадують найчастіше як Ольговичів. Учасники ж походів – представники династії Ольговичів – перераховані поіменно, без приналежності до місцевості, що, безперечно, є рисою фіксації подій «своїм» літописцем⁹⁷⁶.

До змістовних особливостей фрагментів ймовірного Літопису Ігоря відносяться:

1. Ігор Святославич згадується 53 рази протягом 6682 (1174)–6707 (1199) рр., серед яких як Ігор – 47, Ігор Святославич – 3, Ігор Святославич, онук Олега – 1, брат Ігор – 1, князь Ігор Святославич – 1 (Додаток 7). Тобто, частотність згадування Ігоря майже у два рази менша, ніж Рюрика, якого згадано 114 разів у різних варіаціях імені. Ярослав Чернігівський, натомість, згадується 42 рази, серед яких як Ярослав – 30 разів, як Ярослав Всеволодич і як Ярослав Чернігівський – по 4 рази, Ярослав Всеволодич Чернігівський – 3 рази і як

⁹⁷⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 707–708.

⁹⁷⁶ Генсюрський А. І. Галицько-Волинський літопис. С. 33.

стрий Ярослав – 1 раз. На цьому відрізку також згадані князі – Мономашичі як «Володимирово плем'я» (загалом 2 рази) та брати Рюрика – «Ростиславичи» (22).

2. Локалізація подій на місцевості. На відрізку 6682 (1174) – 6707 (1199) рр. лише 36 разів згадуються топоніми Переяславської землі, тоді як чернігово-сіверські – 88 разів. Київських топонімів згадано 210 разів. Однак більша різноманітність згадуваних літописних міст відмічена саме для Чернігово-Сіверської землі – 17 проти 15 київських та 5 переяславських, тоді як найбільше місцевих топонімів та гідронімів згадано для Київської землі – 7 та 4 в Переяславській, що пояснюється тим, що остання була прикордонною територією із половцями, на яких активно здійснювалися спільні походи князів, особливо у досліджуваній час. Утім, чернігівців названо майже стільки ж, скільки і жителів Київської землі (поіменах, за посадами і взагалі), проте, природно, що частіше згадуються кияни (Додаток 9).

3. Означення подій у часі. Літописець Ігоря Святославича вживає приблизні дати, окреслені церковними святами – Петрів день, Різдво Іоанна Хрестителя, свято Св. Бориса і Гліба (саме 6682 р. КЛ з такими датами можна назвати рубіжним, адже під 6682 р. наявні 3 чернігівські унікальні дати, 2 київські (смерть князя та початок князювання наступного, найчастіше точно датовані), а також по одній муромській та суздальській). З 6681 по 6707 рр. нараховуємо 15 точно датованих чернігівських літописних звісток, 10 з яких лише приблизно, а 5 – насичені денними датами подій; 6 з них присвячені діяльності Святослава Всеволодича, 5 – Ігоря Святославича, 3 – Ярослава Всеволодича та 1 – Олега Святославича Сіверського та 41 нечернігівське точно датоване повідомлення, 23 з яких – київські (Додаток 1). Загалом же, за нашими підрахунками, на відрізку 6654–6708 рр. чернігово-сіверських датованих повідомлень 38. На фоні цього чернігово-сіверська датавана інформація за 6681–6707 рр. виглядає достатньо переконливо як та, що має місцеве походження. Тому наближеному до чернігівських і новгород-сіверських князів хроністу важливо було відмітити точну дату події. Окрім точних дат, наявний детальний опис подій протягом дня, означення частини доби, коли подія відбувалася, за рахунок чого читач відчуває свою причетність до неї.

4. Лінгвістичні та стилістичні особливості:

- майже в усіх випадках (3 рази на відрізьку 6682–6707 рр.) на початку літописної статті Ігор названий побатьковий (на відміну від літописних записів його батька Святослава Ольговича), в більшості випадків – як князь (Додаток 7);

- часте використання дієслів у формі аористу: рекоша, нарекоша, положиша, проводиша тощо;

- подекуди трапляються епітети: «зима зла вельми», «дождь рамянъ», половці «ловять азыка»⁹⁷⁷.

Отже, Літопис Ігоря Святославича, ймовірно, вівся з 1173–1174 рр. на противагу літописанню його двоюрідного брата Святослава Всеволодича як сімейний (родовий) літописець. На початку 1190-х рр. він переріс у чернігівський. Систематизувався він у Чернігові наприкінці 90-х рр. XII ст., а потім фрагменти з нього потрапили до упорядника КЛ ігумена Мойсея. Оскільки Літопис Ігоря Святославича був чернігівським, то він звеличував не лише Ігоря, його родину, але й двоюрідного брата, Ярослава Всеволодича. Найстарший з Ольговичів – Святослав Всеволодич – мав права на Київ, ймовірно, й Ігор плекав таку мрію, тому усіма можливостями заробляв собі авторитет серед інших князів.

⁹⁷⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 629, 653.

Літописання Святослава Всеволодича

Святослав Всеволодич, новгород-сіверський (1157–1164 рр.), чернігівський (1164–1176 рр.) і київський (1177, 1180–1194 рр.) князь, старший син Всеволода Ольговича⁹⁷⁸, народився, на думку О. М. Рапова, після 1116 р., тобто після одруження його батька Всеволода з Агаф'єю Мстиславною. Перед князюванням у Новгород-Сіверській землі Святослав володарював Туровом та Володимиром-Волинським (1142–1146 рр.)⁹⁷⁹. Також він тричі сидів на київському великокнязівському столі і навіть мав там власний, «новий» князівський двір на території урочища Дорогожичі, на околиці Києва⁹⁸⁰. Тож у нього були всі можливості вести власний князівський літопис у Києві.

М. Д. Присёлков повністю відкидав ведення літописання Святослава Всеволодича⁹⁸¹. Завдяки виділеним літописним звіткам 1176 та 1182 рр. КЛ чернігівського змісту у суцільному тексті суздальського походження А. М. Насонов припустив об'єднання північно-східного джерела з чернігівським. У результаті, такий редагований текст через чернігівський літописний звід, на думку дослідника, потрапив до КЛ⁹⁸². Проте він не шукав замовника літописних статей за 1176 і 1182 рр. КЛ, а лише намітив шляхи поєднання південноруської та північно-східної інформації.

Вперше в історичній науці концепцію ведення князівського літописання у Києві за часів правління Святослава Всеволодича запропонував Б. О. Рыбаков. Дослідник виокремив цілий комплекс характерних рис, завдяки яким фрагменти літописання Святослава у КЛ відрізняються від київської хроніки Рюрика Ростиславича. До них відносяться і вказівка більш детальної, ніж просто рік, дати події; згадування Святослава Всеволодича без по батькові в порівнянні з Рюриком Ростиславичем; негативні епітети щодо половців; торки називаються берендеями; використання церковної фразеології; чернігівська діалектна риса – «беззаконных тех агарян», «богостудными теми агаряны»⁹⁸³.

⁹⁷⁸ De Baumgarten N. Genealogies... P. 18.

⁹⁷⁹ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 111.

⁹⁸⁰ Толочко П. П. Русские летописи и летописцы... С. 128–129.

⁹⁸¹ Присёлков М. Д. История русского летописания. С. 91.

⁹⁸² Насонов А. Н. История русского летописания. С. 148.

⁹⁸³ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 132.

Серед виділених ним літописних фрагментів Святослава Всеволодича є й присвячені сімейним справам його родини і державним справам князя, і життю Чернігово-Сіверщини⁹⁸⁴. Називаючи літопис Святослава Всеволодича київським (за місцем створення), дослідник впевнений, що літописець Святослава прийшов із Чернігова; зокрема стаття під 1174/1175 рр. про чернігівського князя Святослава написана безпосередньо в Чернігові⁹⁸⁵. Назвав Б. О. Рыбаков і літописця Святослава – Кузьмища Киянина. Після усунення Романа Ростиславича з Києва Святослав Всеволодич переніс літописання з Києво-Печерського монастиря, ліквідував Літопис Романа Ростиславича, а прогалини у послідовності подій заповнив текстами, що належали перу Кузьмища. Саме так він пояснив потрапляння творів Кузьмища до КЛ⁹⁸⁶.

П. П. Толочко висунув припущення, що літописець Святослава був духовною особою, котра цікавилася не лише справами свого князя, але й Ольговичів, вів його літопис у резиденції Ольговичів у Києві – Кирилівському монастирі на Дорогожичах⁹⁸⁷. Натомість М. Ф. Котляр розглядає низку літописних звісток про співправління Святослава Всеволодича та Рюрика Ростиславича (1181–1194 рр.) КЛ як складову частину Повісті Ростиславичів⁹⁸⁸.

Комплекс літописних звісток КЛ про княжіння Святослава Всеволодича був записаний з певною систематичністю та періодичністю, про що свідчать й денні дати подій. До літописних повідомлень часів Святослава, що, на нашу думку, можна умовно вважати чернігівськими, відносяться:

1. Інформація про Чернігово-Сіверщину та князів чернігівської династії за часів правління Святослава Всеволодича у Чернігові (1164–1176 рр.) (характеризується повагою до Святослава Всеволодича і звеличенням його заслуг):

літописна стаття 6682 (1174) р. носить ретроспективний характер, однак за стилем відчувається ставлення її автора до Святослава і, зокрема, до Чернігова, оскільки в ній наявна конкретна вказівка

⁹⁸⁴ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 131–132, 136–138.

⁹⁸⁵ Там само. С. 115, 132.

⁹⁸⁶ Там само. С. 174–175.

⁹⁸⁷ Толочко П. П. Русские летописи и летописцы... С. 128–129, 133.

⁹⁸⁸ Котляр М. Ф. Київський літопис XII ст. С. 188–193.

на князювання Святослава у Чернігові, а Романа – у Києві; Чернігів згадується перед Києвом, а Святослав – перед Романом і повідомляє про набіги половців на Русь. Хоча й Святослав називається по імені і по батькові, однак здається, що такий запис міг бути створений (або редагований) лише за сприяння його самого, адже при цьому в літописі порушувався не лише порядок наслідування столів, але й їхній політичний рейтинг.

В то же время. сѣдацию Сѣтославѣ Всеволодичю въ Черниговѣ а Романови сѣдацию въ Киевѣ и начаша Половци пакость творити на Ръси⁹⁸⁹.

Літописна звістка під 6682 (1174) р. інформує про побудову Михайлівської церкви на новому князівському дворі в Чернігові. Характерно, що називається і замовник церкви – чернігівський князь, і точне місце побудови. Безперечно, це не могло бути записане в Києві, адже київських хроністів навряд чи цікавили деталі місцевого життя в Чернігові.

Того же лѣта Сѣтославѣ. Всеволодичъ заложи цркъвъ каменѣ. въ Черниговѣ на княжѣ дворѣ стго Михаила⁹⁹⁰.

Літописний фрагмент під 6684 (1176) р. розповідає про похід Святослава Всеволодича разом із Ярославом Ізяславичем на свого двоюрідного брата Олега Святославича як помсту за розруху, завдану ним Чернігівській волості. Святослав названий у цій звістці незвично – без імені, а лише як «черниговский князь», а далі без по батькові, що свідчить на користь близького знайомства літописця з героєм та опосередковано вказує на місце попередньої фіксації події – у Чернігові, звідки ця інформація і потрапила до Києва.

В то же время Черниговскомѣ князю. не мирнѣ с Олгомѣ Сѣтславичемѣ. и воевашеть. Улегѣ Сѣтславлю волость. Черниговскѣю волость. Сѣтославѣ же помириса. съ Ярославом. со Изяславичемѣ. с Киевскимѣ. понде на Улга. и пожже волость его. и много зла створивше и възворотншася къ Черниговѣ⁹⁹¹.

⁹⁸⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 568.

⁹⁹⁰ Там само. Стб. 571.

⁹⁹¹ Там само. Стб. 579.

Під 6685 (1177) р. описана переможна війна Олега Святославича, сина Святослава Всеволодича, за Свірильськ із Глібом (літописець явно виправдовує свого князя – «башеть бо и то волость Черниговьская»).

...и потомъ посла Стославъ. жены ихъ. Михалковю. и Всеволожую. пристава к нимъ сна свое Улга. проводити ѣ до Москвъ. Улегъ же проводив. и възвратиса во свою волость. к Лопанъ ѿтуда послав Улегъ. заа Свѣрилескъ. башеть бои то волость Черниговьская. Глѣвъ же оувѣдавъ то посла сновца своего Гюргевича на Ульга. Улегъ же совокупя дружиню свою и вынде к немъ. и быхуться на Свирильскѣ. и побѣди Улегъ. Стославича шюрина своего. и много дружины изонма а самъ два оутече⁹⁹².

Під 6686 (1178) р. відбулося посольство чернігівського єпископа Перфурія (Порфирія – *І. Ч.*) та ігумена Св. Богородиці Єфрема до Всеволода Юрійовича⁹⁹³. Це перша згадка цієї церкви у КЛ. Деталізований опис події, із вказівкою тривалості – 2 роки, точної денної дати смерті Гліба, із перерахунком учасників дає можливість припустити літописну фіксацію, зроблену зі слів усного інформатора – учасника події, можливо, самого чернігівського єпископа. Лавр. не містить цієї інформації, а згадує єпископа Перфурія тільки під 1187 р. Тому звістка не може походити із спільного протографу Іп.-Лавр., а лише із додаткового джерела.

...и посла Стославъ ко Всеволодоу. Пѣрфюрина еппа. Черниговьского. и Уфрѣма игоумена. стоѣ Бци и одержа ѣ Всеволодъ. в. лѣтѣ реклъ же баше Стославъ. вже поустити Глѣва поидеть в Русь. но Глѣвъ рѣ лубче судъ оморъ не идоу. тога же Глѣвъ мртвъ бы июня. въ і. а Романа сна его удва выстоаша. целовавшѣ кртъ

II. Літописні статті про Чернігово-Сіверщину, записані в Києві під час співправління Святослава Всеволодича та Рюрика Ростиславича (1181–1194 рр.):

⁹⁹² Ипатьевская летопись. Стб. 602–603

⁹⁹³ Там само. Стб. 606.

звістка 6688 (1190) р. про лови на Дніпрі Давида Ростиславича та невдалу спробу Святослава захопити Давида, а потім повернення в Чернігів через Вишгород, де вказуються діючі особи, в тому числі – Кочкар милостник та дружина Святослава Всеволодича. Це повідомлення тривале у часі – згадується ночівля Святослава під Вишгородом перед поверненням до Чернігова. Головним героєм є князь Святослав. Згадуються і Чернігів, і Чернігівська сторона (тобто інший бік Дніпра).

В то же время ходашетъ Дѣдъ. Ростиславичъ. по Днѣпру. в лодѣхъ ловы дѣти. а Сѣтославъ ходашетъ по Черниговьской сторонѣ. ловы дѣти противнѣ Дѣдвѣ. и тогда Сѣтославъ. сдохмавъ с княгинею своею. и с Кочкаремъ. милостъникомъ своимъ. и не поведѣ сого можемъ своимъ лѣпшимъ доумы своего. и абѣе оустрѣмивса Сѣтославъ на рать. про Глѣба сѣна своего. и не оудержавса ѿ гарости. перестопл. крѣтъ. и переѣха чересъ Днѣпръ. и помисли во оумѣ своемъ. тако Дѣда имоу. а Рюрика выженоу изъ землѣ. и приимоу единъ власть. Рюскою и с братьею. и тога мыщюса Всеволодоу. шенды своѣ. Бѣ во не любитъ. высокона мысли нашиа. возносащаго смираетъ. и абѣе оудари Сѣтославъ. на товарѣхъ. на Дѣдовыхъ. Дѣдоу же не вѣдоуцию. ни мыслацию на са ни ѿкоудоу же зла. зане крѣтмъ чѣтнимъ оутвердилса вшетъ с нимъ. томоу же вѣршетъ. тѣтъ же избави ѿ рюкоу его. и вѣѣже в лодью. и со княгинею своею. шни же надогнавшѣ надъ берегъ. и начаша стрѣлати его. и тако Бѣ соблюде и неврежена. Сѣтославъ жее изънима дрозжиноу его и товары его. и възворотиса и еха к Вышегородоу. и грѣши Сѣтославъ. помысла своего. и тоу перележав ночь под Вышегородомъ. на оутрѣи же днѣ поѣхашѣ к нему. искавшѣ Дѣда и не шерѣтоша его. ни на котором же поѣти. шн же вѣставъ. ѣха за Днѣпръ рекъ. оуже шывавихомса Ростиславичем. а не мочно ми быти в Киевѣ. и приѣхавшю емоу. к Черниговоу къ братьи. и съзва всѣ сѣны своа. и молодежью братью. и скоупи всю Черниговьскоу сторону. и дрозжиноу свою.

кде поедѣмъ Смолнескоу ли. к Киевоу ли. и рече емоу Игорь. шче дро вѣшетъ тишина но же сѧ оуже не годило но абы ны Бѣ далъ ты сдоровъ былъ. Дѣдъ же привѣже Бѣлоугородоу к братоу⁹⁹⁴.

Під 6688 (1190) р. розміщено «заповіт» Святослава Всеволодича, в якому він наділяє Черніговом свого кузена Ігоря Святославича та брата Ярослава Всеволодича. При цьому Ігор названий першим у лінії спорідненості, таким чином порушується генеалогічне старійшинство. Однак, у своїй прямій мові Святослав проголосив своє старшинство у роді Ольговичів, називаючи наступником свого брата Ярослава. Вже те, що усі Ольговичі в цьому повідомленні названі по іменах, але без по батькові, вказує на наближеність до них хроніста.

Сѣтослав же. совѣдѣпивсѧ. с братьею своєю. и с Половци. и рече Сѣтославъ братьи своен. се азъ старѣе. Ярославъ. а ты Игорю старѣе. Всеволода. а нынѣ та вамъ во шца мѣсто всталсѧ. а велю тобѣ Игорю сдѣ встати съ Ярославомъ. влюсти Чернигова. и всеѣ волости своен. а та поидоу съ Всеволодомъ. к Годждалю. и възницю сѣна своего Глѣба. да како намъ Бѣ расоудитъ. со Всеволодѣ. и раздѣливсѧ на двое с братьею. и поиде к Годждалю. пога же съ собою Арпопка Ростиславича. и Половцѣ. тако же роздѣли на двое. половиноу ихъ собою пога. а половиноу ихъ. встави братьи. Сѣтослав же и внасѧ на побѣти сѣмъ Володимеромъ. и со всімъ полкомъ Новгородьскѣи. вѣ во. снѣ его Володимѣръ княжа. в Новгородѣ Велицемъ. и вониде в землю Годждальскою и вынде противоу емоу Всеволодѣ. со всіми Годждальскими полкы. и с Рязаньскими полкы и Мѣромьскими. и оустрѣте и на вени рѣцѣ. и сташа шва полы рѣкы влены. в. недѣли выахоутъ. швон шв рѣкоу тоу. вѣ во рѣка та твердо текоуци. верезжиста Годждальци же. стоахоу на гора. во пропастехъ. и ломѣ. ако же нѣлзи ихъ донти полкѣ. Сѣтославимъ. Всеволожа дровжина хотахоутъ ехати крѣпко на Сѣтослава. Всеволодъ же блѣгосердѣ сын не

⁹⁹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 614–615.

хотѧ. кровопролитыѧ и не ѣха на нь. и посла Всеволодѣ Рязаньскѣи князи. и вогнаша в товары Стославѣ. и потомташа ѣ. а иныхъ изомаша. а дробгыи исѣкоша. и тако въ борзѣ dospѣша. в полкоу Стославѣ. и Всеволодѣ Стославичѣ в борзѣ пригнавъ к Рѹскимъ полкомъ. и своимъ полкомъ. и тако Рязаньскѣи князи оутекоша. а дробгыихъ изомаша. а дробгыи избиша. и тоу гаша Ивора Мирославича. Стослав же посла попа своя. ко Всеволодоу. река брате и снѹ. много ти есмь добра творилъ. и не чаалъ есмь. сажого возмедьѧ Ѡ тебе. но же еси оумыслилъ на ма зло. и галъ сна моего. да не далече ти мене искати. Ѡстоупи дале Ѡ рѣчки тоѣ дай ми поуть. ать ближе к тобѣ переедоу. ать на. росоудитъ Бѣ. мнѣ ли поуть не даси а газъ тобѣ дамъ. ты перееди на сю стороноу. а сде насъ Бѣ. росоудитъ Всеволодъ же изомавъ ты послы. посла Володимѣрю. а къ Стославоу не ѡвѣча. Стослав же ждавъ многы дни. оублюдъса теплыни. понде в борзѣ. Всеволо же посла во страны его и много взяша. а по самомъ не вѣлѣ гонити. Стослав же ида и землѣ Соудальконѣ. пожьже городъ Дмитровъ. вышедшоу же емоу и Соудалькон землѣ. поустѣ брата своего Всеволода. и Вага сна своего. и Дрополка в Рѹсь. а самъ снѣмъ с Володимѣромъ понде Новгородоу Великомоу⁹⁹⁵.

23 лютого, в перший тиждень посту 6691 (1183) р., прийшли Половци на чолі з Кончаком до Дмитрова, внаслідок чого Святослав вирішив у відповідь також піти на них походом. Для підготовки його відбулася зустріч Святослава і Рюрика Ростиславича в Ольжичах, під час якої похід був відкладений. Рюрик названий поважно як сват Святослава (підкреслюються родинні зв'язки). Характерно, що у прямій мові Ярослава Всеволодича – у його звертанні до свого брата Святослава та Рюрика Ростиславича – використана повноголосна форма слова «время» – «**вєрємѧ**», що, на думку дослідників, усе ж маркує чернігівські літописні фрагменти переважно Святослава Ольговича⁹⁹⁶. Це перше

⁹⁹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 618.

⁹⁹⁶ Відкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. С. 72–74.

повідомлення записане синхронно, відразу після події, на що вказує дуже точно денна дата із посиленням на релігійний календар постів.

Въ лѣтѣ 857 ѿ мѣсяца февраль в кѣмъ въ аю нѣлю поста придоша Измалтане безбожнѣи Половци на Русь воевати ко Дмитровѣ съ оканьнѣи Кончакомъ и съ Глѣвомъ Тирневичемъ Бжьемъ застоупленнемъ и не вѣ пакости ѿ нихъ князь жь Стославъ Всеволодичь сгадавъ со сватомъ своимъ Рюрикомъ придоша на Половцѣ и стаха оу Волжичь вжидающе Прослава и Чернигова и оустрѣте и Прославъ и рече имъ нынѣ братья не ходите но срекше верема вже дасть Бъ на лѣто поидемъ Стославъ же и Рюрикъ послушавша его возвратишася⁹⁹⁷.

21 квітня, Великдень, 6693 (1185) р. – взяття половецьких веж військом Святослава і його переможне повернення до Корачева. На користь сучасної фіксації цієї літописної звістки свідчить не лише дуже точна денна дата, із вказівкою церковного свята, але й згадування Романа Нездиловича – воєводи Святослава, Корачева у Чернігово-Сіверщині – доменіального володіння Святослава⁹⁹⁸. Літописець радіє успіхам свого князя і засуджує половців.

Тотъ веснѣ князь Стославъ. посла Романа. Нездиловича. с Берендици на поганѣѣ Половцѣ. Бжиною помочью. взяша вежѣ Половецкѣи. много полона. и кони. мѣсяца априла. въ ка. на самыи великѣ днѣ. тогда же Стославъ князь. иде въ Ватичѣ Корачевоу вродѣи дѣла своихъ⁹⁹⁹.

У березні 6694 (1186) р. відбулося освячення церкви Благовіщення у Чернігові. Вказівка, хоча й приблизної, дати дає можливість припустити сучасну фіксацію зі слів інформаторів.

В лѣтѣ 857. ѿ мѣсяца марта Стославъ Всеволодичь. стѣи црквь в Черниговѣ. стго Блговѣщенна. юже вѣ самъ созда¹⁰⁰⁰.

⁹⁹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 628.

⁹⁹⁸ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 133.

⁹⁹⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 637.

¹⁰⁰⁰ Там само. Стб. 652.

Осінь 6695 (1187) р. – похід половців на Чернігівську землю. Характерна згадка суворої зими.

В то же лѣ воєва Кончакъ по Рси с Половци. по семъ же почаша. часто воювати по Рси. в Черниговьскои волости. и на тоу осень бы зима зла велии. такои же в нашу пам'ать не бѣвала николи же¹⁰⁰¹.

На Юр'їв день 6702 (1194) р. описується повернення Святослава Всеволодича із резиденції у Корачеві після переговорів зі Всеволодом Юрійовичем, котрий не погодився піти походом на Рязань. Детальний опис шляху Святослава: п'ятниця – через Вишгород, після поклону святим Борису та Глібу, субота – до Києва, у Кирилівську церкву, у неділю – свято, у понеділок – прийом сватів щодо одруження онуки Святослава – доньки Гліба Євфимії, а також наказ своїй дружині прийняти постриг і стати черницею; смерть і поховання князя Святослава в Кирилівській церкві. При цьому відчувається ефект присутності автора цих літописних рядків, адже вказаний проміжок часу між дрібними подіями перед смертю Святослава, в тексті дуже багато прямої мови та деталей. Однак текст некрологу князю в цьому фрагменті відсутній.

Всеволодъ же ихъ волѣ не створи. и возвратиса Сѣтославъ ис Корачева съ Юрьева дни. и ѣхаша лѣтѣ на санехъ. бѣ во нѣчто извергълоса емоу на нозѣ. и поиде в насадѣхъ по Деснѣ Сѣтослав же пришедъ в Киевъ. и еха к Вышегороду в пѣтницюпоклонитиса стѣмъ. и влезъ во цркъвь со слезами шелобыза стѣою ракоу и по сем же приде ко вѣтнн гробоници. и хотѣ внити по шобычаю попови же шшедшю с ключемъ Сѣтослав же не дождавъ и ѣха не любоваше во оумѣ своемъ. ако не поклониса вѣтню гробову. и приѣхза Киевоу. в собѣоштоу же ѣха ко стѣмъ моученикомъ цркви тоу соуцнюу. оу стѣго Кюрила. тако послѣднюю свою слоужбоу приносѣ. в недѣлю же праздникъ бывшю. и не може ѣхати с нового двора. но тоу и празнова праникъ стоюю моученикоу. заобтра

¹⁰⁰¹ Ипатьевская летопись. Стб. 653.

же во понедѣльникъ. приде емоу вѣсть ѿ сватовъ. иже идахотъ помати вноуки Стославѣ Глѣбовны Уфимы за црѣвча. Стослав же посла противоу имъ мѡужи Кыквьскыа. сего же болми ухѡдѣваюци силѣ. и утѣмляюци аззыкѣ. и вознеоувъ и рѣ. ко княгинѣ своен. коли боудеть рче стхъ Маковѣи. она же в понедѣльникъ. князь же рче. ѡ не дождочю ти а. того башетъ бо уцъ его Всеволодъ во днь стхъ Макъкавен. пошелъ к Бви. княгини же оусмотрѣвши. ако новидѣние нѣкако князь еа нача прашати. онъ же не повѣдавъ еи. и рче азъ вѣроую во единого Ба. и велл сл постричи в черныци. и посла по свата по Рюрика и престависл. мѣа ноула. и положиша и во стмъ Кюрилѣ. во утнѣ емоу манастирѣ¹⁰⁰².

Ці 7 літописних фрагментів уже більш розлогі, розширені, 3 з яких ще й містять денну, а два – дуже приблизну дату подій. Отже, можна бачити систематичність і сучасність фіксації хроністом Святослава його успіхів. Тому не можна погодитися з Б. О. Рыбаковим з тим, що 1179 р. – рубіжний для літописця князя, та й з тим, що 1180 р. його літописання призупиняється, а під 1186–1194 рр. зовсім відсутне¹⁰⁰³. До того ж, вчений, на нашу думку, помилково відніс частину літописних статей КЛ, безпосередньо не пов’язаних з особистістю Святослава, а з іншими князями, до літописання Святослава Всеволодича.

III. Інформація про сімейні справи Святослава Всеволодича Чернігівського (відмічені лише тільки приблизними датами, із зазначенням місяця або свята):

На Пилипове говіння 6687 (1179) р. одруження синів Святослава – Всеволода та Володимира. Достатньо розлоге, як для подібних звісток, повідомлення, що нібито розбите на 2 частини: перше речення – присвячене одруженню Всеволода Святославича на полячці Казимирівні, друге – про шлюб доньки Михалка Юрійовича і Володимира Святославича та його повернення до Чернігова. Деталі одруження, імена дійових осіб та вказівка на родинні зв’язки між ними – все це

¹⁰⁰² Ипатьевская летопись. Стб. 679.

¹⁰⁰³ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 136–138.

ознаки того, що хроністом була особа, наближена до Святослава. Завершується повідомлення смертю матері Святослава, черниці.

Въ то же лѣ. приведе Сѣтославъ за Всеволода. за середнего сѣна женоу из Лѣхувъ. Казимѣрноу во Филипово говѣнье.

Того же лѣ. призва Всеволодъ Гюргевичъ. Володимѣра. Сѣтославича. к собѣ Володимерю и вда за нь свою братанъноу Михаалкову. дщерь. иде Володимръ с женоу к Черниговоу ко вѣцю. тоу бо живаше Сѣтославъ. пришедъ ис Кіева

Того же лѣ. престависѣ княгини Всеволожиа. приемши на сѣ чернечкоюу скимоу И положена бы. Кіевѣ оу сѣтго Кюрила юже вѣ сама создала¹⁰⁰⁴.

Логічним продовженням цього тексту є звістка 6687 (1179) р., що констатує факт смерті матері Святослава Всеволодича і її поховання у Кирилівській церкві. Це, безперечно, рідкісне повідомлення, хоча в літописі згадується Кирилівська церква, бо вона була фундацією Ольговичів у Києві. Та й згадування в тексті матері Святослава як «**княгиня Всеволожиа**», без жодних пояснень, дає можливість побачити в авторі цього тексту близьку до Ольговичів (або Святослава Всеволодича) особу.

Того же лѣ. престависѣ княгини Всеволожиа. приемши на сѣ чернечкоюу скимоу И положена бы. Кіевѣ оу сѣтго Кюрила юже вѣ сама создала¹⁰⁰⁵.

Попереднє і це повідомлення перебиває літописна інформація, що випадає із контексту й присвячена смерті дружини рязанської князя Гліба. Однак це не дає підстав для зарахування цього запису до літописання Святослава, як це зробив Б. О. Рыбаков¹⁰⁰⁶, хоча рязанська княгиня й просила допомоги у Святослава 6685 (1177) р.¹⁰⁰⁷, коли її чоловік помер у Володимирі в порубі у Всеволода Юрійовича.

¹⁰⁰⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 612.

¹⁰⁰⁵ Там само.

¹⁰⁰⁶ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 137.

¹⁰⁰⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 606.

Під 6690 (1182) р. відбулося одруження сина Святослава Гліба з донькою Рюрика Ростиславича та Мстислава Святославича на своячениці Всеволода Юрійовича. На цю звістку звернув увагу Б. О. Рыбаков, який впевнено відніс її до літописання Святослава¹⁰⁰⁸, не дивлячись на те, що вона не відповідає виділеним ним критеріям фрагментів з літопису Святослава Всеволодича, адже Святослав названий «киевский князь **Сѣтославъ Всеволодичъ**». Утім, цей текст належить до пера Святославового хроніста, на що вказують слова «**полъ**» та «**ужѣни**» стосовно Святослава. Можливо, такий варіант імені князя був результатом редагування КЛ ігуменом Мойсеєм. Вказівка місця вибору нареченої князем Володимиром Святославичем (донька Всеволода Юрійовича з Володимиро-Суздальської Русі), а також повернення молодят у Чернігів, до батька Володимира, відображає відчуття своєї втчини, домену.

**Сѣтославъ Всеволодичъ ужени в. сна. за Глѣба поа.
Рюриковнѣ. а за Мьстислава Псыню. из Володимера
Сѣждальского. Всеволожю свєсть. вѣ же бракъ великъ**¹⁰⁰⁹.

Літописна звістка 6698 (1190) р., присвячена родичеві князя, й розповідає про одруження онука Святослава Давида Ольговича з Ігорівною.

**Того же лѣта. Сѣтославъ ужени вноѣка своего. Дѣда
Влговича. Игоревною**¹⁰¹⁰.

Локалізація у часі (у більшості випадків – приблизні дати подій) та в просторі (на Чернігово-Сіверщині, або із згадуваннями чернігівських топонімів та міст Чернігово-Сіверської землі), сімейних, релігійно-культурних та військово-політичних подій, пов'язаних з іменем Святослава Всеволодича та його добою, а також насичення літописного тексту деталями (включаючи імена чернігівців) дає можливість у розглянутих текстах бачити руку наближеного до князя Святослава хроніста.

Під 6681/6682 рр. у КЛ помітна зміна (чи додавання) джерела в літописця/редактора. З 6681 (1173) р. після перерви, довжиною 8 ро-

¹⁰⁰⁸ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 137.

¹⁰⁰⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 624–625.

¹⁰¹⁰ Там само. Стб. 668.

ків, у ньому знову з'являються чернігівські та сіверські звістки, що містять денну дату, після серії київських та суздальських точно датованих подій першої половини 70-х рр. XII ст. (Додаток 1). Це дає можливість припустити зміну літописця на цьому часовому проміжку, або зміну джерела (додавання чернігівського?), на яке спирався літописець чи урядник КЛ.

З виокремлених повідомлень КЛ, присвячених чернігівським релігійним справам (усього 8 звісток), 2 пов'язані з церковним будівництвом у Чернігові (згадки про Михайлівську 6682 (1174) р.¹⁰¹¹ та Благовіщенську церкви – березень 6694 (1186) р.¹⁰¹²) та одна – пов'язана із церковним будівництвом у Києві за часів правління чернігівського князя Святослава Всеволодича (1 січня 6691 (1183) р. – освячення церкви Св. Василя, фундатором якої виступив Святослав¹⁰¹³), що насичені додатковими деталями (перераховані всі учасники події по іменах). Це – свідчення не лише сучасної фіксації події, але й говорить про висвітлення літописцем місцевих, чернігівських інтересів князя Святослава. Адже такі додаткові місцеві хронікальні повідомлення могли бути частиною літопису, що вівся в місті систематично, протягом щонайменше з середини до кінця XII ст. Для порівняння, діяльність Рюрика Ростиславича в Києві відмічена церковним будівництвом лише після смерті Святослава Всеволодича (3 пам'ятки, згадані під 6706–6707 (1198–1199) рр.: церква Св. Василя у Києві, церква святих Апостолів у Білгороді, реконструкція Михайлівської церкви Видубецького монастиря у Києві)¹⁰¹⁴. Саме у 70–90-х рр. XII ст. у Чернігові фіксується найбільше число згадок у КЛ нових церков на території нового князівського двору – Михайлівський собор, Благовіщенський храм, церква Св. Богородиці. Це більше згадок, ніж київських церков у період за 6682–6706 рр. (вони називаються переважно як місця поховання князів, наприклад, Михайлівська церква) (Додаток 3).

До того ж, показником місцевої літописної традиції слугує й частотність згадування князів чернігівської династії та місцевих топонімів на відрізку 6682 (1174) – 6702 (1194) рр. (від початку щільного й систематичного використання літописцем точних денних дат чер-

¹⁰¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 571.

¹⁰¹² Там само. Стб. 652.

¹⁰¹³ Там само. Стб. 634.

¹⁰¹⁴ Там само. Стб. 706, 707, 708, 711.

нігівських подій, насичених подробицями діяльності Святослава на чернігівському та великокнязівському столі до його смерті). За нашими спостереженнями, 17 літописних міст і місцевостей Чернігово-Сіверської землі (57 згадок), тоді як Київських – усього 11 (99 згадок), а Переяславських – 5. Це при тому, що частотність згадування топонімів і гідронімів Київської землі – 136, Чернігово-Сіверщини – усього 58, а Переяславщини – 33. Після смерті Святослава Всеволодича до завершення КЛ розширюється різноманіття згадуваних літописних міст Київської землі з 11 до 15, а загальна частотність згадування усіх київських міст з 99 до 138 (Додаток 9), що можна пояснити упорядкуванням КЛ за протекцією Рюрика Ростиславича, князя київського. Утім, до 6707 (1199) р. різноманіття згадуваних чернігівських літописних міст не зростає, але збільшується загальна частотність їх згадування на 12: на 10 – Чернігів і на 2 – Ольжичі.

Крім того, Святослав Всеволодич згадується в КЛ під 6682–6702 рр. 150 разів, (з них 125 разів – як Святослав, 12 – як Святослав Всеволодич), а Рюрик – у півтора раза менше, 92 рази (як Рюрик – 73, як Рюрик, сват Святослава, – 7, Рюрик Ростиславич – 6). На відрізку 6682–6702 рр. згадані 16 князів династії Ольговичів загалом 281 раз, а князі-Ростиславичі (4 князі) – всього 192. Цікаво відзначити, що патроніму «Ольговичі» нараховуємо 10 згадок, а «Ростиславичі» – 22. Згадування чернігівської династії чи окремих чернігівських князів як «Ольговичі» мало переважно негативне забарвлення і навряд чи б підкреслювалося їх літописцем (літописцями). А от упоряднику літопису киянину було це вигідно, щоб підкреслити їх негативні риси на прогивагу Рюрику Ростиславичу (Додаток 8, 10).

Це, скоріше за все, говорить не лише про київську літописну традицію і манеру київських книжників, але й про окреме літописання Святослава, яке виходить на перші позиції саме у цей час (не випадково Святослав часто-густо названий у КЛ перед Рюриком).

Зміст чернігівських звісток ще й найбільш різноманітний в згадуванні імен учасників подій: тут і військова еліта (воєвода Роман Нездилович, Кочкар милостник), і духовна (ігумен Єфрем, єпископ Перфурій), і наближені до князів особи (конюх Лавр, Ольстин Олексич – воєвода ковуїв, чернігівські ковуї), у той час, як київські звістки,

окрім імен князів, називають осіб духовного сану (митрополит Микифор, ігумени, єпископи) та самих «киян» (Додаток 9).

Отже, існує велика ймовірність того, що літописцем Святослава була не духовна, а світська особа. Достатньо згадати й виокремлені Б. О. Рыбаковим фрагменти нібито з літописання Святослава Всеволодича, де повідомляється про набіги хана Кончака 6692 (1184) р. та його розгром 6693 (1185) р.¹⁰¹⁵

Поряд з усім наведеним вище слід зауважити, що під цими роками у КЛ фіксуються залишки літописання іншого новгород-сіверського і чернігівського князя – Ігоря Святославича. Вони ніби накладаються на хроніку Святослава, але мають інше спрямування і змістовну частину.

Таким чином, фрагменти літописання Святослава Всеволодича в складі КЛ представлені 3 великими групами повідомлень, найбільшою за змістом з яких є, природно, текст його можливого літописання під час правління в Києві. На нашу думку, перші літописні записи за часів Святослава могли вестися у Чернігові не раніше, ніж з 1174 р., звідти вони були перенесені до Києва, під час його співправління з Рюриком Ростиславичем (1181–1194 рр.) на противагу київській літописній традиції. Ряд з них були ретроспективними записами по пам'яті, однак їх основна частина, як здається, створювалися синхронно подіям, паралельно літописанню Рюрика і стали джерелом для КЛ, а також увійшли до його складу наприкінці 90-х рр. XII ст.

¹⁰¹⁵ Рыбаков Б. А. Русские летописцы... С. 137.

Літопис Михайла Всеволодича XIII ст.

Образ чернігівського князя Михайла Всеволодовича – сина Всеволода Святославича Чермного – є дуже суперечливим. З одного боку, він – святий-мученик, з іншого – літописи його зовсім не ідеалізують. Багато вчинків Михайла погано піддаються раціональному поясненню і тлумаченню. Михайло Чернігівський був одним з головних героїв на давньоруській політичній сцені середини XIII ст., впливаючи на розвиток подій не лише в своєму князівстві, але й майже на всій території Давньоруської держави. Це не могло не відбитися в літописанні того часу. Чернігово-Сіверські сюжети XIII ст., що збереглися на сторінках давньоруських літописів, переконливо вказують на існування окремого літопису Михайла Всеволодича, що був присвячений боротьбі цього князя за владу не лише у Києві, але й в усій Південній Русі.

Із збережених літописних фрагментів видно, що якогось систематичного чернігівського літописання Ольговичів на початку – у середині XIII ст., ймовірно, не існувало. Увага літописця була зосереджена переважно на особі Михайла Чернігівського. Тому будемо називати південноруські літописні фрагменти першої половини XIII ст. ГВЛ, Лавр. та НПЛ, що розповідають про його батька, самого князя Михайла та сина Ростислава, умовним терміном – «літопис Михайла Всеволодича».

Вперше Михайло Всеволодич згадується у літописах під 1206 р., коли його батько Всеволод Святославич Чермний захопив Київ, а сина послав княжити у Переяслав¹⁰¹⁶. Проте в Києві протримався недовго – його звідти вигнали об'єднані війська Рюрика Ростиславича, внаслідок чого у Києві сів Рюрик, а у Переяславі – його син Володимир¹⁰¹⁷. Наступна спроба захоплення Києва Всеволодом разом із половцями не увінчалася успіхом, але третя, 1207 р., закінчилася цілковитою перемогою Всеволода Святославича, а Рюрик втік до Вруччя¹⁰¹⁸. Остаточно ж князь Всеволод сів у Києві лише 1210 р.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁶ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси... С. 124.

¹⁰¹⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 428.

¹⁰¹⁸ Там само. Стб. 429.

¹⁰¹⁹ Там само. Стб. 435.

Далі розповідається про успіхи батька Михайла у справі розширення володінь Ольговичів, які отримали ще й Галич, куди місцеві бояри запросили синів Ігоря Святославича Сіверського та галицької княжни Єфросинії Ярославни. Всеволод, скориставшись цим, одружив Михайла на доньці Данила Галицького Олені, що надало йому додатковий привід не лише втручатися у справи Галицької землі, але й претендувати на роль тамтешнього князя. Всі ці події в літописі описані з позиції чернігівських Ольговичів; літописець вболіває за їх успіхи, покладає надії на молодого Михайла, збільшуючи заслуги його батька. 1223 р. у битві на Калці проти монголо-татар загинув чернігівський князь Мстислав Святославич і, природно, старшинство в роді і престол переходять до Михайла Всеволодича¹⁰²⁰.

НПЛ із захопленням повідомляє про успішні претензії Михайла на новгородський стіл вже 1225 р. і про забаганки князя залишити цю волость і повернутися до Чернігова¹⁰²¹. Утім, причини відмови його від Новгороду, на думку П. П. Толочка, літописець не називає, а приховує¹⁰²². 1226 р. та 1228 р. простежується активна участь князя у міжусобній війні на Русі. При цьому Лавр. повідомляє про одруження 6735 (1227) р. доньки Михайла з небожем володимирського князя Юрія Всеволодича Васильком. Повернувшись до Чернігова, Михайло, згідно з Іп., утворює недовготривалий військово-політичний союз із київським князем Володимиром зі смоленської династії Ростиславичів¹⁰²³.

Уже 1229 р. князь знову їде до Новгороду. Новгородці знову раді, що їх бажання здійснилося¹⁰²⁴. Літописець радіє за вирішення наболілих проблем новгородців Михайлом. Видно, що князь оточений там новгородцями з «промихайлівською» орієнтацією. 1229 р. він знову повертається до Чернігова, взявши із собою новгородців, імена яких називає літописець, а замість себе залишає тимчасово в місті свого сина Ростислава, обіцяючи повернутись на Воздвиження. Але чомусь не зробив цього. Саме тому під тис-

¹⁰²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 740–745.

¹⁰²¹ Новгородская Первая летопись. С. 268–269.

¹⁰²² Толочко П. П. Князівська і життєва драма Михайла Чернігівського // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996. С. 9.

¹⁰²³ Там само.

¹⁰²⁴ Новгородская Первая летопись. С. 274.

ком новгородців Ростислав змушений був повернутися до Чернігова¹⁰²⁵. Про це повідомляє НПЛ під 6738 (1230) р.¹⁰²⁶.

Кульмінація літописання Михайла Чернігівського припадає на 30–40-х рр. XIII ст. 1234 р. Михайло вже здійснив похід на Київ, але через втручання Данила Галицького на боці Володимира Ізяславича Михайло Всеволодич не наважився його взяти. Наступного року київські та волинські війська спалили Чернігів; Мстислав Глібович взяв Сосницю, Хоробор та Сновськ. Почалася міжусобна війна¹⁰²⁷, в якій перемогу на короткий час здобув Михайло, взявши Київ. Але він залишив там князювати новгород-сіверського Ізяслава Мстиславича, а сам пішов до Галича¹⁰²⁸. Як справедливо відзначив В. П. Коваленко, Михайло практично реалізував головну мету Ольговичів – об'єднання під своєю владою чи не всієї Південної Русі¹⁰²⁹.

1239 р. монголо-татари спочатку оволоділи Черніговом, а потім підійшли до Києва, і вимагали здати місто. Але Михайло Всеволодич рішуче відмовився. Утім, незабаром подався до Угорщини за сином. Лише тільки 1241 р. князь із сином Ростиславом повернувся до поруйнованого Києва, а згодом – до Чернігова¹⁰³⁰. Літописець був свідком монголо-татарської навали на Південну Русь, описав її під дією перших вражень, саме тому опис захоплення як Чернігова, так і удільного Козельська у ГВЛ, СІ та МЛ і ВЛ показаний доволі детально сучасником Михайла і свідком подій. Можливо, через те, що «літопис Михайла» потрапив до ворожого табору – Данила Галицького, у ГВЛ і відбилися негативні оцінки його дій, а справжні мотиви його поведінки виявилися прихованими.

1245 р. Ростислав Михайлович одружився з донькою угорського короля Анною, адже через угрів Михайло міг отримати допомогу. Утім, там його не чекали: ні притулку, ні підтримки не надали, тому він був змушений повернутися на батьківщину¹⁰³¹.

¹⁰²⁵ Толочко П. П. Князівська і життєва драма Михайла... С. 10.

¹⁰²⁶ Новгородская Первая летопись. С. 276–278.

¹⁰²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 772–774.

¹⁰²⁸ Новгородская Первая летопись. С. 284–285.

¹⁰²⁹ Коваленко В. П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996. С. 37–38.

¹⁰³⁰ Толочко П. П. Князівська і життєва драма Михайла... С. 11–13.

¹⁰³¹ Там само. С. 13.

Можна припустити існування літописання Михайла Всеволодича Чернігівського, ймовірно, спочатку в Чернігові, а потім у Києві. Воно помітно на літописних фрагментах, які В. І. Ставицький відносив до київського літописання 1238 р., зараховуючи до нього й суто чернігівські за змістом звістки про Михайла Всеволодича. За ініціативи останнього він і був створений, на думку В. І. Ставицького, в Києві¹⁰³². Можна припустити саме чернігівське походження цього літопису, оскільки Михайло був з династії Ольговичів, передусім, чернігівським князем, він репрезентував амбітні інтереси своєї родини, представником якої він був. Важко погодитися із тезою В. Т. Пашуто щодо загальноруського характеру літописання XIII ст., принаймні, аналізуючи наявні літописні фрагменти. Утім, у них не розповідається про суто місцеві справи Михайла Чернігівського, його проблеми. Мабуть, це і було однією з ознак літописця князя Михайла.

Характерною рисою літописання початку – середини XIII ст. є кількість літописних фрагментів, насичених чернігівським змістом, що є оригінальними за інформаційним наповненням і не дублюються у різних ізводах, що дорівнює 19. До них відносяться 9 коротких повідомлень, 9 детальних і одна Повість про вбивство Михайла Всеволодича Чернігівського та його боярина Федора в Орді. При цьому, більшість літописних звісток, що розповідають про Чернігово-Сіверщину та її князів, зосередилися навколо особистостей Всеволода Чермного та його сина Михайла Чернігівського, через що Б. О. Рыбаков припустив навіть існування чернігівського літописання при дворі Всеволода Чермного в Києві в 1211–1215 рр.¹⁰³³

У літописних фрагментах II п. першої половини XIII ст. (у частині ГВЛ XIII ст.), присвячених Чернігово-Сіверщині, та, зокрема, окремим представникам Ольговичів, які були на той час при владі у Києві (Всеволод Святославич Чермний і його син Михайло) та в Чернігові (згадуються напередодні монгольської навали як Михайло Всеволодич Чернігівський, так і Мстислав Святославич і Мстислав Глібович), можна відзначити набагато меншу кількість згадок по відношенню до щільності тексту, а також меншу деталізацію та обсяг чернігівської інформації у порівнянні із літописними фрагментами,

¹⁰³² Ставицький В. І. Київ і київське літописання... С. 41, 50–51.

¹⁰³³ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. С. 201.

що репрезентують XII ст. Це не дивно, адже, як відмітив М. Ф. Котляр, південноруський за змістом літопис, схожий на КЛ, для XIII ст. зовсім відсутній, а ГВЛ висвітлює у переважній більшості місцеві події¹⁰³⁴. Тому в порівнянні з Лавр. за початок – середину XIII ст. він зберіг набагато меншу кількість відомостей про київські та особливо чернігівські справи, бодай у скороченому вигляді. Можливо, це пов'язане із погіршенням стосунків між князями, у т.ч. із північно-східними. Зокрема, Ярослав Новгородський із новгородцями «...ходи Ярославъ ратию на Църниговѣскѣю волость..», як зазначає НПЛ, і в 1232 р. напали на володіння Михайла Чернігівського – Серенськ і Мосальськ¹⁰³⁵.

За нашими підрахунками, в XIII ст. у Лавр. зафіксовано 7 чернігівських за змістом подій, присвячених у переважній більшості сімейним справам чернігівських і новгород-сіверських князів. З них 4 звістки – про смерть чернігівських князів Ярослава Всеволодича, Володимира Чернігівського, Ігоря Святославича та Рюрика Ростиславича як чернігівського князя¹⁰³⁶, 2 – про одруження чернігівської князівни із Володимиром Всеволодичем та доньки Михайла Чернігівського з Васильком Костянтиновичем¹⁰³⁷, а також 2 статті, присвячені політичним подіям, – снему Ольговичів у Чернігові і захопленню міста монголами¹⁰³⁸. Окремо можна виділити повідомлення під 6749 (1241) р. про вбивство татарами Мстислава Рильського¹⁰³⁹.

У ГВЛ міститься також 7 південноруських фрагментів, присвячених подіям, у центрі яких були Мстислав Глібович, Михайло Всеволодич Чернігівський та його син Ростислав: це похід Данила Галицького на Чернігівщину із перерахунком захоплених ним міст по р. Десна 6742 (1234) р., воюючи від «Хрещення до Воскресіння» і повернення князя Данила до Києва¹⁰⁴⁰, захоплення Козельська 6745 (1237) р. і Чернігова 6746 (1239) р. монголами¹⁰⁴¹, втеча Михайла Всеволодича до Угорщини та прохання військової допомоги у польського коро-

¹⁰³⁴ Котляр М. Ф. Дипломатия Южной Руси. С. 263.

¹⁰³⁵ Новгородская Первая летопись. С. 71, 280.

¹⁰³⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 415, 416, 417, 438.

¹⁰³⁷ Там само. Стб. 438, 450.

¹⁰³⁸ Там само. Стб. 426, 469.

¹⁰³⁹ Там само. Стб. 470.

¹⁰⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 772–773.

¹⁰⁴¹ Там само. Стб. 781–782.

ля Конрада 6747 (1239) р.¹⁰⁴², одруження сина Михайла Ростислава з донькою угорського короля 6750 (1242) р.¹⁰⁴³, прохання Михайлом допомоги в сина Ростислава та угорського короля, їхня відмова, через що Михайло Чернігівський їде до ставки хана Батия в Сарай¹⁰⁴⁴. Вони ніби вставлені в основну канву літописної розповіді про галицько-волинські справи – про діяльність Данила Галицького. Як довів М. Ф. Котляр, з 1205 по 1265 р. у ГВЛ міститься літописна Повість Данила Галицького, яку переривають великі і малі літописні вставки¹⁰⁴⁵. Частина з них присвячена саме Михайлові Чернігівському як головному конкуренту князя Данила у боротьбі за галицьку спадщину, через що вищенаведені фрагменти потрапили до тексту ГВЛ. Деталі сімейного життя, союзницьких відносин з Угорщиною та Польщею, а також військово-політичних справ Михайла змушують припустити існування прихильного до чернігівського князя джерела, яким скористався упорядник ГВЛ. На нашу думку, літописні звістки про Мстислава Глібовича були записані ретроспективно, за часів князювання Михайла, щоб показати легітимність прав князя на Чернігів та його старійшинство серед Ольговичів.

З 20-х рр. XIII ст. до боротьби Чернігово-Сіверщини з Володимиро-Суздальською землею за територію долучається і Галицько-Волинське князівство не без участі Михайла Всеволодича¹⁰⁴⁶.

Натомість характеристику особи і політики Михайла Всеволодича як головного очільника Ольговичів на середину XIII ст. можна скласти завдяки літописним фрагментам НПЛ. У них він переважно названий на ім'я – Михайло або династичним терміном у множині – «Ольговичі» (разом з іншими представниками цієї династії). Завдяки налагодженому Михайлом Всеволодичем зв'язку між Черніговом та Новгородом (адже він встиг побувати новгородським князем, при тому за підтримки самих новгородців – 1225 р. та 1229 р.) звістки про Чернігівщину та чернігівських князів потрапляли до Новгорода. У МЛ відобразилася серія коротких звісток сімейної тематики про

¹⁰⁴² Ипатьевская летопись. Стб. 782–784.

¹⁰⁴³ Там само. Стб. 794.

¹⁰⁴⁴ Там само. Стб. 795.

¹⁰⁴⁵ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра. К.: Наукова думка, 2002. С. 34–50.

¹⁰⁴⁶ Бодрухин В. Боротьба Ольговичів за гегемонію в Південній Русі. С. 53.

чернігівських князів. Вони ніяким чином не відображають їхніх військових звитяг, а також політичних звершень.

Таким чином, особливістю чернігівських фрагментів першої половини XIII ст. (у більшості – південноруських за походженням, що висвітлюють діяльність чернігівських князів на київському престолі) є те, що вони збереглися переважно у новгородській та московській літописних традиціях, а не в південноруських літописах, таких, як ГВЛ. В останньому представленні лише ті події, що відбувалися на території Галицько-Волинського князівства, до яких мали відношення чернігівські князі, зокрема, Михайло Всеволодич. Утім, там наявна невелика кількість фрагментів, присвячених цій особі, де б він був показаний на першому плані чи розповідь книжника велася би з його позиції. Тому, природно, в ГВЛ наявна найменша кількість чернігівської топонімичної інформації, згадувань гідронімів та топонімів, а також місцевих соціальних посад (Додаток 11), що не може вказувати на відображення фрагментів ймовірного чернігівського літописання XIII ст. у галицько-волинській літописній традиції.

Отже, як здається, з початку XIII ст. літописний дискурс у Києві набуває зовсім інших рис і форм, через що окремого Київського літопису XIII ст. не збереглося. В цей час на київському столі сиділи князі – представники чернігівської династії. Завдяки цьому серія надзвичайно лапідарних хронікальних звісток про Михайла Всеволодовича Чернігівського сімейно-родинної тематики потрапила до Суздаля та Новгороду. Вони наявні в Лавр. і ГВЛ, а також новгородських літописах.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Незважаючи на понад двохсотлітнє студіювання й численні інтерпретації чернігівського літописання давньоруського часу, ця проблема не була предметом окремого наукового дослідження. До сьогодні залишається не до кінця окресленою дефініція «чернігівське літописання» та методологічні підходи до його дослідження й реконструкції. Утім, значний історіографічний досвід пошуку слідів чернігівського літописання XI–XIII ст. та наявність комплексу опублікованих писемних джерел, серед яких переважають літописні пам'ятки, що представляють київську, новгородську, суздальську і московську літописні традиції, дозволяє з'ясувати структуру й форму чернігівського літописання та запропонувати його реконструкцію.

Сукупність методик дослідження літописних зводів засвідчує можливості для реконструкції місцевих літописних традицій, зокрема, чернігівської. Особливо важливим при дослідженні проблеми чернігівського літописання давньоруського часу є порівняльно-текстологічний, структурний методи, аналіз характерної лексики та хронологічний аналіз, а також внутрішня критика літописів та міждисциплінарне застосування математичних методів. При виділенні особливостей чернігівських літописних фрагментів були використані елементи контент-аналізу, частотність згадування певних категорій у літописному тексті.

Завдяки виділеним дослідниками критеріям наявності місцевих літописних фрагментів (просторово-тематичних, природно-географічних, соціальних, текстових і мовних), а також застосуванню елементів методики контент-аналізу літописів, які містять найбільше чернігівських фрагментів XI–XIII ст., вдалося проаналізувати ступінь деталізації інформації про Чернігово-Сіверщину, а також виділити щонайменше два часові відрізки XII ст., коли воно велося достатньо систематично і синхронно подіям – це 6654 (1146)–6675 (1167) рр. та 6681 (1173)–6702(1194) рр. Найбільш вдалим маркером чернігівських літописних фрагментів є їхня змістова складова, контекст згадування місцевих топонімів, церковно-монастирського будівництва, ступінь

деталізації чернігово-сіверської інформації, розповідь з позиції чернігівських князів, в якій не уточнюється те, що могло бути відомим місцевому літописцю апіорі, а також наявність щільної мережі денних дат локальних подій.

У Чернігівському князівстві в XII ст. склалося підґрунтя для місцевого літописання, яке мало звеличувати князів чернігівської та новгород-сіверської династії Ольговичів і Давидовичів.

Чернігівське літописання Ольговичів було поєднано в XII ст. з київською літописною традицією, завдяки тому, що чернігівські князі займали часто-густо і великокнязівський стіл, навіть мали там свої князівські двори – в урочищі Дорогожичі та на Копиревому кінці. Через те, що чернігівське літописання (бодай у такому залишковому вигляді, у якому його можна виокремити з інших ізводів), ймовірно, не знало суцільної систематизації чи не було завершено створенням єдиного літописного зводу, воно не дійшло до нас як окрема пам'ятка чи у вигляді цілісного великого фрагменту тексту (як ПВЛ чи Київський літопис). До чернігівського літописання відносимо праці ймовірних літописців чернігівських князів Ольговичів, а також літописців чернігівських князів, коли вони займали київський князівський стіл, які висвітлювали чернігово-сіверські події. У переважній більшості це були сімейні літописці, наближені до чернігівських князів, які супроводжували їх у військово-політичній діяльності. Однак не всю літописну інформацію про Чернігово-Сіверщину слід відносити до чернігівського літописання. Були й усні інформатори-чернігівці у київських та новгородських книжників.

Літописці чернігівських князів висвітлювали військово звиягу своїх господарів, боротьбу із зовнішніми ворогами та за першість на Русі, за збереження й розширення своїх волостей (найбільші за обсягом текстові фрагменти), їхні сімейно-родинні (в більшості випадків у формі лапідарних літописних звісток) та релігійні справи (церковне й монастирське будівництво як акт суперництва в культурній сфері з київськими князями).

Утім, жодного літописного зведення, як здається, в Чернігові чи в Києві за сприяння чернігівських князів не було створено, через що великих за обсягом неперервних літописних текстів у складі літопис-

них зводів не збереглося. Тому маємо справу лише з чернігівськими літописними фрагментами, з яких найкраще збереглися літописні записи в складі КЛ про Святослава Ольговича і його сина Олега Сіверського, а також літописання Святослава Всеволодича. Літописні використовували й фрагменти і агіографічні тексти – Повість про вбивство Ігоря Ольговича 1147 р., «Житіє митрополита Костянтина», а також Повість про вбивство в Орді Михайла Всеволодича та його боярина Федора 1246 р.

Придворними літописцями чернігівських князів були як церковні («Літопис Давида»), так і світські особи (Літопис Святослава Ольговича, Ігоря Святославича та Святослава Всеволодича), що видно із змісту повідомлень та використання характерної лексики.

Появу усної традиції у Чернігово-Сіверській землі, що відобразилася в літописанні, можна пов'язати з відокремленням від Києва Чернігово-Сіверського князівства за правління Мстислава Володимировича. За часів Святослава Ярославича усна традиція стала поступово набувати писемної синхронної форми, і завдяки цьому сучасні Святославу відомості потрапили до Києва.

У першій третині XII ст. почали складатися ідеологічні та політичні умови для ведення чернігівського літописання на протигагу київській літописній традиції вже за правління в Києві Всеволода Ольговича. Після його смерті в 1146 р. літописання набуває сучасної й синхронної форми. Тому саме відтоді збереглася значна кількість літописних фрагментів чернігівського походження, серед яких найбільш репрезентовані літописні записи, що велися до 6674–6675 рр. за часів Святослава Ольговича і Олега Сіверського, літописні фрагменти Ігоря Святославича, а також київський літопис із прочернігівською орієнтацією Святослава Всеволодича.

Через відсутність систематичності та деталізації літописних фрагментів, присвячених Давидовичам – Володимирі та Ізяславу, а також нетривалого існування династії Давидовичів, неможливо конкретизувати форму ведення літописних записів за їхнього правління в Чернігові в середині XII ст.

Літописання середини XIII ст. складається в основному з літописних повістей, а також фрагментів, присвячених Михайлу Всеволоди-

чу Чернігівському та в меншій мірі – Мстиславу Глібовичу. Оскільки Чернігів у 1239 р. був захоплений монголо-татарами, ведення літописних записів на теренах Чернігово-Сіверщини ненадовго переривається; ймовірно, центр літописання переноситься разом з єпископською кафедрою до Брянська. Систематичне Чернігівське літописання відновлюється лише у XVII ст. у козацькі часи в оновленій формі, відповідно до книжної моди того часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик. Вступ. Текст. Примітки. К., 1931. 235 с.
2. Багрянородный К. Об управлении империей. М.: Наука, 1991.
3. Владимирский летописец. Новгородская Вторая (Архивная) летопись // ПСРЛ. М.: Наука, 1965. Т. 30. 240 с.
4. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра. К.: Наукова думка, 2002. 400 с.
5. Густынская летопись / В. А. Кучкин // ПСРЛ. Т. 40. СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. 202 с.
6. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосиновой. М.: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. Т. 5. Древнескандинавские источники. 384 с.
7. Ермолинская летопись // ПСРЛ. СПб.: Типография М. А. Александрова, 1910. Т. 23. 241 с.
8. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. К.: Дніпро, 2006. 976 с., іл.
9. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1882. 377 с.
10. Изборник Святослава 1073 года / под ред. Л. П. Жуковской. – М.: Книга, 1983. Изборник Святослава 1073 г.: Факсимильное изд. 266 л., илл.
11. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. М.: Языки русской культуры, 1998. Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). 648 с.
12. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. М.: Языки русской культуры, 1997. Т. 1 (репринтное издание Л., 1926). 496 с.

13. Летописец Переяславля-Суздальского (Летопись русских царей) // ПСРЛ. М.: Археографический центр, 1995. Т. 41. 184 с.
14. Летописный сборник, именуемый Летописью Авраамки // ПСРЛ. М.: Языки русской культуры, 2000. Т. 16 (репринтное издание СПб., 1886). 320 с.
15. Летописный сборник, именуемый Патриархшей или Никонской летописью // ПСРЛ. М., 2000. Т. 9.
16. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. М.: Языки русской культуры, 2001. Т. 7 (репринтное издание СПб., 1856). 360 с.
17. Милорадович Г. А. Местечко Любеч (прежде бывший город): Приложение 2. Синодик Любечского Антониевского монастыря. Чернигов; СПб., 1855; 1859. С. 1–79.
18. Московский летописный свод конца XV в. / под ред. М. Н. Тихомирова // ПСРЛ. М.; Л., 1949. Т. 25. 464 с.
19. Новгородская IV летопись // ПСРЛ. М., 2000. Т. 4. Ч. 1. (репринтное издание М., 1848). 728 с.
20. Новгородская Карамзинская летопись // ПСРЛ. СПб.: Дмитрий Буланин, 2002. Т. 42. 221 с.
21. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. А. Н. Насонова. М.; Л., 1950. 580 с.
22. Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Наука, 1999. 668 с.
23. Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври / публ. та вступ. стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах: спецвипуск 7. К., 2007. 120 с.
24. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.; Л.: Издательство АН СССР, 1950.
25. Псковские летописи // Полное собрание русских летописей. М.: Языки русской культуры, 2000. Т. 5. Вып. 2. 368 с.
26. Радзивилловская летопись. СПб.; М., 1994. 249 с.

27. Рогожский летописец. Тверской сборник // ПСРЛ: Языки русской культуры, 2000. Т. 15. Изд. 2. Вып. 1 (репринтное издание Пг., 1922). – 216 с.
28. Синодик Любецкого Антониева монастыря. Чернигов: Тип. Губ. правления, 1902.
29. Слово о князьях // Памятники литературы Древней Руси XII вв. М., 1980. С. 338–345.
30. Софийская Первая летопись старшего извода // ПСРЛ. М., 2000. Т. 6. Вып. 1. 312 с.

ЛИТЕРАТУРА:

31. Абрамович Д. И. Исследования о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике. СПб., 1902. 213 с.
32. Алешковский М. Х. Повесть временных лет. Судьба литературных произведений в Древней Руси. М.: Наука, 1971. 135 с.
33. Алешковский М. Х. К типологии текстов «Повести временных лет» // Источниковедение отечественной истории. 1975. М., 1976. С. 133–167.
34. Алешковский М. Х. Новгородский летописный свод 1220-х гг. // Летописи и хроники. 1980. М.: Наука, 1981. С. 104–112.
35. Андрощук Ф. «Святошина печать» // Ruthenica. 2010. Т. 9. С. 131–137.
36. Аристов В. Проблемы происхождения сообщений Киевской летописи // Ruthenica. 2010. Т. 9. С. 117–136.
37. Аристов В. Ю. Літописний звід: історія терміна та еволюція поняття // Український історичний журнал. 2013. № 4. С. 153–169.
38. Артамонов Ю. А. «Повесть временных лет» – малоизвестная работа С. А. Бугославского // Могилянські читання. 2003. К., 2004. С. 17–24.

39. Артамонов Ю. А. Жизнь и подвиги преподобного Антония Печерского: факты и вымыслы // От Древней Руси к России нового времени: Сб. статей к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич / сост. А. В. Юрасов; отв. ред. В. Л. Янин. М.: Наука, 2003. С. 384–388.
40. Архангельский А. Первые труды по изучению начальной русской летописи (до начала изд. «Полного собрания русских летописей»). Казань, 1886. 63 с.
41. Багалея Д. И. История Северной земли до половины XIV в. К.: Типография университета, 1882. 310 с.
42. Барсуков Н. Источники русской агиографии. СПб., 1882.
43. Бегунов Ю. К. Зарубежная литература о русском летописании за 1960–1962 гг. // Летописи и хроники. 1980. М., 1982. С. 244–253.
44. Бездрабко В. Літописознавство // Спеціальні історичні дисципліни: довідник. К.: Либідь, 2008. С. 341–349.
45. Беляев И. О. О Несторовой летописи // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. 1847. № 5. Отд. 1. С. 1–72.
46. Беляев И. О. Русские летописи по Лаврентьевскому списку с 1111 по 1169 г. // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. 1849. Кн. 2. Отд. 1. С. 1–26.
47. Беляев И. О. О разных видах русских летописей // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. 1850. Кн. 5. Отд. 1. С. 1–34.
48. Бережков Н. Г. О хронологии русских летописей по XIV в. включительно // Исторические записки. М., 1927. Т. 23. С. 325–363.
49. Бережков Н. Г. Общая формула для определения дня недели по числу месяца в январских годах н.э. и в сентябрьских годах от «Сотворения мира» // Проблемы источниковедения. М., 1958. Вып. 6. С. 347–353.

50. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. 376 с.
51. Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. СПб.: Типография А. Траншеля, 1868. 378 с.
52. Библиография русского летописания / сост. Р. П. Дмитриева. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1962. 352 с.
53. Бобров А. Г. Из истории летописания первой половины XV в. // Труды Отдела древнерусской литературы. СПб., 1993. Т. 46. С. 3–20.
54. Бобров А. Г. Редакции Новгородской четвёртой летописи // Труды Отдела древнерусской литературы. СПб., 1999. Т. 51. С. 107–136.
55. Бобров А. Г. Летописный свод митрополита Фотия (Проблема реконструкции текста) // Труды Отдела древнерусской литературы. СПб., 2000. Т. 52. С. 90–129.
56. Бобров А. Г. Новгородские летописи XV в. М., 2001. 288 с.
57. Бобров А. Г. Летописание Великого Новгорода второй половины XV в. // Труды Отдела древнерусской литературы. 2003. Т. 53. С. 90–121.
58. Бодрухин В. Придесення за татарських часів // Сіверянський літопис. 1999. № 1. С. 3–7.
59. Бодрухін В. Ольговичі та Давидовичі // Сіверянський літопис. 1999. № 5. С. 10–14.
60. Бодрухин В. Боротьба Ольговичів за гегемонію в Південній Русі // Сіверянський літопис. 2001. № 5. С. 53–58.
61. Борисов Н. С. К изучению датированных летописных известий XIV–XV вв. // История СССР. 1983. № 4. С. 124–131.
62. Брајчевський М. Ю. Історична думка в Київській Русі // Брајчевський М. Ю. Твори. К.: Видавництво імені О. Теліги, 2004. С. 603–674.
63. Бородкин Л. И. Контент-анализ и проблемы изучения исторических источников // Математика в изучении средневековых повествовательных источников / ред. кол.: Б. М. Клосс. М.: Наука, 1986. С. 8–30.

64. Брагина М. Л. Опыт исследования философского трактата XV в. методом количественного анализа // Математические методы в исторических исследованиях / ред. кол.: Д. И. Ковальченко. М.: Наука, 1972. С. 125–140.
65. Буганов В. И. Русское летописание в советской историографии // Вопросы истории. 1966. № 12. С. 143–155.
66. Буганов В. И. Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы. М.: Наука, 1975. 340 с.
67. Бугославский С. А. Некоторые замечания к теории и практике критики текста. Чернигов: Типография Губернского земства, 1913. 16 с.
68. Бугославский С. А. К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора // Известия отделения русского языка и словесности имперской АН. Петроград: Типография Императорской Академии наук, 1914. Т. 19. Кн. 1. С. 1–95.
69. Бугославский С. А. Текстология Древней Руси. М.: Языки русских культур, 2006. Т. 1: Повесть временных лет / сост. Ю. А. Артамонов. 312 с.
70. Бугославский С. А. Текстология Древней Руси. М.: Языки славянских культур, 2007. Т. 2: Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе / сост. Ю. А. Артамонов. 656 с.
71. Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI–XIV вв.). М.: Издательство Академии наук СССР, 1960. 488 с.
72. Вілкул Т. Л. Літописна повість 1147 р. про вбивство Ігоря Ольговича // Київська старовина. 1999. № 6. С. 24–34.
73. Вилкул Т. Л. Агиографический фильтр (о летописных известиях 1174–1175 гг.) // Восточная Европа в древности и средневековье. XIV Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашута. М., 2002. С. 37–41.

74. Вилкул Т. Л. «И седе... Кыеве» (К характеристике одного из источников Новгородской первой летописи старшего извода) // Восточная Европа в древности и средневековье. XV Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашута. М., 2003. С. 36–41.
75. Вилкул Т. Л. О проявлениях местного патриотизма («наши» в летописании XI–XIII вв.) // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени. М., 2003. С. 311–320.
76. Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. К.; Л., 2004. Т. 2. С. 63–74.
77. Вілкул Т. Л. О смысле статей Любечского съезда: к истолкованию ошибки Повести временных лет // Истину восстанавливает суд истории. Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. К., 2004. Т. 2. С. 123–127.
78. Вилкул Т. Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica*. 2005. XIII. P. 21–80.
79. Вилкул Т. Л. «Сторона»/«страна»: словоупотребление и географические представления летописцев XI–XIII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2006. М., 2010. С. 115–135.
80. Вілкул Т. Л. «Людие» и князь в реконструкциях летописцев XI–XIII вв. К., 2007. 387 с.
81. Вовина-Лебедева В. Г. К вопросу о методах исследования нарративных текстов // Отечественная история. 2002. № 4. С. 124–135.
82. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 256 с.
83. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. 649 с.

84. Войтович Л. В. Княжа доба на Україні: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 782 с.
85. Воронин Н. Н. «Повесть об убийстве Андрея Боголюбского» и её автор // История СССР. 1963. № 3. С. 80–90.
86. Воронин Н. Н. К вопросу о начале ростово-суздальского летописания // Археографический ежегодник за 1964 г. М.: Наука, 1965. С. 19–39.
87. Воронин Н. Н. Характеристика Владимирського летописання 1158–1177 гг. // Летописи и хроники. 1976. М.: Наука, 1976. С. 26–54.
88. Вяткин В. В. Алексей Иванович Мусин-Пушкин // Вопросы истории. 2013. № 9. С. 20–32.
89. Гадло А. В. Тмутороканские этюды. I // Вестник Ленинградского университета. 1989. Серия 2. Вып. 1 (№ 2). С. 20–31.
90. Гадло А. В. Тмутороканские этюды. II // Вестник Ленинградского университета. 1990. Серия 2. Вып. 2 (№ 9). С. 10–16.
91. Гадло А. В. Тмутороканские этюды. III // Вестник Ленинградского университета. 1989. Серия 2. Вып. 3 (№ 16). С. 21–31.
92. Гадло А. В. Тмутороканские этюды. IV // Вестник Ленинградского университета. 1990. Серия 2. Вып. 4 (№ 23). С. 3–12.
93. Гадло А. В. Тмутороканские этюды. V // Вестник Ленинградского университета. 1991. Серия 2. Вып. 2 (№ 9). С. 3–12.
94. Гальперин Ч. Татарское иго: образ монголов в средневековой Руси / пер. М. Е. Копылова, под ред. Ю. В. Селезнева. Воронеж, 2012. 230 с.
95. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. К.: Видавництво Академії наук УСРС, 1958. 101 с.

96. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). К.: Видавництво Академії наук УСРС, 1961. 284 с.
97. Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. М., 1878.
98. Гимон Т. В. Для чего писались русские летописи // Журнал «ФИПП». 1998. № 1. С. 8–16.
99. Гимон Т. В. Отражение в новгородском летописании XII–XIII вв. новгородских событий // Восточная Европа в древности и средневековье: Контакты, зоны контактов и контактные зоны: XI Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашута. М., 1999. С. 139–144.
100. Гимон Т. В., Гиппиус А. А. Новые данные по истории текста Новгородской Первой летописи // Новгородский исторический сборник. СПб., 1999. № 7. С. 18–47.
101. Гимон Т. В. Закономерности освещения новгородскими летописцами XII–XIII вв. фактов церковного строительства // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000: Проблемы источниковедения. М., 2003. С. 326–345.
102. Гимон Т. В. Атрибуция и локализация летописных текстов при помощи формального анализа тематики (Англия и Русь) // Восточная Европа в древности и средневековье. XV Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашута. М., 2003. С. 51–58.
103. Гимон Т. В. Новгородское летописание XII–XIII вв.: Проблема отбора событий для фиксации // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе для начала нового времени. М., 2003. С. 334–348.
104. Гимон Т. В. Опыт формулярного анализа летописных известий о церковном строительстве (Новгород XII – начало XIII вв.) // Ad fontem: У источника: Сборник статей в честь С. М. Каштанова. М., 2005. С. 187–204.

105. Гимон Т. В. В каком случае имена новгородцев попадали на страницы летописей // Древнейшие государства Восточной Европы. 2004. М., 2006. С. 291–333.
106. Гимон Т. В. Как велась Новгородская летопись в XII в.? // Древнейшие государства Восточной Европы. 2003. М., 2005. С. 316–352.
107. Гимон Т. В. Новгородское летописание XII–XIII вв.: хронология и процесс пополнения летописи // Средневековая Русь. М., 2006. Вып. 6. С. 80–118.
108. Гимон Т. В. Происхождение текста Синодального списка Новгородской Первой летописи за 1017–1115 гг. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2009. № 2. С. 21–22.
109. Гимон Т. В. Упоминание неновгородских топонимов в описании путей в новгородском летописании XII–XIII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2009. М., 2010. С. 412–434.
110. Гимон Т. В., Метличкая З. Ю. Точные датировки в раннесредневековых анналах (Англия, Ирландия, Русь) // Формы и способы презентации времени в истории. М., 2009. С. 235–256.
111. Гимон Т. В. Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: Сравнительное исследование. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. 696 с.
112. Гиппиус А.А. Лингво-текстологическое исследование Синодального списка Новгородской первой летописи: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата филологических наук: спец. 10.02.01 «Русский язык». М., 1996. 27 с.
113. Гиппиус А. А. К истории сложения текста Новгородской Первой летописи // Новгородский исторический сборник. СПб., 1997. № 6 (16). С. 3–72.
114. Гиппиус А. А. К характеристике Новгородского владычного летописания XII–XV вв. // Великий Новгород в истории средневековой Европы. М., 1999. С. 345–363.

115. Гиппиус А. А. Рекоша дружина Игоревы... К лингвотекстологической стратификации Начальной летописи // *Russian Linguistics*. 2001. Вып. 25. С. 147–181.
116. Гиппиус А. А. Два начала Начальной летописи: К истории композиции «Повести временных лет» // *Вереница ли-тер: Сборник к 60-летию В. М. Живова*. М., 2006. С. 5–98.
117. Гиппиус А. А. История и структура оригинального древне-русского текста XI–XIV вв.: комплексный анализ и рекон-струкция: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора филологических наук: спец. 10.02.20 «Сравнительно-исто-рическое, типологическое и сопоставительное языкозна-ние». М., 2006. 44 с.
118. Гиппиус А. А. Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и её авторы (история и структура текста в лингвистическом освещении) // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2004–2005)*. М., 2006. С. 114–251.
119. Гиппиус А.А. К проблеме редакции «Повести временных лет». I // *Славяноведение*. 2007. № 5. С. 20–44.
120. Гиппиус А. А. К проблеме редакции «Повести временных лет». II // *Славяноведение*. 2008. № 2. С. 3–24.
121. Гиппиус А. А. «До Александра и Исакья»: к вопросу о происхождении младшего извода Новгородской Первой летописи // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2009. № 3. С. 18–30.
122. Гиппиус А. А. К вопросу о контактах региональных тра-диций в русском летописании первой трети XIII в. // *Во-сточная Европа в древности и средневековье: восприятие, отношение, интерпретация*. XXI Чтения памяти В. Т. Пашуто. М., 2009. С. 70–77.
123. Гиппиус А. А. «Нёсть се Олегъ, но святым Димитрии...»: к атрибуции летописного свода 1060-х годов // *Восточная Ев-ропа в древности и средневековье: экономические основы формирования государства в древности и средневековье*. XXV Чтения памяти В. Т. Пашуто. М., 2013. С. 62–68.

124. Голик Р. Лексикон слів, образів і стереотипів Галицько-Волинського літопису: у пошуках моделі // Княжа доба. Історія та культура. Львів, 2008. Вип. 2. С. 211–219.
125. Головка А. В. Древняя Русь и Польша в политических взаимосвязях X – первой половины XIII вв. К., 1989. 136 с.
126. Голубинский Е. Е. История канонизации святых русской церковью М., 1901. Изд. 2. Т. 1. 968 с.
127. Голубовский П. П. История Северской земли: до половины XIV в. К.: Университет, 1881. 201 с.
128. Горанин Э. Киевская летопись XII в. в польской историографии // Вопросы истории. 1974. № 9. С. 186–193.
129. Горский А. А. «Всего еси исполнена земля русская...». Личности и ментальности русского средневековья: Очерки. М.: Языки русской культуры, 2001. 176 с.
130. Горский А. А. Гибель Михаила Черниговского в контексте первых контактов русских князей с Ордой // Средневековая Русь. 2006. Вып. 6. С. 138–154.
131. Грушевський М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV в. К.: Типография Университета Св. Владимира В. И. Завадзского. 1891. 520 с.
132. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису // Записки наукового товариства Шевченка. Львів, 1901. Т. 41. С. 1–72.
133. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Львів Наукове товариство імені Шевченка, 1905. Т. 2. 633 с.
134. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6-ти тт., 9-ти кн. К.; Львів, 1923. Т. 3. 296 с.
135. Данилевский И. Н. Библия и «ПВЛ» // Отечественная история. 1993. № 1. С. 78–93.
136. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): курс лекций. М.: Аспект Пресс, 1999. 399 с.

137. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (XII–XIV вв.): курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. 389 с.
138. Данилевский И. Н. «Повесть временных лет»: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. М.: Аспект Пресс, 2004. 370 с.
139. Дімнік М. Поклоніння Михайлові Всеволодовичу як святому // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996. С. 19–21.
140. Дімнік М. Любецький з'їзд князів і пониження статусу Олега Гориславича // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997. С. 14–20.
141. Дмитриев Л. А. Сюжетное повествование в житийных памятниках конца XIII–XV вв. // Истоки русской беллетристики. Л.: Наука, 1970. С. 208–262.
142. Дмитриев Л. А. Житийные повести русского Севера как памятники литературы XIII–XVII вв. Эволюция жанра легендарно-биографических сказаний. Л.: Наука, 1973. 303 с.
143. Дмитриев Л. А. Воинские повести Древней Руси. Л., 1985. 495 с.
144. Дмитриев Л. А. Сказание об убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Федора // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1987. Вып. 1. С. 413–415.
145. Дмитриева Р. П. Сказание о князьях владимирских. М.; Л.: Академия наук СССР, 1955. 214 с.
146. Добровольский Д. А., Михеев С. М. Компьютерные алгоритмы лингво-текстологической стратификации Повести временных лет // Информационные технологии и письменное наследие. Е1'Manuscript-10: Материалы международной научной конференции. Уфа; Ижевск, 2010. С. 74–79.
147. Добровольский Д. А. Ещё раз о соотношении Лаврентьевской, Радзивиловской и Ипатьевской летописей // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2011. № 3. С. 42–43.

148. Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / под ред. Д. М. Шаховского. Ренн, 1991.
149. Еремин И. П. «Повесть временных лет»: Проблемы её историко-литературного изучения. Л., 1946. 92 с.
150. Еремин И. П. Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы. 1949. Т. 7. С. 67–97.
151. Еремин И. П. Литература Древней Руси (Этюды и характеристики). М.; Л.: Наука, 1966. 263 с.
152. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К.: Наукова думка, 1985. 256 с.
153. Жарких М. Любецкий синодик: Электронный ресурс. URL: <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Articles/LjubechSynodikon/Editions.html> (дата звернення: 17.03.2018).
154. Жиленко І. Усна традиція Києво-Печерського монастиря. Історія канонізації печерських святих // Могилянські читання. 2005. К., 2006. С. 126–141.
155. Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. М., 1975. С. 76–117.
156. Зайцев А. К. Дублирующие друг друга известия в статьях 6682, 6683 и 6698 и 6701 гг. Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980. М.: Наука, 1981. С. 69–79.
157. Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII вв.: избранные труды. М.: Квадрика, 2009. 226 с.
158. Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. М.: Языки русской культуры, 2004. 872 с.
159. Зимин А. А. «Слово о полку Игореве». М.: Дмитрий Буланин, 2006. 516 с.
160. Иванова Н. П. Месяцеслов Синодального списка Новгородской первой летописи // Проблемы источниковедения / отв. ред. С. М. Каштанов. М.: Наука, 2006. Вып. 1 (12). С. 41–49.

161. Иванова Н. П. Анализ месяцесловных датировок исторических событий (по материалам Новгородской Первой летописи) // *Palaeoslavica*. Cambridge (Mass.), 2009. Vol. XVII. No. 2. P. 1–45.
162. Иванова Н. П. Русские праздники как датирующие элементы в летописях // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2011. Вып. 3. С. 52–53.
163. Иванова Н. П. Русские праздники как датирующие элементы в летописях (по материалам новгородских летописей) // *Вестник Томского государственного университета*. 2011. № 347. С. 69–74.
164. Ивков Д. Э. Количественные методы в исследовании русских летописей и задача создания соответствующей базы данных // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. 2009. Вып. 2. С. 92–97.
165. Иконников В. С. Опыт русской историографии. К.: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1908. Т. 2. Кн. 1. 1955 с.
166. Истрин В. М. Исследования в области древнерусской литературы. I–V. СПб., 1906. 257 с.
167. Истрин В. М. Очерки истории древнерусской литературы домонгольского периода (XI–XIII вв.). Пг.: Наука и школа, 1922. 248 с.
168. Истрин В. М. Замечания о начале русского летописания: По поводу исследований А. А. Шахматова в области древнерусских летописей // *Известия Общества русского языка и словестности Российской Академии наук*. 1922 г. Л., 1924. Т. XXVII. С. 207–251.
169. Казакевич А. Н. Советская литература по летописанию (1960–1972) // *Летописи и хроники*. 1976. М., 1976. С. 294–376.
170. Квирквелия О. Р. О методике формального анализа текстов малого объема // *Методы количественного анализа текстов нарративных источников*. М.: Институт истории СССР (Академия наук СССР), 1983. С. 127–131.

171. Квирквелия О. Р. Методика анализа системы умолчаний Новгородской Первой летописи // Математика в изучении средневековых повествовательных источников. М.: Наука, 1986. С. 83–97.
172. Келембет С. Н. Княжеские синодики как историко-генеалогический источник // Література і культура Полісся. Ніжин, 2004. Вип. 27. С. 248–252.
173. Келембет С. Н. Рюрик-Костянтин Ольгович – загадковий чернігівський князь XIII ст. // Сіверянський літопис. 2012. № 1–2. С. 3–10.
174. Келембет С. Н. Пом'яники (синодики) Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. 2016. № 6. С. 19–37.
175. Килина Л. Ф. Лингвотекстологическое исследование русских летописей: к постановке проблемы // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. 2010. Вып. 2. С. 9–13.
176. Клосс Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв. М.: Наука, 1980. 312 с.
177. Клосс Б. М. Список Царского Софийской Первой летописи и его отношение к Воскресенской летописи // Летописи и хроники. 1984. М.: Наука, 1984. С. 25–37.
178. Ключевский В. О. Древнерусские Жития святых как исторический источник. М.: Наука, 1988. 509 с.
179. Коваленко В. П., Раппопорт П. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли // Russia Medaevalis, 1992. Т. VII, I. P. 39–61.
180. Коваленко В. П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі (IX–XIII ст.) // Український історичний журнал. 1983. № 8. – С. 121–123.
181. Коваленко В. П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996. С. 36–41.

182. Коваленко В. П. Любецький з'їзд князів в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997. С. 24–34.
183. Коваленко В. П. Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці // Сумська старовина. 2008. № 25. С. 7–17.
184. Коваленко В. П. Жизнь и Житие Св. Прп. князя Николы Святоши: возможности реконструкции // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2011. Вып. 3 (45). С. 56–57.
185. Коваленко В. Микола Святоша – перший князь-інок на Русі // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 75-річчя. К., 2013. С. 105–113.
186. Коваленко В. П., Казаков А. Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччі. Чернігів, 1994. С. 32–34.
187. Конявская Е. Л. Проблема авторского самосознания в летописи // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2000. № 2. С. 65–75.
188. Конявская Е. Л. Ранняя русская история в Новгородской Большаковской летописи XVI в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М., 2005. № 4 (22). С. 14–20.
189. Конявская Е. Л. Новгородская летопись XVI в. из собрания Т. Ф. Большакова // Новгородский исторический сборник. 2005. Т. 10 (20). С. 322–383.
190. Конявская Е. Л. «Южнорусские статьи» в новгородских летописях (первое десятилетие 13 в.) // ROSSICA ANTIQUA. 2006. СПб., 2007. С. 170–174.
191. Конявская Е. Л. О кратком новгородском летописце // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2007. № 3 (29). С. 49–50.
192. Конявская Е. Л. «Южнорусские» статьи первой половины XIII в. в новгородских летописях // Новгородский исторический сборник. СПб., 2008. № 11 (21). С. 98–109.

193. Конявская Е. Л. Краткий Новгородский летописец и его место в новгородском летописании // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2010. № 1. С. 40–52.
194. Конявская Е. Л. Споры о постах второй половины XII в. // Вестник литературного института имени А. М. Горького. 2012. № 1. С. 69–73.
195. Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. СПб.: Типография В. Безобразова и комп, 1861. Ч. 1. Источники русской истории. 100 с.
196. Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи VI–XII вв. // Вестник Европы. 1873. Т. 1, январь. С. 5–34.
197. Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи VI–XII вв. // Вестник Европы. 1873. Т. 2, февраль. С. 570–624.
198. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К.: Наукова думка, 1986. 158 с.
199. Котляр М. Ф. До історії київського літописання XII ст. // УІЖ. 1987. № 5. С. 151–153.
200. Котляр М. Ф. Іларіон, Никон, Нестор // УІЖ. 1989. № 3. С. 122–132.
201. Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства // УІЖ. 1995. № 6. С. 55–60.
202. Котляр М. Ф. Давньоруська держава кінця XI – початку XII ст. // УІЖ. 1997. № 2. С. 18–28.
203. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. СПб.: Алетейя, 1998. 445 с.
204. Котляр М. Ф. Галицько-Волинський ізвод у колі давньоруських літописів // Київська старовина. 1999. № 1. С. 13–20.
205. Котляр М. Ф. Останній князь дружинної Русі // УІЖ. 1999. № 2. С. 134–141.

206. Котляр М. Ф. Галицько-Волинський ізвод у контексті літописання // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII ст. Ніжин, 2002. Вип. 4. С. 5–12.
207. Котляр М. Ф. Князівські клани в дипломатичному суперництві за Київ (середина XIII ст.) // Київська старовина. 2002. № 1. С. 10–22.
208. Котляр М. Ф. Остров Тмутороканский // Восточная Европа в древности и средневековье. XIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2002. С. 115–118.
209. Котляр М. Ф. Тмутороканское... – княжество? // Київська старовина. 2002. № 4. С. 3–10.
210. Котляр М. Ф. Дипломатия Южной Руси. СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 2003. 300 с.
211. Котляр М. Ф. Ідейна спрямованість Галицько-Волинського ізводу // Київська старовина. 2003. № 2. С. 12–21.
212. Котляр М. Ф. Ідейно-политическое кредо Галицко-Волинского свода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2005. № 4. С. 5–13.
213. Котляр М. Ф. О возможной природе нетрадиционности структуры и формы Галицко-Волинской летописи // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2006. № 2. С. 36–54.
214. Котляр М. Ф. Імовірна спадковість структури і форми Галицько-Волинського літопису (спостереження історика) // УІЖ. 2007. № 3. С. 173–186.
215. Котляр М. Ф. Структура і джерела Київського літопису XII ст. // УІЖ. 2007. № 5. С. 4–17.
216. Котляр Н. Ф. Тмуторокань – княжество, остров или город? (О противостоянии Руси и Византии в Крыму в XI в.) // История. 2008. № 2, 16–31 января. С. 8–14.

217. Котляр М. Ф. Київський літопис XII ст. Історичне дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 316 с.
218. Котляр Н. Ф. Ольговичи в политической жизни Руси времен раздробленности // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М., 2011. Вып. 3 (45). С. 61–62.
219. Котышев Д. М. Заметки об источниках по истории южно-русского летописания XII в. (Ипатьевская летопись) // Проблемы истории, филологии, культуры. 2007. № 18. С. 3–10.
220. Кузьмин А. Г. Рязанское летописание. Сведения летописей о Рязани и Муроме до середины XVI в. М.: Наука, 1965. 286 с.
221. Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси. Рязань, 1969. 240 с.
222. Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. М.: Издательство Московского государственного университета, 1971. 394 с.
223. Кучкин В. А. Повести о Михаиле Тверском. Историко-текстологическое исследование. М.: Наука, 1974. 291 с.
224. Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. М.: Наука, 1984. 349 с.
225. Кучкин В. А. Монголо-татарское иго в освещении древнерусских книжников (XIII – первая четверть XIV в.) // Русская культура в условиях иноземных нашествий и воин. X – начало XX вв. М., 1990. С. 27–30.
226. Лаушкин А. В. Стихийные бедствия и природные знамения в представлении древнерусских летописцев // Русское средневековье. 1998 год. М., 1998. Вып. 1. С. 26–58.
227. Лаушкин А. В. К истории возникновения раннего проложного сказания о Михаиле Черниговском // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 1999. № 6. С. 3–25.

228. Лаушкин А. В. Точные датировки в древнерусском летописании XI–XIII вв.: закономерности появления // Восточная Европа в древности и средневековье. XVI Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2004. С. 101–104.
229. Лаушкин А. В. Ещё раз о точных датировках в ПВЛ // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2008. № 3. С. 32–33.
230. Левина С. А. О времени составления и составителе Воскресенской летописи XVI в. // Труды Отдела древнерусской литературы. М.; Л., 1955. Т. 11. С. 375–379.
231. Левина С. А. К изучению Воскресенской летописи. По поводу статьи Лаптева «Воскресенская летопись» // Труды Отдела древнерусской литературы. М.; Л., 1957. Т. 13. С. 685–705.
232. Левина С. А. Списки Воскресенской летописи // Летописи и хроники. 1984. М.: Наука, 1984. С. 38–59.
233. Лимонов Ю. А. О южнорусском источнике Московского летописного свода конца XV в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. М., 1963. С. 46–49.
234. Лимонов Ю. А. Северо-восточный источник Московского летописного свода 1480 г. // Исследования по истории феодально-крепостнической России. М., 1964. С. 3–39.
235. Лимонов Ю. А. Ростово-Суздальское летописание середины XII в. (Летописец Юрия Долгорукого) // Исторические записки. М., 1962. Вып. 72. С. 184–216.
236. Лимонов Ю. А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси. Л.: Наука, 1967. 199 с.
237. Лимонов Ю. А. Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси // Проблемы источниковедения феодальной России. Л., 1971. С. 76–81.
238. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. М.: Индрик, 2006. 904 с.

239. Литвина А., Успенский Ф. Что стоит за отказом митрополита Константина от христианского погребения в 1159 г. // *Ruthenica*. К., 2009. Т. 8. С. 7–30.
240. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. «Не достойть ея пояти»: Почему новгородский епископ Нифонт не хотел венчать Святослава Ольговича? // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2013. № 3. С. 79–80.
241. Лихачев Д. С. «Устные летописи» в составе «ПВЛ» // *Исторические записки*. М., 1945. Вып. 17. С. 113–136.
242. Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. 499 с.
243. Лихачев Д. С. А. Шахматов как исследователь русских летописей // Шахматов А. А. Сборник статей и материалов / под ред. С. Обнорского. М.; Л.: Академия наук СССР, 1947. С. 253–293.
244. Лихачев Д. С. «Слово о полку Игоревем» и культура его времени. Л.: Художественная литература, 1985. 352 с.
245. Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Л.: Наука, 1986. 406 с.
246. Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII вв. Поэтика древнерусской литературы // *Избранные работы в 3-х тт.* Л.: Художественная литература, 1987. Т. 1. 656 с.
247. Лихачев Д. С. Историческая поэтика русской литературы. СПб.: Алетейя, 2001. 566 с.
248. Лихачев Д. С. Текстология (на материалах русской литературы X – XVII вв.) / под ред. Д. С. Лихачева, А. А. Алексеева, А. Г. Боброва. 3-е изд., перераб. и допол. СПб.: Алетейя, 2001. 759 с.
249. Лурье Я. С. Из истории русского летописания конца XV в. // *Труды Отдела древнерусской литературы*. М.; Л., 1955. Т. 11. С. 166–172.
250. Лурье Я. С. К проблеме свода 1448 г. // *Труды Отдела древнерусской литературы*. М., 1969. Т. 24. С. 142–146.

251. Лурье Я. С. Изучение летописного жанра // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1972. Т. 27. С. 76–93.
252. Лурье Я. С. Общерусский свод протограф Софийской I и Новгородской IV летописей // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1974. Т. 28. С. 114–139.
253. Лурье Я. С. Новгородская Карамзинская летопись // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1974. Т. 29. С. 207–213.
254. Лурье Я. С. Троицкая летопись и московское летописание XIV в. // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1974. Вып. 6. С. 79–106.
255. Лурье Я. С. Московский свод 1479 г. и его протограф // Труды Отдела древнерусской литературы. 1976. Т. 30. С. 95–113.
256. Лурье Я. С. Общерусские летописи XIV–XV вв. Л.: Наука, 1976. 283 с.
257. Лурье Я. С. Ещё раз о своде 1448 г. и Новгородской Карамзинской летописи // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1977. – Т. 32. – С. 199–218.
258. Лурье Я. С. Генеалогическая схема летописей XI–XVI вв., включенных в «Словарь книжников и книжности Древней Руси» // Труды Отдела древнерусской литературы. Л., 1985. Т. 40. С. 189–205.
259. Лурье Я. С. Россия древняя и Россия новая. СПб., 1997. 407 с.
260. Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М.: Наука, 1966. 320 с.
261. Львов А. С. Лексика Повести временных лет. М.: Наука, 1975. 367 с.
262. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Часть первая // ROSSICA ANTIQUE. 2012. Вып. 1. С. 33–94.

263. Майоров А. В. Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Часть вторая // ROSSICA ANTIQUE. 2012. Вып. 2 (6). С. 43–113.
264. Марголіна І., В. Ульяновський. Київська обитель Святого Кирила. К.: Либідь, 2005. 351 с.
265. Маркевич А. И. О летописях: Из лекций по русской историографии. Одесса: Типография П. А. Зеленского, 1883. Вып. 1. 188 с.
266. Маркевич А. И. О русских летописях. Киевская летопись. Одесса: Типография Одесского вестника, 1885. Вып. 2. 56 с.
267. Мельникова Е. А. Устная историческая традиция в раннем историописании: «ПВЛ» и «Сага об Инглингах» Снорри Стурлуссона // Восточная Европа в древности и средневековье. XV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2003. С. 156–162.
268. Мельничук В. А. Летописец Всеволода Ольговича в Киевском своде XII века (к проблеме литературных границ) // Книга и литература в культурном пространстве эпох (XI–XX века). Новосибирск, 2011. С. 537–555.
269. Мельничук В. А. К вопросу о составе черниговского летописания в Киевском летописном своде XII в. // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: история, филология. 2012. Т. 11. Вып. 2: филология. С. 97–101.
270. Мельничук В. А. Киевская великокняжеская летопись XII века: образно-повествовательная структура свода игумена Моисея: автореферат дис. ... уч. степени канд. филолог. наук: специальность: «10.01.01. – Русская литература». Екатеринбург, 2013. 24 с.
271. Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Л.: Наука, 1979. 266 с.
272. Милютенко Н. И. Южнорусская летопись в общерусском летописании начала XV в. // Летописи и хроники: Новые исследования: 2008. М.; СПб., 2008. С. 11–41.

273. Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси: Древнейшие письменные источники / научн. ред. Г. М. Прохоров. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. 573 с.
274. Михеев С. М. Кто писал «Повесть временных лет»? М.: Индрик, 2011 (Славяно-германские исследования. Т. 6). 280 с.
275. Москаленко О. Усні перекази та рід Вишатичів у «ПВЛ» // Київська старовина. 2001. № 6. С. 30–41.
276. Москаленко О. С. Усні джерела «Повісті временних літ»: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». К., 2004. 20 с.
277. Муравьева Л. Л. Проблема общерусского летописания Северо-Восточной Руси // Летописи и хроники. 1976. М.: Наука, 1976. С. 148–172.
278. Муравьева Л. Л. Летописи Северо-Восточной Руси (конец XIII–середина XV в.) // Вопросы истории. 1986. № 11. С. 88–101.
279. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. М.: Языки русской культуры, 2001. 780 с.
280. Назаренко А. В. Черниговская земля в период киевского княжения Святослава Ярославича (1073–1076 гг.) // А се его сребро. Збірник на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. К., 2002. С. 59–66.
281. Насонов А. Н. Тмуторокань в истории Восточной Европы X в. // Исторические записки. М., 1940. Вып. 6. С. 79–99.
282. Насонов А. Н. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому (XII в.) // Проблемы источниковедения. М., 1958. Вып. 8. С. 466–494.

283. Насонов А. Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. М., 1961. Вып. 9. С. 350–385.
284. Насонов А. Н. Малоисследованные вопросы Ростово-Суздальского летописания XII в. // Проблемы источниковедения. М., 1962. Вып. 10. С. 349–392.
285. Насонов А. Н. Лаврентьевская летопись и владимирское великокняжеское летописание первой половины XIII в. // Проблемы источниковедения. М., 1963. Вып. 11. С. 429–480.
286. Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII вв. М.: Наука, 1969. 556 с.
287. Никитин А. Л. Текстология русских летописей XI – начала XIV вв. М.: Минувшее, 2007. Вып. 2. Южно-русское и Владимирское летописание XII в. 488 с.
288. Никитин А. Л. Текстология русских летописей XI – начала XIV вв. М.: Минувшее, 2011. Вып. 3. Летописание Владимиро-Суздальской Руси XIII в. 360 с.
289. Никольский Н. К. Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании. Л.: Издательство Академии наук СССР, 1930. Вып. 1. I–IX. 107 с.
290. Новосельцев А. П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // История СССР. 1982. № 4. С. 150–159.
291. Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия отдела русского языка и словестности. Л., 1926. Т. 31. Кн. 1. С. 93–126.
292. Орлов А. С. Древнерусская литература XI–XVII вв. М.; Л.: Академия наук СССР, 1945. 2 изд. 341 с.
293. Орлов А. С. О галицко-волынском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы. М.; Л., 1947. Т. 5. С. 15–24.

294. Пашуто В. Т. Киевская летопись 1238 г. // Исторические записки. М., 1948. Т. 26. С. 273–305.
295. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.: Академия наук СССР, 1950. 330 с.
296. Перфецкий Е. Ю. Русские летописные своды и их взаимоотношения. Братислава: Типография А. Гольцгаузена, 1922. 101 с.
297. Петрухин В.Я. Никон и Тмуторокань: к проблеме реконструкции начального летописания // Восточная Европа в древности и средневековье. XV Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2003. С. 194–198.
298. Погодин М. П. Нестор. Историко-критическое рассуждение о начале русских летописей. М.: Университетская Типография, 1839. 229 с.
299. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции по русской истории. Т. 1. Об источниках русской истории, преимущественно о Несторе. М., 1846. 404 с.
300. Полякова С. Г. Княгини Древней Руси X – первой половины XIII вв.: социальный статус и роль в государственной политике: автореферат дис. на соиск. науч. степени кандидата исторических наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Брянск, 2006. 22 с.
301. Пресняков А. Е. Мелкие заметки о Воскресенской летописи // Летопись занятий Археографической комиссии. СПб., 1901. Вып. 13. С. 1–10.
302. Приборович А. А. Контент-анализ – форма исторического исследования // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической конференции) / редкол В. Н. Сидорцов (отв. ред.) и др. Минск: БГУ, 2011. С. 153–159.
303. Приселков М. Д. Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1913. 414 с.

304. Присьолков М. Д. Південноруське літописання в стародавньому літописанні XII–XIII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. Багалія з нагоди юридичного життя та 50-х роковин наукової діяльності (Укр. АН. Збірник історико-філологічного відділу, № 51). К., 1927. С. 447–461.
305. Присёлков М. Д. Лаврентьевская летопись (история текста) // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторические науки. Л., 1939. Вып. 2. № 32. С. 118–121.
306. Присёлков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. 280 с.
307. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.: Издательство Академии наук СССР, 1950. 514 с.
308. Прозоровский Д. Кто был первым писателем Новгородской Первой летописи? // ЖМНП. 1852. Ч. 25. Отд. II. С. 1–28.
309. Прохоров Г. М. Материалы постатейного анализа общерусских летописных сводов // Труды Отдела древнерусской литературы. СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. Т. 51. С. 137–205.
310. Пыпин А. Н. История русской литературы. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1898. Т. 1. Древняя письменность. 484 с.
311. Разсудов А. Несколько слов по вопросу о первых русских летописцах // Московские университетские известия. 1868. № 9. С. 752–774.
312. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М.: Издательство Московского университета, 1977. 261 с.
313. Розов Н. Н. К вопросу об участии Иллариона в начальном летописании // Летописи и хроники. 1973. М., 1974. С. 31–36.

314. Русские достопримечательности, издаваемые Императорским обществом истории и древностей Российских, учрежденным при Московском университете. М.: Университетская Типография, 1845. Ч. 2. 315 с.
315. Рыбаков Б. А. Древняя Русь: сказания, былины, летописи. М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. 361 с.
316. Рыбаков Б. А. Киевская летописная повесть о походе Игоря в 1185 // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1969. Т. 24. С. 58–63.
317. Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М.: Наука, 1971. 296 с.
318. Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М.: Наука, 1972. 520 с.
319. Рыбаков Б. А. Петр Бориславич. Поиск автора «Слова о полку Игореве». М.: Молодая гвардия 1991. 287 с.
320. Ричка В. М. За літописним рядком. К., 1991. 206 с.
321. Ричка В. М. Церква Київської Русі: соціальний та етнокультурний аспекти. К.: Інститут історії України НАН України, 1997.
322. Ричка В. М. Київ – другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). К.: Інститут історії України, 2005. 243 с.
323. Самойленко Г. Страницы литературной жизни Черниговщины XII–XVIII вв. Нежин, 1992. 62 с.
324. Сенигов И. П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1886. 125 с.
325. Сербина К. Н. Из истории русского летописания конца XV в. (Летописный свод 1497 г.) // Проблемы источниковедения. М., 1963. Вып. 11. С. 391–428.
326. Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI–XIV вв.). Л., 1987. 493 с.

327. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М.: Мысль, 1988. Т. 3–4. 413 с.
328. Срезневский И. И. Чтения о древних русских летописях. Чтения I–III. Приложение ко второму тому записок Императорской Академии наук. СПб., 1862. С. 32–48.
329. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1893. Т. 1. 1420 стб.; СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1902. Т. 2. 1802 стб.
330. Срезневский И. И. Статья о древних русских летописях (1853–1866) И. Срезневского. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1903. 132 с.
331. Ставиский В. И. «История монгалов» Плано Карпини и русские летописи // Древнейшие государства Восточной Европы. М.: Наука, 1990. С. 190–203.
332. Ставиский В. И. «История монгалов» Плано Карпини и русские летописи // Древнейшие государства на территории СССР. 1990. М.: Наука, 1991. С. 190–240.
333. Стависький В.І. До питання про загальноруське літописання 40-х рр. XIII ст. // УІЖ. 1991. № 8. С. 141–146.
334. Стависький В. І. До питання про початок культу благовірного князя Михайла Чернігівського та боярина його Федора // 1000 років Чернігівської єпархії. Чернігів, 1992. С. 69–71.
335. Стависький В. І. Проблема походження літописних оповідей про нашестя Батия на руські землі у 1237–1241 рр. // УІЖ. 1993. № 9. С. 52–58.
336. Стависький В. І. Київ і київське літописання в XIII ст. / НАН України; Ін-т історії України. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 107 с.
337. Татищев В. Н. История Российская: в 7-ми тт. М.; Л.: АН СССР, 1962. Т. 1. 500 с.

338. Творогов О. В. Традиционные устойчивые словосочетания в Повести временных лет // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1962. Т. 18. С. 277 – 284.
339. Творогов О. В. Задачи изучения устойчивых литературных формул Древней Руси // Труды Отдела древнерусской литературы Л.: Наука, 1964. Т. 20. С. 29–40.
340. Творогов О. В. Лексический состав «ПВЛ» (словоуказатели и частотный словарь). К.: Наукова думка, 1984. 218 с.
341. Тихомиров И. А. О сборнике, именуемом Тверской летописью // ЖМНП. 1876. Ч. CLXXXVIII. С. 262–308.
342. Тихомиров И. А. О Лаврентьевской летописи // ЖМНП. 1884. Ч. CCXXV. № 10. Отд. 2. С. 239 – 270.
343. Тихомиров И. А. Обзорение состава московских летописных сводов. 1425–1533 гг. // ЖМНП. 1895. Ч. ССС. № 8. Отд. 2. С. 416–451.
344. Тихомиров М. Н. О русских источниках «Истории Российской» // Татищев В. Н. История Российская. В 7-ми тт. М.: Академия наук СССР, 1962. Т. 1. С. 39–53.
345. Тихомиров М. Н. Русское летописание. М., 1979. 387 с.
346. Толочко А. П. Черниговская «Песнь о Мстиславе» в составе исландской саги // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К.: Наукова думка, 1988. С. 165–174.
347. Толочко О. П. Смерть митрополита Костянтина, його невідоме «Житіє» та перші чернігівські святі // 1000 років Чернігівської єпархії. Чернігів, 1992. С. 42–45.
348. Толочко О. П. Смерть митрополита Костянтина (До розуміння давньоруської моделі святості) // Medaevalia Ucrainika. К., 1993. Т. 2. С. 30–46.
349. Толочко А. П. К старым спорам о Татищеве // А се его серебро. Збірник на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. К., 2002. С. 245–248.
350. Толочко А. П. «История Российская» В. Татищева: источники и известия. М.: Новое литературное обозрение, 2005. 543 с.

351. Толочко А. П. О времени создания Киевского свода 1200 г. // *Ruthenica*. 2006. Т. 5. С. 73–87.
352. Толочко П. П. Собор 1147 р. і роль на ньому чернігівського єпископа Онуфрія // 1000 років Чернігівській єпархії. Чернігів, 1992. С. 23–26.
353. Толочко П. П. Літописи Київської Русі. К.: Киевская Академия евробизнеса, 1994. 88 с.
354. Толочко П. П. Князівська і життєва драма Михайла Чернігівського // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996. С. 8–15.
355. Толочко П. П. Киевская Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с.
356. Толочко П. П. Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997. С. 9–13.
357. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. СПб.: Алетейя, 2003. 296 с.
358. Толочко П. П. Повесть о походе Игоря Святославича в Ипатьевской летописи // *Ruthenica*. К., 2004. Т. 3. С. 124–134.
359. Толочко П. П. Чернігово-Сіверське літописання XII ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Зб. наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів, 2007. С. 154–160.
360. Толочко П. П. «Ємше, влачаху поверзше ужи за ноги» // *Ruthenica*. К., 2010. Т. 9. С. 17–22.
361. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 тт. / пер. с нем. и дополнения О. Н. Трубацова. Т. 1. М.: Прогресс, 1986. 574 с.; Т. 2. М.: Прогресс, 1986. 672 с.; Т. 3. М.: Прогресс, 1987. 832 с.; Т. 4. М.: Прогресс, 1987. 864 с.
362. Федотов Г. Святыя Древней Руси. М., 1990.
363. Феннел Д. Кризис средневековой Руси, 1200–1304 / пер. с англ. В. Голубчикова, вступ. ст. А. Хорошкевич. М.: Прогресс, 1989. 291 с.

364. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 3. 392 с.
365. Фомина Т. Ю. Изучение новгородского летописания в отечественной историографии: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата исторических наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Казань, 2006. 15 с.
366. Фомина Т. Ю. Дискуссионные аспекты изучения Новгородской IV летописи в отечественной историографии // Вестник ТГПУ. 2009. № 5. С. 143–148.
367. Фомина Т. Ю. К вопросу о происхождении Новгородской Первой летописи // Вопросы истории. 2010. № 10 С. 168–173.
368. Франклин С., Д. Шепард. Начало Руси: 750–1200. М.: Дмитрий Буланин, 2009. 669 с.
369. Франклин С. Письменность, общество и культура в Древней Руси / пер. Д. Буланин. М.: Дмитрий Буланин, 2010. 547 с.
370. Франчук В. Ю. О создателе версии похода князя Игоря // «Слово о полку Игореве» и его время / под ред. Б. А. Рыбакова. М., 1985. С. 161–168.
371. Франчук В. Ю. Киевская летопись: состав, источники в лингвистическом освещении. К.: Наукова думка, 1986. 183 с.
372. Франчук В. Ю. Тема Ігоря Ольговича Чернігівського в давньоруському літописанні // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997. С. 42–47.
373. Франчук В. Ю. Пряма мова в Галицько-Волинському літописі // А се его сребро. Збірник на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. К., 2002. С. 165–170.

374. Франчук В. Ю. Тексты игумена Поликарпа в Киевской летописи XII в. // Восточная Европа в древности и средневековье. XV Чтения Памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. М., 2003. С. 259–264.
375. Франчук В. Ю. Обращение в летописном тексте // Труды Отдела древнерусской литературы. СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. Т. 55. С. 40–44.
376. Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). М.: Издательство Московского государственного университета, 1986. 206 с.
377. Хрущов И. П. Древние русские сказания в летописях. Сказание о Васильке Ростиславиче // ЖМНП. 1874. Ч. CLXXIV. С. 176–193.
378. Хрущов И. П. Беседы о древней русской литературе. СПб.: Типография М. Акинфиева и И. Леонтьева, 1900. 330 с.
379. Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-Глебский сборник. *Collectanea Borisoglebica*. Paris, 2009. Вып. 1. С. 183–306.
380. Цыб С. В. А.А. Шахматов и хронология ПВЛ // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2008. № 3. С. 70–71.
381. Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». СПб., 2011. 320 с.
382. Цыб С. В. О хронологических показаниях Киевской летописи // *Ruthenica*. 2011. Т. X. С. 147–157.
383. Черепанов С. К. К вопросу о южном источнике Софийской I и Новгородской IV летописей // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Наука, 1976. Т. 30. С. 279–283.
384. Чой Чжун – Хюн. «Слово о князьях» – литературный памятник Киевской Руси конца XII – начала XIII вв.: дис. ... кандидата филол. наук: 10.01.01. СПб., 2006. 261 с.

- 385 . Чугаєва І. К. «Тмутороканський» період діяльності монаха-літописця Никона Печерського // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Матеріали IV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2005. С. 183–185.
386. Чугаєва І. К. Південноруське джерело Московського літописного зводу кінця XV ст.: історіографічний аспект // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали VIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2009. С. 229–232.
387. Чугаєва І. К. Частотність згадування чернігівських князів у давньоруських літописних зводах як елемент контент-аналізу чернігівських фрагментів літописання // Сіверянський літопис. 2010. № 4–5. С. 3–11.
388. Чугаєва І. К. Чернігівський князь Микола Святоша // Семінаріум. Церква-ментальність-культура: питання історії та історіографії. Чернігів, 2010. Вип. 2. С. 42–54.
389. Чугаєва І. К. Частотність згадування чернігівських топонімів на відрізку 1146–1167 рр. у Київському літописі XII ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2011. С. 219–224.
390. Чугаєва І. К. Летописный материал черниговского содержания XII века в Лаврентьевской летописи // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2013. № 3 (53). С. 153–154.
391. Чугаєва І.К. Черниговский агиографический источник о Николе Святоше: к истории почитания князя-инока: Электронный ресурс // Язык и текст. 2014. Том 1. № 2. С. 17–23. URL: <http://psyjournals.ru/langpsy/2014/n2/69602.shtml> (дата звернення: 25.03.2018).
392. Чугаєва І. К. Згадування давньоруських церков і монастирів Київського, Чернігівського та Переяславського князівств у Повісті временних літ: компаративний аналіз // Opus mixtum. 2016. № 4. С. 256–261.

393. Шайкин А. А. Повесть временных лет: история и поэтика. М.: НП ИД «Русская панорама», 2011. 616 с.
394. Шахматов А. А. Киево-Печерский Патерик и Печерская летопись. I–III. СПб.: Типография императорской академии наук, 1897. 50 с.
395. Шахматов А. А. Общерусские летописные своды XIV–XV вв. Ещё несколько данных, свидетельствующих о существовании общерусского свода XV в. // ЖМНП. Ч. СС-СХХХII. 1900. № 11. Отд. 2. С. 135–200.
396. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. 686 с.
397. Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. М.; Л.: Академия наук СССР, 1938. 372 с.
398. Шахматов А. А. Киевский летописный свод XII в. Вступительная статья Н. Ф. Лаврова // Шахматов А. А. Сборник статей и материалов / под ред. С. Обнорского. М.; Л.: Академия наук СССР, 1947. С. 105–116.
399. Шахматов А. А. Киевский начальный свод 1095 г. Вступительная статья Н. Ф. Лаврова // Шахматов А. А. Сборник статей и материалов / под ред. С. Обнорского. М.; Л.: Академия наук СССР, 1947. С. 117–161.
400. Шеков А. В. Заметки о черниговском летописании XII в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2008. № 3. С. 106–114.
401. Шеков А. В. О ранней части помянника черниговских князей в составе синодиков типа Любецкого // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. М., 2016. № 4 (66). С. 27–34.
402. Шибяев М. А. Софийская 1 летопись младшей редакции: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата исторических наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». СПб., 2000. 20 с.

403. Шибяев М. А. Владимирский Полихрон и Новгородско-Софийский свод // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2012. № 2 (48). С. 83–95.
404. Шлецер А. Л. Русские летописи на древне-славянском языке. М.: Книга по требованию, 2013. Ч. 1. 708 с.
405. Шляков Н. В. Боян // Известия по русскому языку и словестности Академии наук СССР. Л., 1928. Т. I. Кн. 2. С. 483–498.
406. Янин В. Л. К вопросу о роли Синодального списка Новгородской I летописи в русском летописании XV в // Летописи и хроники. 1980. М.: Наука, 1981. С. 153–182.
407. Яниш Н. И. Новгородская летопись и её московские переделки. М.: Университетская типография, 1874. 96 с.
408. De Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes. Roma, 1928. 95 p.
409. Dimnik M. Myhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev. 1224–1246. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1981. 199 p.
410. Dimnik M. The Dynasty of Chernigov (1146–1246). Cambridge University Press, 2003. 437 p.
411. Ostrowski D. Principles of editing the Povest' vremennykh let // Palaeoslavica. Cambridge (Mass.), 1999. Vol. 7. P. 5–25.
412. Ostrowski D. The title of Povest' Vremennykh Let Redux // Ruthenica. K., 2007. Т. 6. С. 315–321.

Додаток 1.
СПІВВІДНОШЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ І НЕЧЕРНІГІВСЬКИХ
ЗВІСТОК 6654–6708 рр. у Київському літописі

№	Повідомлення	Чернігівські	Нечернігівські
1	Бій Ізяслава Мстиславича з Ігорем Ольговичем за Київ	13 серпня 6654 р., у вівторок (стб. 327)	
2	Захоплення Ігоря Ізяславом		через 4 дні київське (стб. 327)
3	Похід коаліції Ізяслава Мстиславича та Давидовичів на Новгород-Сіверський та Путивль, на Святослава Ольговича	6654 р., на Різдво (стб. 331)	
4	Бій Святослава Ольговича з Ізяславом Давидовичем	16 січня 6654 р., у четвер, на День покладення веригам Апостола Петра (стб. 335–336)	
5	Смерть Іванко Юрійовича, сина Долгорукого	24 лютого 6654 р., понеділок, в ніч на масляний тиждень (стб. 339)	
6	Зустріч Юрія Долгорукого та Святослава Ольговича у Москві	6655 р., п'ятниця на Похвалу Богородиці (стб. 340)	
7	Смерть Петра Ілліча	6655 р. на вербну неділю (стб. 340)	
8	Смерть Ігоря Ольговича	19 вересня 6655 р., «день п'ятку» (стб. 353)	
9	Одруження доньки Святослава Ольговича на сині Ростислава Мстиславича Романі	неділя на Водохрещу, 9 січня 6656 р. (стб. 368)	
10	Закінчення походу Ізяслава Мстиславича на Волгу		Вербний тиждень, 6656 р. київське (стб. 371)
11	Початок походу Юрія Долгорукого на Ізяслава Мстиславича		24 липня 6657 р. київське (стб. 374)

Продовження додатку 1.

12	Зустріч і обід Юрія та Святослава Ольговича	6657 р., на Спас (стб. 376)	
13	Народження доньки Марії у Святослава Ольговича	6657 р., рано-вранці в неділю після Спаса (стб. 376)	
14	Битва Ізяслава та Юрія, поразка Ізяслава під Переяславом		23 серпня 6657 р. переяславське (стб. 382–383)
15	Угода Ізяслава Мстиславича із союзниками – угорцями та поляками, щоб йти походом на Юрія Долгорукого		Різдво, 6657 р. ківське (стб. 385)
16	Подвиг Андрія Боголюбського під час облоги Луцька		св. Федір (8 лютого) 6657 р. волинське (стб. 390)
17	Перебування Андрія після виконання доручення Юрія Долгорукого, домовленості з половцями у Переяславі		Воздвиження (14 вересня) 6658 р. переславське (стб. 404)
18	Закінчення походу угорського короля на Володимирка Галицького		Дмитрові дні, 6658 р. галицьке (стб. 406)
19	Спільний похід Юрія та Святослава Ольговича	6659 р., понеділок святого тижня (стб. 422)	
20	Народження Ігоря (Георгія) Святославича у Святослава Ольговича	вівторок, святий тиждень, 6659 р. (стб. 422)	
21	Смерть старшого сина Юрія Долгорукого Ростислава		Велика п'ятниця (6 квітня) 6659 р. суздальське (стб. 436)
22	Перебування Юрія у Переяславі після поразки від Ізяслава Мстиславича		Св. Борис і Гліб (24 липня) 6659 р. переяславське (стб. 443)
23	Похід на Новгород-Сіверський	лютий, 6660 р. (стб. 459)	

Продовження додатку 1.

24	Початок походу Ізяслава Мстиславича на галицького князя		За 3 тижні до м'ясопусної, 6661 р. кийське (стб. 465)
25	Зустріч війська Ізяслава Мстиславича з військом галицького князя Ярослав Володимировича		Ранок Федорового тижня, у вівторок, 6661 р. кийське (стб. 466)
26	Смерть Ізяслава Мстиславича		Филипів день, у неділю на ніч (14 листопада) 6662 р. кийське (стб. 469)
27	Смерть новгородського єпископа Нифонта у Києві		15 квітня порозного тижня, у суботу 6664 р. кийське (стб. 483)
28	Смерть Юрія Долгорукого		15 травня 6666 р., у ніч на середу кийське (стб. 489)
29	Поховання Юрія Долгорукого		зранку, у четвер кийське (стб. 489)
30	Початок князювання Ізяслава Давидовича у Києві, а його синовця Святослава у Чернігові	19 травня 6666 р., «пятикостная» (стб. 490)	
31	Закладання церкви Св. Богородиці у Володимирі Андрієм Боголюбським		8 квітня 6666 р., у день Святого Апостола Родіона, у вівторок суздальське (стб. 491)
32	Смерть дружини Гліба Всеславича, доньки Ярополка Ізяславича		3 січня 6666 р. о 2 годині вночі кийське (стб. 492)
33	Смерть Бориса Юрійовича		2 травня 6667 р. суздальське (стб. 493)

Продовження додатку 1.

34	Зустріч полоцьких бояр з Ростиславом Глібовичем і повідомлення про те, що його хочуть скинути з князівства у Полоцьку		Петрів день 6667 р. полоцьке (стб. 495)
35	Початок князювання Рогволода Борисовича у Полоцьку		липень 6667 р. полоцьке (стб. 496)
36	Поставлення новгородського єпископа Аркадія		10 серпня 6667 р. (стб. 498) новгородське
37	Мстислав Ізяславич, Володимир та Ярослав увійшли у Київ		22 грудня 6667 р. (стб. 502) київське
38	Початок князювання Романа Ростиславича у Києві		12 квітня 6668 р. (стб. 504) київське
39	Зустріч Ростислава Смоленського та Святослава Ольговича у Морівійську	1 травня 6668 р. (стб. 504)	
40	Знамення у Місяці (затемнення)		20 серпня 6669 р. київське (стб. 512)
41	Битва Ізяслава Давидовича та Ростислава Мстиславича за Київ	8 лютого, середа 6669 р. (стб. 515)	
42	Ізяслав почав князувати у Києві	12 лютого 6669 р. (стб. 516)	
43	Смерть Ізяслава Давидовича	6 березня 6670 р. (стб. 518)	
44	Поховання Ізяслава Давидовича у Борисоглібському соборі у Чернігові	13 березня 6670 р., понеділок (стб. 518)	
45	Сонячне затемнення		17 серпня 6670 р., четвер київське (стб. 518)
46	Смерть Святослава Ольговича	15 лютого 6672 р. (стб. 524)	
47	Поховання Святослава Ольговича	понеділок, 17 лютого 6672 р. (стб. 524)	

Продовження додатку 1.

48	Смерть Ізяслава Андрійовича		28 жовтня 6672 р. суздальська (стб. 524)
49	Одруження Олега Святославича з Агаф'єю Ростиславівною	29 червня 6673 р. (стб. 524–525)	
50	Смерть дружини Святослава Ольговича	12 квітня 6674 р. (стб. 525)	
51	Початок княжіння Мстислава Ізяславича у Києві		19 травня 6677 р. (стб. 535) київське
52	Князівський з'їзд у Києві, у Мстислава		2 березня 6678 р., субота, середохресний тиждень київське (стб. 539)
53	Смерть Ярополка Ізяславича		7 березня 6678 р., четвер середохресного тижня київське (стб. 539)
54	Похід усіх князів з Вишгорода на Київ проти Мстислава		Федоров тиждень 6679 р. (стб. 544) київське
55	Взяття та пограбування Києва		8 березня 6679 р., другий тиждень посту, середа київське (стб. 545)
56	Початок княжіння Гліба Юрійовича у Києві		8 березня 6679 р. київське (стб. 545)
57	Смерть Володимира Андрійовича		28 січня 6679 р., Федоров тиждень, п'ятниця київське (стб. 546)
58	Поховання Володимира Андрійовича		15 лютого 6679 р., перший тиждень посту, субота київське (стб. 548)

Продовження додатку 1.

59	Вигнання з Володимира владики Федорця зі Святої Богородиці Володимирської		8 травня 6680 р., на пам'ять Іоанна Бого- слова суздальське (стб. 552)
60	Смерть Ізяслава Мстиславича у Володимирі		19 серпня 6680 р. суздальське (стб. 562)
61	Початок княжіння Рюрика Ростиславича у Новгороді		8 серпня 6681 р. Новгородське (стб. 562)
62	Народження сина Володимира (Петра) у Ігоря Святославича	8 жовтня 6681 р. (стб. 562)	
63	Смерть Гліба Юрійовича		20 січня 6681 р., у день святого отця Єфимія суздальське (стб. 563–564)
64	Початок княжіння Володимира у Києві		15 лютого 6681 р., масляного тижня київське (стб. 566)
65	Смерть Мстислава Андрійовича		28 березня 6681 р., у вівторок суздальське (стб. 566)
66	Народився Ростислав (Михайло) Рюрикович		п'ятниця, вербного тижня, зранку 6681 р. київське (стб. 567)
67	Смерть Володимира Мстиславича		30 травня 6682 р., русального тижня, у неділю київське (стб. 567)
68	Народження сина Ростислава (Івана) у Ярослава	Різдво Іоанна Хрестителя 6682 р., (стб. 568)	
69	Похід Ігоря Святославича на половців за р. Ворсклу	Петрів день 6682 р. (стб. 568)	

Продовження додатку 1.

70	Початок князювання Романа Ростиславича у Києві		липень 6682 р., київське (стб. 568)
71	Перемога Ігоря Святославича у битві проти половців під Серебряним та у Баруча; дружина Ігоря повертається із Переяслава	Свято Св. Бориса та Гліба 6682 р. (стб. 568)	
72	Смерть Святослава Юрійовича		11 січня 6682 р. суздальське (стб. 569)
73	Смерть Юрія Володимировича Муромського		19 січня 6682 р. муромське (стб. 580)
74	Вбивство Андрія Боголюбського		28 червня 6683 р., у суботу, у канун Святих Апостолів суздальське (стб. 580)
75	Поховання Андрія Боголюбського у святій Богородиці Золотоверхій		6 день, у п'ятницю після смерті суздальське (стб. 583)
76	Одруження Ярополка Ростиславича Володимирського на донці Веслава Вітебського		3 січня 6683 р., у вівторок, м'ясопусного тижня суздальське (стб. 589)
77	Перемога Михалка та його брата Всеволода Юрійовича над Мстиславом		15 липня 6685 р., у неділю, на День св. пророка Амоса суздальське (стб. 601)
78	Прийшли половці, коли Роман правив у Києві		на русальному тижні 6685 р. київське (стб. 603)
79	Початок князювання Святослава Всеволодича у Києві	День пророка Іллі, 6685 р. (стб. 604)	
80	Смерть Гліба Ростиславича		30 липня 6685 р. муромське (стб. 606)

Продовження додатку 1.

81	Смерть Мстислава Ростиславича (онуки Мстислава) Хороброго		13 червня 6687 р., у п'ятницю, Св. Мучениці Анкюліни новгородське (стб. 609)
82	Похід половців на Русь		серпень 6687 р. кївське (стб. 609)
83	Одруження сина Святослава Всеволодича Всеволода на доньці польського короля Казимира	Пилипове говіння, 6687 р. (стб. 612)	
84	Смерть Олега Святославича	16 січня 6687 р. (стб. 613)	
85	Одруження доньки Ярослава Всеволодовича на Володимирі Глібовичу	8 листопада 6687 р. (стб. 613)	
86	Смерть княгині Ольги (Єфросинії), сестри Всеволода і поховання у Богородиці Володимирській		4 липня 6687 р. суздальське (стб. 624)
87	Смерть ігумена Києво-Печерського монастиря Полікарпа		24 червня 6690 р., на день Св. Мучеників Бориса та Гліба кївське (стб. 626)
88	Прихід половців на Русь		23 лютого 6691 р., перший тиждень посту кївське (стб. 628)
89	Пожежа у Володимирі		13 квітня 6691 р., у середу суздальське (стб. 630)
90	Перемога Святослава Всеволодича та Рюрика Ростиславича над половцями під керівництвом Кобяка на р. Єрель		30 липня 6691 р., у понеділок, день Святого Іоана Воїна кївське (стб. 632)

Продовження додатку 1.

91	Освячення церкви Св. Василя у Києві, що побудував Святослав Всеволодич		1 січня 6691 р. київська (стб. 634)
92	Посли Рюрика Ростиславича та Святослава Всеволодича за Кобяком		1 березня 6693 р. київське (стб. 636)
93	Взяття половецьких вез військами Святослава Всеволодича	21 квітня 6693 р., Великдень (стб. 637)	
94	Похід Ігоря Святославича на половців	23 квітня 6693 р. (стб. 637)	
95	Освячення церкви Святого Благовіщення у Чернігові	березень 6694 р. (стб. 652)	
96	Смерть Володимира Глібовича у Переяславі		18 квітня 6695 р. перяславське (стб. 653)
97	Смерть Мстислава Давидовича Вишгородського		травень 6695 р. київське (стб. 655)
98	Сонячне затемнення		15 вересня 6695 р. київське (стб. 655)
99	Смерть Ярослава Володимировича Галицького і поховання його у церкві Св. Богородиці на другий день		1 жовтня 6695 р. галицьке (стб. 656)
100	Народження Володимира (Дмитрія) Рюриковича		восени 6695 р. київське (стб. 657)
101	Рюрик Ростиславич послав свого шурина Гліба до Всеволода Юрійовича по Верхуславу як дружину для сина Ростислава		Борисов день 6695 р. київське (стб. 658)
102	Верхуслава Всеволодівна в Білгороді		день Святої Єфросинії 6695 р. київське (стб. 658)
103	Вінчання Верхуслави Всеволодівни та Ростислава Рюриковича у Білгороді у дерев'яній церкві святих Апостолів єпископом Максимом		день Святого Іоана Богослова 6695 р. київське (стб. 658)

Продовження додатку 1.

104	Смерть Святополка Юрійовича		19 квітня 6698 р. київське (стб. 665)
105	Посольство з проханням по допомозі від Володимира Галицького до Всеволода Юрійовича		Спасів день, 6698 р. галицьке (стб. 667)
106	Постриг сина Всеволода Юрійовича Ярослава		День Св. Симона сродника, 6700 р., суздальське (стб. 674)
107	Народження у Всеволода Великого сина Володимира (Дмитрія)		на день Святого Дмитрія 6700 р. суздальське (стб. 674)
108	Повернення Святослава Всеволодича з Корачева після відмови Всеволода Юрійовича від походу на Рязань	Юр'їв день 6702 р. (стб. 679)	
109	Смерть Святослава Всеволодича і його поховання у Кирилівській церкві	липень 6702 р. (стб. 680)	
110	Обід Давида Ростиславича у брата Рюрика у Вишгороді		середа русального тижня, 6703 р. київське (стб. 681)
111	Смерть Всеволода Мстиславича у Володимирі		квітень 6703 р. суздальське (стб. 683)
112	Землетрус у Київській області		Федорів тиждень, у вівторок, в 9 годин 6703 р. київське (стб. 690)
113	Смерть Ізяслава Ярославича молодшого		лютий 6703 р. київське (стб. 690)
114	Ярослав Всеволодич Чернігівський порушив хресне цілування, дане Рюрику	Велике говіння 6703 р. (стб. 690)	

Продовження додатку 1.

115	Смерть Гліба Туровського, шурина Рюрика		березень 6703 р. київське (стб. 694)
116	Смерть Всеволода Святославича, брата Ігоря в Ольжичах і поховання в церкві Св. Богородиці	6704 р., травень (стб. 696)	
117	Смерть Давида Ростиславича Смоленського		24 квітня 6705 р., на день Мученика Георгія смоленське (стб. 702)
118	Заснування Рюриком у Білгороді кам'яної церкви святих Апостолів		6 грудня 6706 р. (стб. 706) київське
119	Заснування Рюриком церкви Св. Василя на Новому дворі у Києві		1 січня 6706 р. (стб. 707) київське
120	Народження сина Івана у Всеволода Юрійовича		1 серпня 6706 р. суздальське (стб. 707)
121	Закладення Рюриком стіни у церкві Михайла Видубицького монастиря		2 липня 6707 р., на пам'ять Святих Мучеників, субота київське (стб. 708)
122	Закінчення будівництва підпірної стіни Видубецького монастиря		24 вересня 6708 р., на пам'ять мучениці Теклі київське (стб. 711)
	РАЗОМ:	38	84

Додаток 2.
ЗГАДУВАННЯ ЦЕРКОВ ТА МОНАСТИРІВ
У XI–НА ПОЧАТКУ XII ст. у ПВЛ

№	Київське князівство	Чернігово-Сіверщина(включаючи Тмуторокань)	Переяславське князівство	Новгородське князівство	Смоленське князівство
1	6499 р. – заснування церкви Св. Богородиці (Десятинної) у м. Києві (Стб. 106, 108–109) 6523 р., 6586 р. – як усипальниця (Стб. 115, 193, 216), 6547 р. – освячення (Стб. 141)	6530 р. – заснування церкви Св. Богородиці у Тмуторокані (Стб. 134) на місці перемоги, 6574 р. – як усипальниця (Стб. 155)	6598 р. – освячення церкви Св. Михайла у м. Переяславі (Стб. 200), як усипальниця (Стб. 200, 277)	6553 р. – Софія Новгородська (Стб. 143)	6609 р. – церква Св. Богородиці (Стб. 250)
2	6504 р. – заснування Преображенської церкви у м. Василеві (Стб. 109)	6544 р., 6584 р., 6623 р. – Спаский собор у м. Чернігові як усипальниця (Стб. 138, 190, 191, 282)	6598 р. – заснування надбрамної церкви Св. Федора у м. Переяславі (Стб. 200)		
3	6523 р. – церква Св. Василя у м. Вишгороді як усипальниця (Стб. 121, 124)	6582 р. – заснування Богородичного печерного монастиря у м. Чернігові (Стб. 185) ¹⁰⁴⁷	6598 р. – заснування церкви Св. Андрія у м. Переяславі (Стб. 200)		
4	6544 р., 6545 р. – заснування церкви Св. Софії у м. Києві як руська митрополія, на місці битви (Стб. 138, 139), як усипальниця 6601 р. (Стб. 141, 207)	6602 р. Олег Святославич «монастири поже» під м. Черніговом (Стб. 217)	6606 р. – заснування церкви Св. Богородиці у м. Переяславі (Стб. 248)		

¹⁰⁴⁷ Правильний рік заснування – 1069 р.

Продовження додатку 2.

5	6545 р. –заснування церкви Богородиці Благовіщення на Золотих воротах у м. Києві (Стб. 139)	6604 р., «Повчання Мономаха дітям» – 8-денна битва між Олегом Святославичем і Володимиром Мономахом за Чернігів, внаслідок якої останній поступився Черніговом на користь Олега «... и селъ гораци и манастьрь... » (Лавр., стб. 249)	6625 р. – заснування церкви Святому мученику на р. Альті (Стб. 285); Лавр., стб. 291 – церква Святому мученику.		
6	6545 р. – заснування Георгіївського монастиря у м. Києві (Стб. 139)				
7	6645 р. – заснування Ірининського монастиря у м. Києві (Стб. 139)				
8	6559 р. – заснування Печерського монастиря (Стб. 143, 149), 6617 р. – як усипальниця (Стб. 260)				
9	6559 р. – заснування церкви Успіння Богородиці у Печерському монастирі, (Стб. 147, 173, 189), 6597 р. – освячення (Стб. 199)				
10	6559 р. – заснування монастиря Св. Дмитрія у м. Києві (Стб. 147)				
11	6579 р. – заснування Михайлівської церкви Видубицького монастиря у м. Києві (Стб. 164), 6596 р. – освячення (Стб. 199)				

Продовження додатку 2.

12	6594 р. – заснування церкви Св. Андрія та Янчиного монастиря у м. Києві (Стб. 197), 6613 р. – часткова руйнація церкви Св. Андрія (Стб. 257), 6619 р. – як усипальниця (Стб. 273, 274)				
13	6595 р. – церква Св. Апостола Петра Дмитріївського монастиря у м. Києві як усипальниця (Стб. 198)				
14	6616 р. – заснування церкви Св. Михайла (Золотоверха) у м. Києві (Стб. 259), як усипальниця (Стб. 275)				
15	6616 р. – закінчення церкви Св. Богородиці Влахерни на Клові у м. Києві (Стб. 260), як усипальниця (Стб. 273)				
16	6623 р. – заснування церкви Св. Бориса і Гліба у м. Вишгороді, як усипальниця (Стб. 280–281)				
РА- ЗОМ 28	16	5	5	1	1

Додаток 3.
ЗГАДУВАННЯ ЦЕРКОВ І МОНАСТИРІВ
В КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Київське князівство	Чернігівське князівство	Переяславське князівство	Володимиро-Суздальське князівство	Галицько-Волинська земля	Смоленське князівство	Новгородське князівство	Муромо-Рязанське князівство
Церква Св. Софії 6634 р. (Стб. 289)	Церква Св. Георгія поблизу Ігорева селяця в контексті міжкнязівської війни за Київ 6654 р. (Стб. 333)	Церква Св. Михайла в Переяславі 10 травня 6632 р. була зруйнована під час землетрусу (Стб. 288), 6657 р. (Стб. 380) як місце молитви Ізяслава Мстиславича, 6658 (Стб. 404) як місце святкування	Церква Св. Богородиці у Володимирі 6666 р. (Стб. 491), 6669 р. (Стб. 511)	Церква Св. Степана 6660 р. (Стб. 462)	Церква Св. Богородиці у Смоленську 6680 р. (Стб. 550, 616) як усипальниця	Церква Св. Благовіщення на Городищі 6669 р. (Стб. 510)	Церква Христова у Муромі 6683 р. (Стб. 580) як усипальниця
Церква Св. Богородиці Печерського монастиря 6635 р. (Стб. 290)	Спаський собор у Чернігові 6658 р. (Стб. 408) як усипальниця Ігоря Ольговича	Монастир Св. Іоанна в Переяславі 6654 р., де сидів у порубі Ігор Ольгович (Стб. 328)	Церква Бориса і Гліба на Нерлі 6667 р. (Стб. 493)	Церква Св. Спаса	Церква Св. Михайла на Лучині 6681 р. (Стб. 567)	Софійський собор 6686 р. (Стб. 607)	
Церква Св. Федора 6637 р. (Стб. 293), 6655 р. (Стб. 351) і далі як усипальниця	Борисоглібський собор у Чернігові 6670 р. (Стб. 518) як усипальниця Ізяслава Давидовича	Городецька божниця 6660 р. (Стб. 456), яку спалили під час міжкнязівської війни за Київ	Церква Різдва Св. Богородиці у Володимирі 6683 р. (Стб. 581)	Церква Св. Богородиці 6695 р. (Стб. 656) як усипальниця	Монастир Св. Бориса і Гліба на Смядині 6706 р. (Стб. 705)		
Церква Св. Андрія Янчиного монастиря 6639 р. (Стб. 294), 6647 р. (Стб. 302), 6653 р. (Стб. 319) як усипальниця	Михайлівська церква в Чернігові на князівському дворі 6682 р. (Стб. 571) у контексті її будівництва	Лятська божниця на р. Альта поблизу Переяслава 6662 р. (Стб. 476), яку спалили під час міжкнязівської війни за Київ					

Продовження додатку 3.

Церква Св. Богородиці Пирогощі 6640 р. (Стб. 294), 6645 р. (Стб. 300)	Церква Св. Михайла в Новгороді-Сіверському 6687 р. (Стб. 613) як усипальниця Олега Святославича Сіверського	Борисоглібський собор на р. Альті поблизу Переяслава 6662 р. (Стб. 476), який спалили під час міжкнязівської війни за Київ		Церква Св. Іоанна 6697 р. (Стб. 665) як усипальниця			
Михайлівська церква 6649 р. (Стб. 309) як усипальниця	Церква св. Богородиці в Чернігові 6704 р. (Стб. 696) як усипальниця Всеволода Святославича						
Церква св. Апостолів у Білгороді 6652 р. (Стб. 314), 6695 р. (Стб. 658)	Благовіщенська церква в Чернігові 6694 р. (Стб. 652) в контексті її будівництва						
	Київські церкви і монастирі, побудовані чернігівськими князями:						
Монастир Св. Ірини – 6654 р. (Стб. 327)	Монастир св. Симона на Копиревому кінці 6655 р. (Стб. 354) як усипальниця Ігоря Ольговича, 6658 р. (Стб. 408), 6670 р. (Стб. 518) як усипальниця Ольговичів						
Туровська божниця 6654 р. (Стб. 321)	Церква св. Іоанна на Копиревому кінці 6630 р. (Стб. 286) в контексті будівництва						

Продовження додатку 3.

Церква Богородиці Десятинної 6658 р. (Стб. 404)	Кирилівська церква 6679 р. (Стб. 612) як усипальниця дружини Всеволода Ольговича, 6702 р. (Стб. 680) як усипальниця Святослава Всеволодича						
Печерський монастир							
Монастир Св. Спаса на Берестовому 6666 р. (Стб. 489), 6681 р. (Стб. 564) як усипальниця, 6691 р. (Стб. 630)							
Церква Св. Василя у Києві 1183 р. (Стб. 634)							
Церква Св. Апостолів у Білгороді 6706 р. (Стб. 706)							
Церква Св. Василя у Києві на Новому дворі 6706 р. (Стб. 708)							
Церква Св. Михайла Видубецького монастиря 6707 р. (Стб. 708)							
16	10	5	3	4	3	2	1

Додаток 4.
ЗАГАЛЬНА ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ КНЯЗІВ
ПІД 6654–6662 РР. У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

№	Князі	Кількість згадувань на відрізьку	Ставлення літописця та інших князів	Примітка
1	Ізяслав Мстиславич	689	554 (позитивне) 17 (негативне) 118 (нейтральне)	Таке співвідношення згадок є природним, адже у суцільну Повість Ізяслава вставлені фрагменти з інших джерел.
2	Юрій Долгорукий	300	99 (позитивне) 197 (негативне) 4 (нейтральне)	Конкурент і головний ворог Ізяслава згадується на другому місці. У тих фрагментах, що мають відношення до Чернігівщини чи Суздальської землі, він названий позитивно.
3	Святослав Ольгович	170	87 (позитивне) 80 (негативне) 3 (нейтральне)	Головний союзник Юрія і ворог Ізяслава у більшості випадків саме позитивно чи нейтрально згадується.
4	Святослав Всеволодич	53	23 (позитивне) 2 (негативне) 28 (нейтральне)	Не грав великої ролі у війні, оскільки був союзником то Ізяслава, то підтримував Святослава Ольговича.
5	Ігор Ольгович	66	58 (позитивне) 8 (нейтральне)	Ні з якого боку немає негативного ставлення до нього, оскільки Ольговичі – співчували та жаліли і захищали його, а Ізяслав Мстиславич приховано визнавав свою провину або виправдовувався.

Додаток 5.
ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ КНЯЗІВ ПІД
6654–6662 РР. У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Ізяслав Мстиславич

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізьку	Хто називас
Изяславъ	найчастіше позитивне	421	літописець
брате и ѿце	позитивне	1	Ростислав
снъ бра твои Изяславъ	позитивне	1	В'ячеслав Володимирович
брате, бра	позитивне	26	Ігор Ольгович, Володимирко Володаревич, Ростислав Мстиславич, Давидовичі, коли були його союзниками
Изяславъ бра его, брату своему Изяславу	позитивне	14	літописець з позиції Володимира Мстиславича, Ростислав Мстиславич
Изяславъ Мъстислаличъ	більше випадків негативного ставлення	15	Літописець, Святослав Ольгович, Святослав Всеволодич, Давидовичі
Изяславъ Мъстиславичъ	позитивне, урочисте звертання	15	літописець
кнѣже, кнѣзь вашъ	позитивне	32	союзники, кияни, дружина та навіть сам Ізяслав; Давидовичі, коли були його союзниками
Изяславою кнѣзю Киевському	позитивне	1	літописець
оуга своего Изяслава	нейтральне	1	літописець із позиції Святослава Всеволодича
сна своего Изяслава	позитивне	4	літописець
Ѡтце, ѿцю своему	позитивне	13	угорський король, літописець, Гліб Юрійович
ѿцю моему и своему брату Изяславу	позитивно	1	угорський король, літописець
ѿцю свои Изяславу, ѿца своего Изяслава, ѿць мои Изяславъ	позитивне	3	Мстислав Ізяславич,
снѹ	позитивне	7	літописець, В'ячеслав після визнання його Ізяславом старшим у династії
затъ	позитивне	1	угорський король

Продовження додатку 5.

снвѣць мои	негативно	2	Юрій Долгорукий; Андрій Боголюбський
Володимире плема	позитивно	3	жителі Курська, кияни називають нащадків Мономаха
тобѣ, ты, ти	позитивне або нейтральне	96	союзники
Изаславлѣ	нейтральне	21	літописець
Изаславъ Мьстиславѣчь вьнукъ Володимерь	позитивне	1	літописець у некролозі
Володимирѣхъ вноуцѣхъ	позитивне	1	Ростислав Юрійович
кнзъ Изаславъ	позитивне	4	літописець та ті жителі міст, котрі визнали його
с твоимъ братомъ а с мой сномъ Изаславомъ, своимъ братомъ и сномъ Изаславомъ	позитивне	3	угорський король; В'ячеслав Володимирович, Юрій Долгорукий
Ты же мой снѣ ты же мой братъ	дуже позитивне і схвальне	1	В'ячеслав Володимирович
ты на Володимиръ ты на Мьстиславъ	позитивне	1	новгородці
ЗАГАЛОМ		689	

Святослав Ольгович

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізу	Хто називає
Влгови (Святослав Ольгович)	різко негативне з боку Ізяслава Мстиславича	10	називає літописець та Ізяслав Мстиславич
Влговичи (рід)	негативне, але іноді і нейтральне	13	промстиславськи налаштоване київське віче; Ізяслав Мстиславич
Стославъ	прихильне	69	літописець
Стославъ Влгови, Стославъ Влговичъ	дивлячись, хто називає – союзники, родичі чи вороги	57	літописець, Ізяслав Мстиславич, Давидовичі
бра, брате, брата своего Стослава	прихильне	11	двоюрідні брати, союзники і навіть ворог Ізяслав, коли замирювалися
кнже	позитивне, з повагою	3	наближені, союзники
Стославу Влгови свату своему	прихильне	1	сват Юрія Долгорукого, називає літописець
ты, тебе	не можна визначити	2	Ізяслав Мстиславич; союзники половці

Продовження додатку 5.

вѣць его Стославъ	Позитивнее	1	називає літописець батька Олега
Стославоу стрьєви своємоу	позитивне	1	Святослав Всеволодович; називає літописець
сновецъ ваю Стославъ	нейтральне	1	Володимирко Володаревич
строа своего Стослава Шлговича	позитивне	1	називає літописець
ЗАГАЛОМ		170	

Юрій Долгорукий

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізьку	Хто називає
Гюрги	негативно з боку Ізяслава Мстиславича або нейтрально	143	літописець або Ізяслав Мстиславич
Дюрги	найчастіше – позитивно	52	літописець та Володимирко Володаревич
братъ, брате тобѣ, бра его, бра твои	позитивно, але іноді підлабузництво	15	підлабузництво після замирення з боку Ізяслава Мстиславича; В'ячеслав і Святослав Ольгович
вѣца своего, вашего вѣца, вѣце	негативне, дуже рідко – позитивне	32	Ізяслав Мстиславич, Ростислав Юрійович, Андрій Боголюбський, Гліб Юрійович, літописець; Володимирко Галицький називає у позитивному значенні
Юрьи, Юргви	позитивно	2	літописець та Святослав Ольгович
кнѣза Дюрга, кнѣзь Гюрги	позитивно	5	літописець
на вѣца твоего а на своего стрьѣа	негативно	1	Ізяслав Мстиславич
на стрьѣа своего Гюрга	негативне	6	Ізяслав Мстиславич, літописець
стрьѣа своего, стрьѣи	негативне, нейтральне	12	в основному Ізяслав Мстиславич; літописець
вѣцю своему Дюргеви, Гюргеви	позитивне	5	союзники-половці, літописець, його сини Андрій та Гліб
брату Гюргеви, Дюргеви	негативне, оскільки називали суперники	3	Ізяслав Мстиславич і В'ячеслав

Продовження додатку 5.

свять є Дюрги, Гюргеви свату своєму	позитивне	3	літописець з позиції Володимира
Дюрга сѣна Володимира Мономаха, внука Всеволожа, правнука Іарослава пращора великого Володимира хртившаго всю землю Рускоюю	позитивне ставлення літописця	1	літописець розповідає про початок княжіння Юрія у Києві
Гюргева	нейтральне	4	називає літописець те, що йому належить
свата моего	позитивно	1	Володимирко Галицький
тебе, ти, ты	позитивно	15	союзник Святослав Ольгович, В'ячеслав Володимирович, Ростивлав Юрійович
ЗАГАЛОМ		300	

Ігор Ольгович

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відріжку	Хто називав
Игорь	найчастіше – співчуття з боку літописця; співчуває і жаліє Святослав Ольгович, захист з боку Володимира	40	Найчастіше – літописець і Святослав Ольгович; а також Ізяслав Мстиславич і Володимир Мстиславич
брата Игора, брата своего Игора, бра нашего Игора	співчуття, позитивне ставлення літописця та Святослава, а також Коснячко; Давидовичі – негативне, спекулюють ім'ям	6	Святослав Ольгович, Давидовичі та літописець, а також Коснячко
братъ	позитивне, співчуття з боку Святослава	3	Святослав Ольгович
Игора кнѣза сѣна Щлгова	позитивне ставлення; співчуття і повага	1	літописець у некролозі
брата моего, брата нашего	позитивне та співчутливе ставлення	8	Святослав Ольгович і Давидовичі
Игорево, Игоревъ	цим поняттям спекулювали князі різних гілок	7	літописець
ти	нейтральне	1	Ізяслав Мстиславич
ЗАГАЛОМ		66	

Додаток 6.
ЗГАДУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ, КИЇВСЬКИХ ТА
ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ ТОПОНІМІВ ПІД 6654–6675 РР.

I	ЛІТОПИСНІ МІСТА Чернігово-Сіверської землі	Іпатіївський літопис	Лаврентіїв- ський літопис	Московський літописний звід кінця XV ст.
1	Чернігів	93 (37,2%)	19 (59%)	57 (36,5%)
2	Новгород-Сіверський	19 (8%)	4 (13%)	8 (5%)
3	Любеч	10 (4%)	1 (3%)	5 (3,2%)
4	Корачев	8 (3,2%)	1 (3%)	2 (1,3%)
5	Вир	6 (2,4%)	0	6 (3,8%)
6	Вщиж	5 (2%)	0	2 (1,3%)
7	Дебрянськ	5 (2%)	0	4 (2,6)
8	Всеволож	5 (2%)	0	6 (3,8)
9	Путивль	5 (2%)	0	2 (1,3%)
10	Курськ	5 (2%)	0	4 (2,6)
11	Дідославль	4 (1,6%)	0	3 (2%)
12	Глебль	4 (1,6%)	0	3 (2%)
13	Моровійськ	4 (1,6%)	1 (3%)	3 (2%)
14	Стародуб	4 (1,6%)	1 (3%)	2 (1,3%)
15	Гомій	4 (1,6%)	1 (3%)	6 (3,8)
16	Попаш	4 (1,6%)	0	5 (3,2)
17	Посем'я	3 (1,2%)	0	0
18	Мценськ	3 (1,2%)	0	4 (2,6)
19	Березий	3 (1,2%)	0	2 (1,3%)
20	Подесення	3 (1,2%)	0	0
21	Воробейна	3 (1,2%)	0	0
22	Случеськ	3 (1,2%)	0	0
23	Девягорськ	2 (0,8%)	0	1 (0,7%)
24	Вьяхань	2 (0,8%)	1 (3%)	2 (1,3%)
25	Лобинськ	2 (0,8%)	0	2 (1,3%)
26	Сереньськ	2 (0,8%)	0	1 (0,7%)
27	Козельськ	2 (0,8%)	1 (3%)	3 (2%)
28	Семинь	2 (0,8%)	1	2 (1,3%)
29	Біла Вежа	2 (0,8%)	1 (3%)	3 (2%)
30	Уненсж	2 (0,8%)	0	2 (1,3%)
31	Бохмач	2 (0,8%)	0	1 (0,7%)
32	Рильськ	2 (0,8%)	0	2 (1,3%)
33	Хоробор	2 (0,8%)	0	1 (0,7%)

Продовження додатку 6.

34	Ольжичі	2 (0,8%)	0	0
35	Чернігівська волость	2 (0,8%)	0	3 (2%)
36	Сновськ	2 (0,8%)	0	0
37	Лутава	2 (0,8%)	0	1 (0,7%)
38	Ольгов	1 (0,4%)	0	1 (0,7%)
39	Росусь	1 (0,4%)	0	0
40	Радоц	1 (0,4%)	0	1 (0,7%)
41	Гюрничів	1 (0,4%)	1 (3%)	2 (1,3%)
42	Блестовит	1 (0,4%)	0	0
43	Болдиз	1 (0,4%)	0	0
44	Домагош	1 (0,4%)	0	1 (0,7%)
45	Севськ	1 (0,4%)	0	0
46	Задесення	1 (0,4%)	0	0
47	Сновська тисяча	1 (0,4%)	0	0
48	Клечеськ	1 (0,4%)	0	0
49	Глухів	1 (0,4%)	0	0
50	Оргоц	1 (0,4%)	0	1 (0,7%)
51	Синін Міст	1 (0,4%)	0	0
52	Ропеськ	1 (0,4%)	0	2 (1,3%)
53	Чичерськ	1 (0,4%)	0	1 (0,7%)
54	Воротинськ	1 (0,4%)	0	0
55	Кром	0	0	2 (1,3%)
	Разом	250 = 83%	32 = 78%	156 = 81%
II	ТОПОНІМИ І ГІДРОНІМИ	Іпатіївський літопис	Лаврентіївський літопис	Московський літописний звід кінця XV ст.
1	р. Десна	11 (42,3%)	2 (50%)	8 (42,1%)
2	р. Свинь	4 (15,4%)	0	3 (16%)
3	р. Боловос	4 (15,4%)	1 (25%)	2 (10,5%)
4	р. Снов	2 (7,7%)	1 (25%)	1 (5,2%)
5	Ольгове поле	2 (7,7%)	0	0
6	Ігореєве сільце	1 (3,8%)	0	1 (5,2%)
7	Гостоняничі	1 (3,8%)	0	1 (5,2%)
8	р. Криров	1 (3,8%)	0	1 (5,2%)
9	Мелтекове сільце	1 (3,8%)	0	0
10	Ігоря місто	0	0	1 (5,2%)
11	сільце Святого Спаса	0	0	1 (5,2%)
	Разом	27 = 9%	4 = 10%	19 = 10%

Продовження додатку 6.

Ш.	ЧЕРНІГІВЦІ	Іпатівський літопис	Лаврентіївський літопис	Московський літописний звід кінця XV ст.
1	Чернігівські єпископи	3 (13%)	1 (20%)	3 (17%)
2	Коснячко	3 (13%)	0	0
3	куряни	3 (13%)	0	0
4	митрополит Костянтин	3 (13%)	1 (20%)	3 (17%)
5	чернігівці	2 (8%)	2 (40%)	5 (28%)
6	Іван Войтишич	2 (8%)	0	0
7	Георгій Іванович	2 (8%)	0	1 (5,5%)
8	Петро Ілліч	1 (4%)	0	1 (5,5%)
9	глеблці	1 (4%)	0	1 (5,5%)
10	вирівці	1 (4%)	0	1 (5,5%)
11	Осьменик Петрило	1 (4%)	0	1 (5,5%)
12	Жирослав Іванович	1 (4%)	0	0
13	Іван Радославич	1 (4%)	0	0
14	Муж Судимир	0	0	1 (5,5%)
15	чернігівські послы	0	1 (20%)	1 (5,5%)
	РАЗОМ:	24 = 8%	5 = 12%	18 = 9%
	ЗАГАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ ЗГАДОК	301 = 100%	41 = 100%	193 = 100%

**ЗГАДУВАННЯ ТОПОНІМІВ КИЇВСЬКОЇ ТА
ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ НА ВІДРІЗКУ
6654–6672 (6654–6675) рр. У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ**

№	Літописні міста Київської землі	Кількість згадувань	Літописні міста Переяславської землі	Кількість згадувань
1	Київ	195 (55%)	Переяслав	53 (88%)
2	Білгород	33 (9%)	Городець	6 (10%)
3	Вишгород	24 (7%)	Нежатин	1 (2%)
4	Городок	21 (6%)		
5	Пересопниця	21 (6%)		
6	Дорогобуж	14 (4%)		
7	Канів	7 (2%)		
8	Треполь	7 (2%)		
9	Корчеськ	5 (1,5%)		
10	Заруб	4 (1%)		

Продовження додатку 6.

11	Василів	3 (0,8%)		
12	Поросся	3 (0,8%)		
13	Мирославське село	2 (0,6%)		
14	Вітічев	2 (0,6%)		
15	Мозир	2 (0,6%)		
16	Шумеськ	2 (0,6%)		
17	Заруб	1 (0,3%)		
18	Корчеськ	1 (0,3%)		
19	Шолкове сільце	1 (0,3%)		
20	Вручий	1 (0,3%)		
21	Брягін	1 (0,3%)		
22	Гнойниця	1 (0,3%)		
23	Ярополч	1 (0,3%)		
24	Ушьськ	1 (0,3%)		
	РАЗОМ:	353 = 66%	РАЗОМ:	60 = 69%
№	ТОПОНІМИ І ГІДРОНІМИ	Кількість згадувань	ТОПОНІМИ І ГІДРОНІМИ	Кількість згадувань
1	р. Дніпро	30 (34%)	р. Стреква	5 (26%)
2	Ярославів двір	6 (7%)	р. Трубіж	4 (21%)
3	р. Либідь	6 (7%)	р. Альга	3 (16%)
4	р. Руть	6 (7%)	Янчино сільце	2 (10,5%)
5	Мстиславль двір	3 (3,5%)	р. Супой	2 (20,5%)
6	р. Ольшаниця	3 (3,5%)	р. Сула	1 (5,3%)
7	р. Малий Рутець	3 (3,5%)	Кудново сільце	1 (5,3%)
8	р. Стугна	2 (2,3%)	р. Псьол	1 (5,3%)
9	Поділ	2 (2,3%)		
10	Ольгова могила	2 (2,3%)		
11	Чортов ліс	2 (2,3%)		
12	Копирів кінець	2 (2,3%)		
13	р. Прип'ять	2 (2,3%)		
14	р. Золотча	2 (2,3%)		
15	р. Рось	2 (2,3%)		
16	ур. Дорогожичі	2 (2,3%)		
17	Бабин Торжок	1 (1,1%)		
18	Перепетово (поле)	1 (1,1%)		

Продовження додатку 6.

19	Красний двір	1 (1,1%)		
20	озеро Любейське	1 (1,1%)		
21	Витичевський брід	1 (1,1%)		
22	Бориславів двір	1 (1,1%)		
23	Щекавиця	1 (1,1%)		
24	ур. Клов	1 (1,1%)		
25	ур. Берестово	1 (1,1%)		
26	ур. Видубичі	1 (1,1%)		
27	Васильків двір	1 (1,1%)		
28	Ліхачов двір	1 (1,1%)		
29	Радославль двір	1 (1,1%)		
	РАЗОМ:	88 = 17%	РАЗОМ:	19 = 22%
№	КИЯНИ	Кількість згадувань	ПЕРЕЯСЛАВЦІ	Кількість згадувань
1	кияни	47 (53%)	пераяславці	6 (86%)
2	Петро Бориславич	10 (11%)	пераяславський єпископ Єфрем	1 (14%)
3	митрополит Клим	8 (9%)		
4	білгородці	3 (4%)		
5	тисяцький Уліб	3 (4%)		
6	білгородський єпископ Федір	2 (2%)		
7	митрополит Федір	2 (2%)		
8	боярин Данило Великий	1 (1%)		
9	боярин Георгій Прокопич	1 (1%)		
10	Івор Юрійович, Мирослава онук	1 (1%)		
11	посадник Жирослав Іванкович	1 (1%)		
12	Лазар тисяцький	1 (1%)		
13	Рагуїл тисяцький	1 (1%)		
14	ігумен Св. Федора Онанья	1 (1%)		
15	Жирослав	1 (1%)		
16	печерський ігумен Федос	1 (1%)		
17	попи білгородські	1 (1%)		
18	єпископ Дем'ян Канівський	1 (1%)		
19	Жирослав Васильович	1 (1%)		
20	Гюргій Нестерович	1 (1%)		
21	Якун	1 (1%)		
22	митрополит Іван	1 (1%)		
	РАЗОМ:	90 = 17%	РАЗОМ:	7 = 9%
	ЗАГАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ	531 = 100%	ЗАГАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ	86 = 100%

Додаток 7
**ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ У
 6682–6707 РР. У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ¹⁰⁴⁸**

Ігор Святославич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Ігор	47
2	Ігор Святославич	3
3	Ігор Святославич, онука Олега	1
4	брат його Ігор	1
5	Князь Ігор Святославич	1
	РАЗОМ:	53

Ярослав Всеволодич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Ярослав	30
2	Ярослав Всеволодич	4
3	Ярослав Чернігівський	4
4	Ярослав Всеволодич (князь) Чернігівський	3
5	Стрий Ярослав	1
	РАЗОМ:	42

Всеволод Святославич («буй-тур»)

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Всеволод	10
2	Всеволод, брат Ігоря	6
3	Всеволод Святославич	1
	РАЗОМ:	17

Олег Святославич Сіверський

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Олег	7
2	Олег Святославич	2
	РАЗОМ:	9

¹⁰⁴⁸ Додаток складено за: [Ипатьевская летопись. Стб. 568–708]

Гліб Святославич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	син Гліб	4
2	Гліб Святославич	3
3	Гліб	1
4	Князь Гліб, шурина Рюрика	1
	РАЗОМ:	9

Володимир Ігоревич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Володимир, син Ігоря	3
2	Володимир	3
3	Володимир Ігоревич	1
	РАЗОМ:	7

Олег Святославич, син Святослава Всеволодича

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Олег Святославич	4
2	Олег, син Святослава	1
3	Олег, синовець Ігоря	1
4	Олег	1
	РАЗОМ:	7

Частотність згадування інших чернігово-сіверських князів, що володіли дрібними уділами

№	Князі	Кількість згадувань
1	Святослав Ольгович, синовець Ігоря Святославича, князь Рильський	4
2	Давид Ольгович, онук Святослава	2
3	Синовець Святослава Всеволодича Святослав	1
4	Святослав, синовець Ігоря	1
5	Олег, син Ігоря Святославича	1
6	Святослав Ігоревич	1
7	Володимир, син Святослава Всеволодича	1
8	Мстислав, син Святослава Всеволодича	1
	РАЗОМ:	12
	Ольговичі	32

Додаток 8.
**ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ
 КНЯЗІВ РОСТИСЛАВИЧІВ
 ПІД 6682–6702 РР. У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ¹⁰⁴⁹**

Рюрик Ростиславич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Рюрик	73
2	Рюрик, сват Святослава Всеволодича	7
3	Рюрик Ростиславич	6
4	брат Рюрик	2
5	брате	1
6	Рюрик, тесть	1
7	князь Рюрик	1
8	Рюрик, син Ростислава	1
9	Ростиславичі	22
	РАЗОМ:	114

Давид Ростиславич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Давид	30
2	Давид Смоленський	2
3	Давид Ростиславич	2
4	Давид, брат Рюрика	2
5	Ростиславич	1
	РАЗОМ:	37

Мстислав Ростиславич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Мстислав	28
2	Мстислав Ростиславич	6
3	Син Ростислава Мстислав	2
4	Ростиславич	2
5	Мстислав, шурина Гліба	1
	РАЗОМ:	39

¹⁰⁴⁹ Додаток складено за: [Ипатьевская летопись. Стб. 568–681].

Роман Ростиславич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Роман	21
2	Роман Ростиславич	1
3	Князь Роман, син Ростислава, онук Мстислава	1
4	Роман, брат	1
	РАЗОМ:	24

Додаток 9.
ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ ТОПОНІМІВ
ПІД 6682–6707 РР. У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ¹⁰⁵⁰

I.	Літописні міста Київської землі	Кількість згадувань	Літописні міста Чернігово-Сіверської землі	Кількість згадувань	Літописні міста Переяславської землі	Кількість згадувань
1	Київ	68	Чернігів	29	Переяслав	16
2	Торецький	16	Новгород-Сіверський	9	пос. Серебряний	2
3	Вишгород	12	Посем'я	5	Лтава	1
4	Білгород	10	Чернігівська волость	4	Баруч	1
5	Треполь	10	Путивль	4	Городець	1
6	Канів	7	Чернігівська сторона	3		
7	Київська сторона	3	Ольжичі	3		
8	Вручій	3	Свірельськ	2		
9	Корсунь	2	Корачев	2		
10	Богуслав	2	Лопастна	1		
11	Чорнобиль	1	міста Посемські	1		
12	Брагін	1	Рильськ	1		
13	Поросся	1	Сіверські міста	1		
14	Вітічев	1	Любеч	1		
15	Київська земля	1	Лутава	1		
16			Трубіж	1		
17			Курськ	1		
	РАЗОМ:	138	РАЗОМ:	69	РАЗОМ:	21
II.	Гідроніми та топоніми Київської землі	Кількість згадувань	Гідроніми та топоніми Чернігово-Сіверської землі	Кількість згадувань	Гідроніми та топоніми Переяславської землі	Кількість згадувань
1	р. Дніпро	31	р. Десна	2	р. Хорол	5
2	р. Либідь	1			р. Сула	3
3	р. Снопород	1			р. Ворскла	2
4	р. Тесмень	1			р. Оскол	2
5	р. Угол (Єрель)	1				
6	Дніпровський брід	1				
7	Новий двір	1				
	РАЗОМ:	38	РАЗОМ:	2	РАЗОМ:	12

¹⁰⁵⁰ Складено за: Ипатьевская летопись. Стб. 568–708; 135.

Продовження додатку 9.

III.	Соціальні позиції Київської землі	Кількість згадувань	Соціальні позиції Чернігово-Сіверщини	Кількість згадувань	Соціальні позиції Переяславської землі	Кількість згадувань
1	Митрополит Никифор	13	Ольстин Олексич	6	переяславці	3
2	киязи	7	Лавр, конюх Ігоря Святославича	3		
3	ігумен, архіандрит Києво-Печерського монастиря Василь	4	Чернігівський єпископ	3		
4	Білгородський єпископ Максим	3	Чернігівські ковуї	1		
5	Юрїївський єпископ Андріан	3	Кочкар, милостник Святослава	1		
7	ігумен Св. Михайла Андрій Видубецький	1	Єфрем, ігумен Св. Богородиці	1		
8	ігумен Св. Спасана Берестові Лука	1	Роман Нездилович, воєвода Святослава	1		
9	воєвода Лазар	1				
10	боярин Борис Захарич	1				
11	боярин Сдеслав Жирославич	1				
	РАЗОМ:	37		16		3

Додаток 10.
ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ
ЧЕРНІГІВСЬКИХ ТА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИХ КНЯЗІВ
ПІД 6682–6702 РР. У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ¹⁰⁵¹

Святослав Всеволодич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Святослав	125
2	Святослав Всеволодич	12
3	князь Святослав Всеволодич (із приналежністю до місцевості та по батькові чи без)	8
4	тесть Святослав	1
5	брате	1
6	Святослав Всеволодич Чернігівський	1
7	Ольгович	1
8	зять Рюрика	1
9	Чернігівський князь	1
10	Ольговичі	10
	РАЗОМ:	160

Ігор Святославич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Ігор	47
2	Ігор Святославич	3
3	Ігор Святославич, онука Олега	1
4	брат його Ігор	1
	РАЗОМ:	52

Ярослав Всеволодич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Ярослав	17
2	Ярослав Всеволодич	3
3	Ярослав Чернігівський	2
	РАЗОМ:	22

¹⁰⁵¹ Додаток складено за: [Ипатьевская летопись. Стб. 568–681].

Продовження додатку 10.

Всеволод Святославич («буй-тур»)

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Всеволод	10
2	Всеволод, брат Ігоря	6
3	Всеволод Святославич	1
	РАЗОМ:	17

Олег Святославич Сіверський

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Олег	7
2	Олег Святославич	2
	РАЗОМ:	9

Гліб Святославич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	син Гліб	4
2	Гліб Святославич	2
3	Гліб	1
4	Князь Гліб, шурина Рюрика	1
	РАЗОМ:	8

Володимир Ігоревич

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Володимир, син Ігоря	3
2	Володимир	3
3	Володимир Ігоревич	1
	РАЗОМ:	7

Олег Святославич, син Святослава Всеволодича

№	Варіації імені князя	Кількість згадувань
1	Олег Святославич	2
2	Олег, син Святослава	1
3	Олег, синовець Ігоря	1
	РАЗОМ:	4

Продовження додатку 10.

Інші чернігово-сіверські князі, що володіли дрібними уділами

№	Князі	Кількість згадувань
1	Святослав Ольгович Рильський, синовець Ігоря	4
2	Давид Ольгович, онук Святослава	2
3	синовець Святослава Всеволодича Святослав	1
4	Святослав, синовець Ігоря	1
5	Олег, син Ігоря Святославича	1
6	Святослав Ігоревич	1
7	Володимир, син Святослава Всеволодича	1
8	Мстислав, син Святослава Всеволодича	1
	РАЗОМ:	12

Додаток 11.
**ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ ТОПОНІМІВ
 ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ І СОЦІАЛЬНИХ ПОСАД
 ЧЕРНІГІВЦІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.
 У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ¹⁰⁵²**

Літописні міста Чернігово-Сіверської землі

№	Літописні міста Чернігово-Сіверської землі	Кількість згадувань
1	Чернігів	7
2	Козельськ	4
3	Хоробор	1
4	Сновськ	1
5	Сосниця	1
6	Чернігівські страни	1
	Разом згадувань:	15

Гідроніми Чернігово-Сіверської землі

№	Топоніми і гідроніми	Кількість згадувань
1	р. Десна	1
	Разом згадувань:	1

Чернігівці (різні соціальні посади)

№	Чернігівці	Кількість згадувань
1	«Чернігівський князь» або (ім'я князя)... Чернігівський	3
3	чернігівці	2
4	козляни	2
5	Чернігівські бояри	1
6	Чернігівські воїни	1
	РАЗОМ:	9

¹⁰⁵² Додаток складено за: [Ипатьевская летопись. Стб. 733–799]

Наукове видання

Чугаєва
Ірина Костянтинівна

**ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XI–XIII СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ МІФ ЧИ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО?**

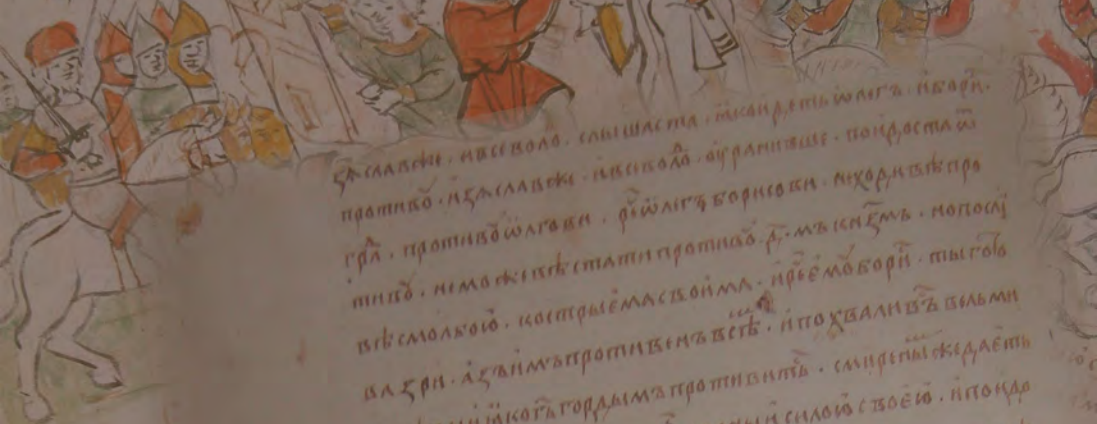
Монографія

Технічний редактор Галина Кухарець
Дизайн обкладинки Олександр Терещенко
Комп'ютерна верстка Юрій Литвиненко
Коректор Олена Пильник

Здано до набору 11. 09. 2018 р. Підписано до друку 3. 12. 2018 р.
Формат 60x84/16 Гарнітура Times New Roman
Ум.друк.арк. 23,36. Ум. фарбо-відб. 23,36. Обл.-вид. арк. 24,0.
Тираж 100 прим. Зам. №16352

Видавець і виготовлювач ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»,
проспект Перемоги, 62, м. Чернігів, 14000
Свідоцтво про внесення суб'єкта господарювання до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №4292 від 02.04.2012

...и воевалъ. Слѣдъ сѣ. ф. ...
...и роднаго ...
...и воевалъ ...
...и воевалъ ...

...и воевалъ ...
...и воевалъ ...
...и воевалъ ...
...и воевалъ ...

...и воевалъ ...
...и воевалъ ...
...и воевалъ ...
...и воевалъ ...